

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY
Series

2024 • Volume 29 • Issue 1(113)

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

2024

29-том • 1(113)-шығарылым
Том 29 • Выпуск 1(113)
Volume 29 • Issue 1(113)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2024

Бас редакторы
PhD д-ры, проф. ассист. **Б.Р. Хасенов**

Жауапты хатишы
PhD д-ры **Г.С. Амангелдиева**

Редакция алқасы

Ж.Ж. Жарылғапов,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті, (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);
Л.И. Мингазова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
А.Ш. Юсупова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: bolat_khasenov@mail.ru; gulmira_amangeldieva_buketov@mail.ru.
Сайт: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген
М.С. Бабатаева

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы. — 2024. — 29-т., 1(113)-шығ. — 170 б. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 11.03.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 21,25 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 21.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2024

Главный редактор
д-р PhD, ассист. проф. **Б.Р. Хасенов**

Ответственный секретарь
д-р PhD **Г.С. Амангельдиева**

Редакционная коллегия

Ж.Ж. Жарылгапов,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан);
Л.И. Мингазова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
А.Ш. Юсупова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия)

Адрес редакции: Казахстан, 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28
E-mail: bolat_khasenov@mail.ru; gulmira_amangeldieva_buketov@mail.ru.
Сайт: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Исполнительный редактор
д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка
М.С. Бабатаева

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». — 2024. — Т. 29, вып. 1(113). — 170 с. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на учет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 11.03.2024 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 21,25 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 21.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© **Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2024**

Chief Editor

PhD, Assistant Professor **B.R. Khassenov**

Responsible secretary

PhD **G.S. Amangeldiyeva**

Editorial board

Zh.Zh. Zharylgapov,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitation doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan);
L.I. Mingazova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia);
A.Sh. Yusupova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia).

Postal address: 28, Universitetskaya Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: bolat_khassenov@mail.ru; gulmira_amangeldieva_buketov@mail.ru.

Web-site: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

M.S. Babatayeva

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. — 2024. — Vol. 29, Iss. 1(113). — 170 p. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscout certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 11.03.2024. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 21.25 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 21.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov». 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2024

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Хасенов Б.Р.</i> 12+1 үлгісінің мифтік және лингвистикалық интерпретациясы	6
<i>Aubakir S.S., Kitibaeva A.K., Ospanova Zh.T.</i> An analysis of figurative language in the interpretation of contemporary English poetry.....	16
<i>Kurkimbayeva A.M.</i> Film discourse: the semantic interpretation of film titles	24
<i>Issabayeva N.S., Buketova N.I., Aratayeva A.T., Toluspayeva D.Zh.</i> Suffixes with agent meaning “-er” and “-or” and their etymology	30
<i>Қайырбекова Ұ.С., Мамирбаева А.А.</i> Көпмағыналы «көрсет» етістігінің парадигмасы	36
<i>Никифорова Э.Ш., Куренко К.Н.</i> Стратегии на «понижение» и «повышение» в текстах экологического дискурса	43
<i>Zhunussova Zh.N., Alexeyeva O.G., Jambayeva Zh.A., Ivanova N.S.</i> Genre and stylistic peculiarities of the political discourse (on the material of Addresses of Heads of states).....	54
<i>Жунусова М.Б., Сағындықұлы Б., Ахтаева Н.Х., Боранбай Б.Е., Алмауытова Ә.Б.</i> Модальдық бірліктердің морфосинтаксистік аспектісі	65
<i>Камзанов Д., Адилова А.С., Каукербекова Б.С.</i> Сән дискурсы жөнінде.....	73
<i>Бижкенова А.Е., Кенжебекова Р.</i> Семантика глаголов движения в русском, казахском и английском вариантах (с опорой на корпусные и словарные данные)	80
<i>Кортабаева Г.К., Мұратбекова Ж.Е.</i> Қазақ және қытай тілдеріндегі жұмбақтардың этнолингвистикалық сипаты	96
<i>Turlybekova I.A., Nurkenova S.S.</i> English phraseological units of speech behavior reflecting household realities	106

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Adishirinov K.F.</i> Journalism issues in Sheki’s literary environment in the 20 th century (based on the creativity of Mustafa bey Alibeyov, Nurpasha Hummetov and Tofiq Gaffarov).....	113
<i>Смагулова А.Т., Еспенбетов А.С., Ердембеков Б.А.</i> Шәкәрім поэзиясындағы текстология мәселелері.....	119
<i>Ақбулатов А.А., Утемисова Э.К.</i> Ақын Б. Халиолла лирикасының тақырыптық-идеялық және поэтикалық негіздері	128
<i>Mingazova L.I., Orazova B.O.</i> Theoretical problems of literary translation.....	137
<i>Amangeldina M.S., Tleuova Zh.</i> Lyrical prose in Kazakh literature	146
<i>Қаринов А.К., Смағұлов Ж.Қ., Сағадатов Р.Т.</i> Қазақ әдебиетін оқытудағы коучинг және менторинг әдістерін қолданудың ғылыми-практикалық ерекшеліктері	152
<i>Jafarov T., Ospanova Zh., Khamidova A.</i> On the reception and transformation of Russian literature in Azerbaijan in the post-Soviet period	162

МЕРЕЙТОЙ ЮБИЛЕЙ ANNIVERSARY

Научно-педагогическая деятельность Г.А. Мейрамова и его роль в становлении казахстанской лингвометодики (к 105-летию со дня рождения).....	168
--	-----

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

Ғылыми мақала
ӨОЖ 811.512.122
<https://doi.org/10.31489/2024Ph1/6-15>

Мақаланың редакцияға түскен күні: 11.09.2023
Қабылданған күні: 03.11.2023

Б.Р. Хасенов*

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: boka_001kz@mail.ru)*

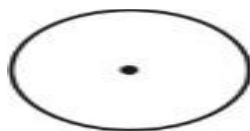
12+1 үлгісінің мифтік және лингвистикалық интерпретациясы

Мақалада он екі санының символикасы, сакралдық мәні сөз етілген. Зерттеудің басты материалдары — мифтер, күнтізбелік аңыздар, тұрақты тіркестер, сөздіктер, түркі тіліне қатысты жәдігерлер. Сонымен қатар мақалада «шоғым» таңбасының мифтік-лингвистикалық интерпретациясы әдісі қолданылған. Автор 12 санының мән-мағынасын түсіндіруде шеңбер ішінде нүкте символының 12+1 үлгісін (моделін) пайдаланған. Осы үлгі негізінде 12 санына қатысты мифтік, діни, тілдік, этнографиялық деректерді талдаудың жаңа моделі ұсынылған. 12+1 моделі арқылы жасалған 13 санының да семантикасы ашылып, оның қасиетті және қайғы-қасірет мағыналарының пайда болуы түсіндірілген. Зерттеудің нәтижесінде «бесқонақ», «ұлы мүше» секілді ұғымдардың мәні мифтік-лингвистикалық ашылды және «нүктені» символдайтын ұғымдар («өмір беруші», «өмірлік бастау», «ана», «жатыр», «құрсак») Ұмай, Хауа есімдерімен байланыстырыла талданған.

Кілт сөздер: 12+1 үлгісі, сан символикасы, мифтік лингвистика, символ, бесқонақ.

Kipicne

Қоршаған ортаны, жалған дүниені тек символдар арқылы ғана кескіндей аламыз. Дүниенің жаратылуын, оның кескінін, келбетін, мөлшерін, оның қандай материалдан, қандай жолмен пайда болғанын, Жаратушы иенің оны қалай жасағанын біз көре де, біле де алмаймыз [1]. Біз бұларды тек символдай аламыз. Табиғи болмысты түсіндірудің ең қарапайым символы — нүкте. Нүкте — кіндік, Нұр, абсолют, ілкі-негіз (первооснова) [2]. Кіндіктен, яғни нұрдан, нұрдың шашылуынан, таралуынан әлем жаратылады. Әлемнің символы — шеңбер. Оны қарапайым түрде төмендегідей символдауға болады (1-сурет):

1-сурет. Кіндік-нүкте — Нұр. Шеңбер, сызықтар — нұрдың шашуы, ғалам

Бұл екі символ өзара оппозициялық жұпты құрайды (центр мен периферия). Бұл таңбаның нүктесін жоғары не төмен қаратып оқысақ, кіндік-шет оппозициясының мәні жоғары-төмен оппозициясы болып өзгереді. Сондай-ақ нүктеден тарайтын сызықтардың саны 2, 4, 6, 8, 12, т.б. болуы мүмкін. Осы символдарды қолдану арқылы фольклорлық мәтіндердегі, діндегі, салт-дәстүрдегі, тілдегі, т.б. түйткілді мәселені шешуге болады [1, 2].

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: boka_001kz@mail.ru

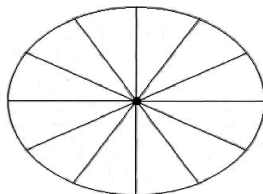
Қысқаша түрде нүкте мен шеңбердің мифологиялық мағынасын былайша сипаттауға болады: космогониялық мифтерде нүкте — нұр, көрілмес, құдайы құдірет; шеңбер — нұрдың шашуы, көресін, нәтиже; көлденең ғалам моделінде нүкте — елдің саяси, рухани, әскери басшысы, шеңбер — қалың бұқара; жұлдызды аспандағы нүкте — ғаламның кіндігі деп есептелетін жұлдыз (мыс., Темірқазық), шеңбер — бүкіл аспан топографиясы, жұлдыздар, т.б. күнтізбелік циклде нүкте — жылға қосылмайтын 5–6 күн, шеңбер — 360 күн; сандық символикада нүкте — 1 саны, шеңбер — саны көп (үшеу, төртеу, бесеу, т.б.).

Біз осы мағыналардың арасынан 12+1 үлгісін (мысалы, 360 күн және уақыттан тыс бес күн) пайдаланып, мифтерде, фольклорда, дінде кездесетін тұрақты сюжеттердің мәнін түсіндіруге талпынамыз. Автор бұған дейін мифтік-лингвистикалық интерпретацияның әдісімен бірнеше мақалалар жариялаған болатын [3-5].

Әдісі

Сан символикасы туралы кейінгі жылдарда көптеген зерттеулер жасалып жатыр. Кей ғалымдар фольклорлық, діни мәтіндердегі кездесетін киелі сандардың семантикасын, символикасын қарастырса [6-7], кей ғалымдар бірнеше тілді салыстырып, әр тілдегі тұрақты сөз тіркестерге лингвомәдени, этнолингвистикалық сараптама жүргізген [8-10]. Бұл жұмыстардың барлығында да салыстыру, сипаттама берудің дәстүрлі әдісі қолданылып, екі не одан да көп тілдегі сан компонентті тұрақты тіркестердің тек ұқсастығы, айырмашылығы ғана көрсетіледі. Олардың мифологиялық мән-мағынасы, символикасы, күнтізбелік сипаты, сакральдік қасиеті айтылғанымен, толықтай сипаттама берілмейді.

Сандарда табиғаттың тылсым құпиясы жасырылған. Әр санның өзінің жұмсалатын орны болады. Біз қарастырып отырған 12+1 үлгісі арқылы пайда болған мифологемалар көп жағдайда күнтізбемен, тайпалардың жіктелуімен, Гераклдің 12 ерлігімен, Исаның 12 апостолымен, дененің 12 мүшесімен, музыкамен байланысты. Және 12 санының сакральдік, символикалық мәні, біздің ойымызша, тек 12+1 үлгісі арқылы ғана ашылып, толықтай мифологиялық картинасын түсіндіруге болады. Зерттеушілердің барлығы да 12+1 үлгісі арқылы пайда болған 13 санын жамандықпен, қайғы-қасіретпен ғана байланыстырады. Алайда 13 саны жағымды да мағыналарға ие. Біздің ойымызша, Иса пайғамбар дәл осы 13 санын символдайды. Оның туған күні де осы санмен байланысты. Символ бойынша төмендегідей көрсетуге болады (2-сурет).

2-сурет. 12+1 үлгісі. 12 апостол және Иса

Символдың нүктесі — Иса, ал нүктеден тараған 12 сызық — 12 апостолды символдайды (Иса пайғамбардың апостолдары туралы Матвейдің Евангелиесінің 10:1, 2, 3, 4 бөлімдерінде айтылады). Міне, біз осы таңбаны пайдалана отырып, бейне, сөз талдаудың жаңа үлгісін көрсетіп, мифтік мағыналарды түсіндіретін боламыз. Дәл солай жылдық циклді, яғни 365 күнді бөліп нақтылауға болады. Таңбадағы 12 сызық 12 айды, ал нүкте қосымша күндерді (5-6 күнді) символдайды. Яғни, жылдық циклдің толық болуы үшін он үшінші ай ретінде есепке кірмейтін қосымша күндер қосылып отырған.

Нәтиже мен оның талқылануы

3.1. Күнтізбе

Ежелгі Египет күнтізбесінде жыл алғашқыда 360 күннен тұрған екен. Абыздар Сүмбіле (Сириус) жұлдызының тууын ұзақ бақылап, күнтізбеге қосымша 5 күн қосқан. Қосымша күндердің пайда болуы туралы мынадай аңызда сақталған: Жер құдайы Геб пен аспан құдайы Нут рұқсатсыз некелесіпті. Олардың үйленгенін біліп қойған күн құдайы Ра Нутқа қарғысын жаудырып, ешбір жылдың күнінде не айында балалары дүниеге келмейді деп өзіне-өзі ант береді. Амалы қалмаған

аспан құдайы Нут Тотқа барып басындағы қайғысын айтады. Тот Ай құдайын сүйек (кости) ойнаудан жеңіп, одан 5 күнді ұтып алады. Бұл күндер жылдың соңында қосылады, осы күндерде Гор, Сет, Осирис, Исада және Нефтида дүниеге келген. Содан бастап бір жыл 365 күнге ұзарған екен. Қосымша 5 күнді гректер «эпагомен» (қосымша күн) деп атаған. Бұл күндер құдайлардың туған күні ретінде тойланып, ешбір айға қосылмаған [11].

Осыған ұқсас келетін О. Хаямның да күнтізбесі бар. Ол күнтізбе де 365 күннен тұрады. Алайда оның бір айырмашылығы көктемгі және жазғы 6 ай 31 күнмен, ал күз бен қыс айлары 30 күнмен есептеледі. Бұл Күннің қозғалысына тікелей байланысты. Себебі Күн көктем, жаз айларында баяу, ал қысқы уақыттарда жылдам қозғалады. Парсылардың жаңа жылы 22 наурызда тойланады. Жаңа жыл мен ескі жылдың арасын жалғайтын қосымша күндер «фанджи» (ұрланып кіретін) деп аталған. Сонда О. Хаямның күнтізбесінде әр айда 30 күн болып саналған.

365 күндік күнтізбені ежелгі майя өркениеті де қолданған. Олардың бір ерекшелігі — бір жыл 18 айдан, әр ай 20 күннен тұруында, яғни жыл 360 күнді құрайды. Ал 5 күн 19-шы қысқа ай ретінде саналып, бұл күндері келесі жылдың Тәңірісіне арнап құрбандық шалынған. Француздық ғалым Жан Женэнің пікірінше, майялықтардың бірінші айы поп емес, йаш кин — жас күн. Бір ғажабы — бұл сөз толықтай қазақ тіліндегі жас күн, яғни жаңа күн формасы жағынан да, мағынасы жағынан да үйлесіп тұр. Шуль айы майя тілінде «соңғы» дегенді білдіреді. Осы айдан кейін бірден Йаш кин айы басталады. Жан Женэ сөздердің мағынасына қарай жыл Йаш киннен басталу керек деп санаған. Бұл қысқы күн тоқыраумен, яғни 23 желтоқсанмен толықтай сәйкес келіп тұр [11].

Жоғарыда келтірілген мысалдардан 5-6 күн бөлек ай ретінде қолданылғанын көруге болады.

Көне түркілер айдың атауларын ретімен атаған. Ілкі ай, екінші ай, үшінші ай, т.т. болып жалғаса береді. М. Қашқаридің дерегіне қарағанда, ортағасырлық түркілерде 12 айдың атауы болмаған, тек қалаларда арабша ай аттарын қолданған. Көшпенді түркілер жылды төрт мезгілге бөліп, үш айды бір атпен атаған. Яғни, көне түркілер жылды төрт тоқсанға (мезгілге) бөлген. М. Қашқарида оғлақ ай (көктем айы), ұлұғ оғлақ ай (үлкен көктем айы), ұлұғ ай (үлкен ай) деп беріліп, лақтың туып-өсуімен байланыстырған [12]. Тек төртінші ай сөздікте айтылмаған (ол кішік ай болуы мүмкін). Түркілердің бір бұтағы болып саналатын біздің ата-бабамыз жылды төртке бөлген. Әр мезгілдің өз стихиясы болған: көктемдікі — су, жаздікі — от, күздікі — топырақ, қысткі — ауа.

Түркі жұртының тағы бір ұлы мұрасы болып табылатын Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінде» жеті жұлдыз және 12 зодиак туралы айтылады: Сәкентір — Сатрун (қазақша: Қоңырқай жұлдыз), Оңай — Юпитер, Күрүд — Марс (Қызыл жұлдыз), Йашық — Күн, Сәбит — Шолпан, Арзу — Меркурий (Кіші Шолпан), Йалшық — Ай, бұлар жеті планетаның атауы болса, одан кейін мәтінде 12 зодиактың келесідей тізімін береді: Қозы (Тоқты), Үд (Торпақ), Ерентүз (Егіздер), Қушық (Шаян, Рак), Арыстан (Әсет), Бұғдай басы (Бидай басы Бикешке сәйкес келеді; Сүмбіле), Үлгі (Таразы), Шадан (Сарышаян; Скорпион), Иа (Мерген), Оғлақ (Ешкімүйіз; Козерог), Көнек (Сұқұйғыш), Балық [13].

Бұдан түйетініміз — көне түркілердің жыл қайыруында да 12-лік санау жүйесі болған. Ал 360 күнге енбейтін 5 күнді түркілердің бір бұтағы қазақ халқы «бес қонақ», «бес ешкі», «бес байтал» деп атаған. Бұл күндер ескі жыл мен жаңа жылдың арасын жалғастырушы көпір болып саналғанға ұқсайды.

3.2. Геракл мен Исаның зодиакқа қатыстылығы

Геракл туралы аңызда оның 12 ерлігі бірден көзге түседі. Ол микендік патша Эврисфейде қызметте болғанда әйгілі 12 ерлігін жасайды. Гераклдің жасаған ерліктерінің шоқжұлдыздармен байланысы туралы У.Т. Олкотт өзінің «Мифы о солнце» еңбегінде былай деп жазады: «Двенадцать подвигов Геракла, как считается, отражают прохождение Солнца через знаки зодиака, и во многих случаях они очевидно отражают последовательные победы солнечного героя» [14]. Тағы да бір деректе былай делінген: «Пиобб связывал 12 подвигов Геракла со знаками зодиака, подтверждая его характеристику как солнечного героя: победа над Герионом (увел его быков) и великаном Каком — Овен; укрощение критского быка — Телец; столбы — Близнецы, лернейская гидра и стимфалийские птицы — Рак; немейский лев — Лев; амазонки (пояс Ипполиты) — Дева; авгиевы конюшни — Весы; эриманфский вепрь (кабан) — Скорпион, кентавры и кони Диомеда — Стрелец; керинейская лань с золотыми рогами — Козерог; освобождение Прометея — Водолей; чудовище Посейдона, напавшее на Гесиону, — Рыбы» [15]. Овидийдің мәліметі бойынша, Гераклдің туған күні Аполлон, Зевс секілді қысқы күн тоқырауында тойланған [16].

Осы ретте Гераклдің зодиакка қатыстылығы Иса пайғамбармен шендестіруге жол ашады. «Мифы народов мира» атты энциклопедиялық жинақты құрастырушы ғалымдар осыған байланысты мынадай пікір білдіреді: «Мифологическое направление признаёт Иисус Христос мифическим образом, созданным на основе тотемических верований или земледельческих культов (особенно культов умирающего и воскресающего бога), подобно культу Осириса, Диониса, Адониса и других, или интерпретирует образ Иисуса Христа с точки зрения солярно-астральных представлений. Все евангельские рассказы о его жизни и чудесных деяниях рассматривались как простые заимствования мифов из древних религий, из ветхозаветной литературы. В Иисусе Христосе, как и в других аналогичных ему мифологических образах, представители солярно-астральной концепции видели Солнечное божество: он рождается 25 декабря (поворот солнца на весну после зимнего солнцестояния), странствует по земле в сопровождении 12 апостолов (годовой путь солнца через 12 зодиакальных созвездий), умирает и воскресает на третий день (трёхдневное новолуние, когда луна не видна, а потом снова «воскресает» и т.д.). Некоторые последователи астрально-мифологической концепции пытались дать астральные объяснения чуть ли не каждому эпизоду в евангельских повествованиях (находя им аналогии в движении солнца через созвездия Девы, Льва, Скорпиона и т.д.)» [17]. Біздің ойымызша, бұл бейнелердің 12 зодиақтық айларынан бөлек қосымша 5 күнмен де байланысы бар. Әр жердің табиғатына, әр елдің дәстүріне байланысты өзінің мейрамдары болатыны белгілі. Ескі жылдың аяқталып, жаңа жылдың басталуындағы аралық 5 күнде (шолақ айда) құрбандық шалынып, үлкен мереке болған. Міне, осы мерекелік күндерде, яғни 13-ші айда Геракл мен Иса және тағы да басқа құдайлар дүниеге келген.

Айтылған тұжырымдарды таңба арқылы түсіндіруге болады. 360 күн немесе 12 ай таңбаның нүктесінен тараған 12 сызықты білдіреді. Ал таңбаның нүктесі қосымша 5-6 күннің символы болып табылады (Қараңыз: 2-сурет).

Артық күндер ежелден бері ешбір айға қосылмайтын бөлек ай болып саналынған. Бұл уақытта құдайлар дүниеге келген. Адамдар оларға арнап ұлан-асыр той жасаған. Иса пайғамбардың туған күні де қысқы күн тоқырауда қосылған күндерде тойлануы мүмкін. Сонымен, қатар өліп қайта туу мифологемасының мағынасын таңба арқылы түсіндіруге болады (2-сурет). Күн (день) жазғы күн тоқыраудан кейін кеми бастайды. Қыс кезінде, яғни қысқы күн тоқыраудан кейін қайта ұзарады. Бұл символикалық тұрғыда өліп қайта тірілуді білдіреді. Күн (Солнце) тоқыраудың нүктесіне жеткенде, ең қысқа күн (день) болады. Бұл Күннің (Солнце) өлімін білдіреді. Күнтізбелерде қосымша 5-6 күн жылдың соңына, яғни 12-ші айдан кейін қойылады. 360 күн аяқталғаннан кейін қосымша бес күн Күннің, Исаның өлімін білдірген. Өлілерге, құдайларға арнап ас берілген, құрбандық шалынған. Өлу дегеніміз жатырдағы эмбрионға айналу. Таңбадағы нүкте эмбрионды, Күннің қайта туатын бастауды білдіреді. Ал сол нүктеге кіріп, қайта шығуы символикалық тұрғыда жаңа өмірді, жаңа күнді символдайды. Күннің ұзара бастағандағы алғашқы күні жаңа күн немесе жылдың басы деп есептелінген. Әр халықтың тұратын жеріне, табиғатына байланысты жаңа жыл әр алуан тойлануы мүмкін. Ең бастысы — қосымша 5-6 күн жылдың соңында қосылып отырады және бұл туып, қайта өлу мифологемасымен, инициациямен тығыз байланысты болып табылады.

3.3. Мүшел

Қазақ халқында мүшелдік есеп бар. Мүшел есебі 12 жылдық циклмен, жыл қайырумен тығыз байланысты. Көне түркілердің ортақ мұрасы болып саналатын М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат түрік» еңбегінде жыл қайырудың пайда болуына қатысты мынадай қызық дерек келтіреді:

«Түріктер он екі түрлі хайуанның аттарын алып, он екі жылға ат берген. Балаларының жастарын, соғыс тарихтары мен сол секілді басқа жағдайларды сол жылдардың айналуымен есептеп шығарады. Оның келіп шыққан түп-тамыры мынадай: Түрік қағандарының бірі өзінен бірнеше жыл ілгеріде өткен ұрысты талдап үйренбекші болған, сөйтіп сол ұрыс болған жылды анықтаған кезде жаңылысқан. Сол мәселе хақында қаған халқымен кеңесіп, құрылтайда: Біз бұл тарихты анықтағанда қалай қателессек, біздің келешек ұрпақтарымыз да солай қателеседі. Сондықтан, біз енді он екі ай мен аспандағы он екі шоқжұлдызды негізге алып, әрбір жылға бір ат қояйық, бізден кейінгі жыл қайыру жылдардың айналысымен есептелсін, бұл біздің арамызда мәңгіге бір жәдігерлік болып қалсын», – депті. Халық қағанның бұл айтқандарын «солай болсын» деп құптайды. Сол оймен қаған аңға шығады да, барлық хайуандарды Іле өзеніне қарай қууды бұйырған. Бұл ағысы қатты үлкен дария. Адамдар аң аулай жүріп, хайуандарды Іле өзеніне қарай қуады. Бірқатар хайуандар суға секірген. Солардың он екі түрі судан жүзіп өтеді. Сөйтіп он екі жылға сол он екі хайуанның аты берілген. М. Қашқаридің дерегі бойынша жыл атауларына ие болған хайуандар төмендегідей:

- 1) Сышқан – тышқан;
- 2) Ұд – сиыр;
- 3) Барс – Барыс;
- 4) Табышқан – Қоян;
- 5) Нек – Тимсах (А. Егеубаевтің ескертпесінде қазіргі ұлу деп беріледі);
- 6) Йылан – Жылан;
- 7) Йұнт – Жылқы;
- 8) Қой – Қой;
- 9) Бішін – Мешін;
- 10) Тақағұ – Тауық;
- 11) Ыт – Ит;
- 12) Тоңұз – Доңыз [12].

Көне түркі жазба ескерткіштерінде (VII-VIII ғасыр) кездесетін «Күлтегін қой жылы дүниеден озды», «бітік тас мешін жылы жасалды» секілді сөйлемдерден-ақ жыл атаулары болғандығын аңғарамыз. М. Қашқари сөздігіндегі жыл атаулары толықтай сәйкес келеді. Тек кейбір атауларда ғана айырмашылықтар бар: мысалы, құсқұ — тышқан, лығзын — доңыз. Сонымен қатар, «Жануарлардың жылға таласуы» деген ертегіде 12 жануармен қатар түйе де таласады. Алайда ол шығып келе жатқан күнді соңғы көргендіктен, яғни 13-ші болып көргендіктен, ол жылдан құр қалады. Бұл жоғарыда айтылып кеткен, ешбір айға қосылмайтын күндер секілді қосымша жыл болуы әбден мүмкін. Мысалы, қазақ халқында алғашқы мүшел есебі 13-ші жылдан басталады. Ал оған дейінгі уақыт есепке алынбайды. Біздің ойымызша, осы есепке кірмейтін 13-ші жыл жатырдағы эмбриондық кезең болу керек.

Библияда, Құранда әлемнің жаратылу процесі 6 күнде болған делінген. Ал жетінші күнді демалыс күні деп есептейді. «Так совершены небо и земля и все воинство их. И совершил Бог к седьмому дню дела Свои, которые Он делал, и почил в день седьмой от всех дел Своих, которые делал. И благословил Бог седьмой день, и освятил его, ибо в оный почил от всех дел Своих, которые Бог творил и созидал» (Бытие, 2: 1–3). Таңба бойынша жеті де, он үште нүктенің символы болып табылады. Яғни, «уақыттан тыс уақытты» білдіреді.

3.4. 13-ші мүше туралы

Алғашқы мүшелде адам баласы психологиялық, физиологиялық, биологиялық тұрғыда өзгере бастайды. Ер балалардың даусының жуандауы, түктердің шыға бастауы, қыз балалардың денебітіміндегі өзгерістер, етеккірдің келуі, т.б. жыныстық гормондарға (тестостерон, эстрадиол) байланысты. Ежелгі кезде инициациялық шаралардың өтуі дәл осы кезеңге сәйкес келеді. Мысалы, қыз баланың алғашқы менструалдық циклінен кейін кейбір ұлттарда жасалатын инициациялық салттар (обряд) болған. Бұл уақытта балалық шақтан өтіп, үлкендер қатарына қосылу үшін өліп қайта тірілудің шаралары жасалынған. Австралияда тұратын байырғы халықтардың дәстүрінде неофит құбыжыққа ұқсас үйшікте, лашықта болуы керек. Лашықтың ішінде отыру символикалық тұрғыда жатырдағы өмірді білдірген. Ал одан шығу деген екінші рет туу болып есептелінген [18]. Қазақ халқының салт-дәстүрінде осыған символикалық астары ұқсайтын салт-дәстүрлер бар. Мысалы, қазақ халқында адам баласының беті екі жағдайда ғана жабылған: дүниеден өткенде және келін түсіргенде. Қыз ұзатылған жеріне барғаннан кейін оны үш күн үйден шығармаған. Тек төртінші күні екі жеңгесі қолтықтап, бетіне шәлі жауып, үйден алып шығады. Ақын домбыраның мойнына шәлінің бір шетін байлап, қызға күйеуінің (жігіттің) отбасын таныстырып болғаннан кейін ғана бетін ашады. Бұл жерде байқайтынымыз — қыздың бетін шәлімен жабуы оның өлімін символдайды (қазақтар тек адам өлгенде ғана бет жапқан). Ол өз елінде өлген болып саналады. Оны қайта тірілту үшін бетін ашады. Бетті жауып тұратын шәлі баланы қоршап тұратын пердеге (ұмайға, плацентаға) ұқсайды. Перденің іші мен неофит отыратын үйшік екеуінің мағынасы бір. Пердені (шәліні) ашу мен үйшіктен шығу қайта тууды символдайды. Ал алғашқы инициациялық шаралар жыныстық мүшенің жетілуіне (половое созревание) байланысты жасалған болатын. Қазақ халқында осы мүшені сыпайы түрде ұлы мүше деп те атайды. 12 жыл секілді 12 мүше туралы түсінік бар. 12 мүшеге екі жауырын, екі жамбас, екі орган жілік, екі асықты жілік, екі кәрі жілік, екі тоқпан жілік жатады. Ал он үшінші ретінде ұлы мүшені, яғни есепке енбейтін мүше деп көрсетуге болады.

3.4.1. 13-ші мүшенің символдары

13-ші мүшенің символдары бел, қабырға болып табылады. Қазақ тілінде бел сөзімен байланысты жасалған тұрақты сөз тіркестерінің мәндерінің бірі ұлы мүшеге (жыныс мүшесіне) қатысты болып

табылады. Ер адамға қатысты айтылатын *белден қалу* → *стать импотентом*, *белі бос* → *слабый* (в отношении половой деятельности), *белі жоқ* → *импотент*, *белі толу* → *достигнуть возраста половой зрелости* (о юноше) деген секілді тұрақты сөз тіркестердің мәні жыныстық функциямен байланысты.

Ал қабырғасы қатпаған — не достигший зрелого возраста деген сөзді екі түрлі мағынада түсінуге болады. Біріншісі — алғашқы мүшелге жетпеу, яғни кәмелеттік жасқа жетпеу, екіншісі — екінші мүшелге қатысты мағынасы ақыл-есінің толмауын білдіреді (қабырға толықтай 25 жаста ғана қалыптасады). *Қабырғасы қатып*, *бұғанасы* бекіді мәні де ер жеткендікті білдіреді. Яғни, бұл сөздер тікелей мүшелмен байланысты ұғымдар.

Сонымен қатар, қабырға да, бел де — ұлы мүшенің символдары болып табылады. Мысалы, қабырғадан жаратылу мотиві Энки, Адам ата мен Хауа жайындағы аңыздарда сақталған. «И навел Господь Бог на человека крепкий сон; и, когда он уснул, взял одно из ребер его, и закрыл то место плотию. И создал Господь Бог из ребра, взятого у человека, жену, и привел ее к человеку» (Библия. Ветхий Завет. Бытие 2:21–22). Ал шумерлердің мифінде Нинкурсах Энкидің қабырғасын емдеу үшін Нинтиді жаратады. Шумер тілінде нин — госпожа, владычица — ханым, кожа, ие, ал ти сөзінің бірнеше мағынасы бар: біріншісі — қабырға, екіншісі — өмір, үшінші мағынасы — оқ. Нинтидің қабырғаның иесі, өмір құдайы болып саналуы сөздің негізінде жатыр. Ал Ева сөзі Танах бойынша «Та, что дает жизнь» [19]. Кейінгі жылдары Библияның мәтіндері дұрыс аударылмағандығы жайлы пікірлер пайда болды. Мысалы, профессор Зайони Зевиттің пікірінше, түпнұсқада қабырғаның емес, жыныстық сүйектің бакулюм атауы болған. Алайда бұл сүйек қазіргі адамдарда жоқ көрінеді. Сондай-ақ иврит тілінде Еваны *Chavvah* деп атайды. *Chay* — өмір, ал қабырға *tsela* сөзі арқылы беріледі. Сонда қате аударудың салдарынан Хауа ана «өмір беруші» (өмір сыйлаушы) дегеннің орнына «қабырғадан жаралған» болып шыққан [20]. Жалпы алғанда, Хауа сөзінің негізгі мағынасы «өмір беруші», оны иврит тіліндегі материалдар да, шумерлік миф те нақтылай алады.

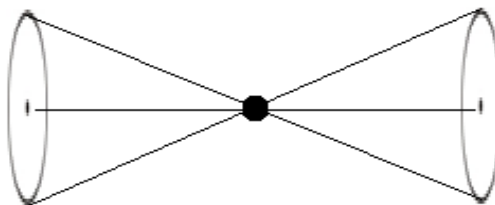
Біздің ойымызша, Хауа сөзінің «өмір», «өмір беруші» мағыналары түркі тілдеріндегі ортақ лексика *ам* (бұл сөз әйел адамның жыныстық атауын білдіреді, біз этикетке байланысты бұл сөздің соңғы әрпін қысқартып қолданатын боламыз), *ау*, *ұма* сөздерімен тікелей байланысы бар. Түркі тілдеріндегі *а...*, *ау*, *ұма* сөздерінің мағынасы «*өмір беруші мүше*». Бұл сөздердің мағынасы бұдан бөлек те әйелге, ұрпаққа қатысты сөздердің пайда болуына негіз болған. Мысалы, *ұма* сөзі түркілердің сәбилердің, жас келіншектердің жебеушісі Ұмай атауында сақталған. Ұма — әйел адамның жыныс мүшесі, жатыры. Ал жалпы есім *ұмай* — іштегі жатқан шарананың пердесі, жолдасы (плацента). Плацента (*ұмай*) жатырда ұрықпен бірге қалыптасады. Дәл осындай түсінік алтай түркі халықтарының бірі кумандыларда болған (Ұмай/Ұбай құрсақта баламен бірге пайда болып, туғаннан кейін де өмір бойы қорғайды). Ұмай (плацента) ұрықтың қорғаушы функциясын атқарады. Қорғаушы, жебеуші мәні Ұмай ананың бейнесінен де көрініс табады. Түркі халықтарының басым көпшілігінде (қазақ, қырғыз, алтай, өзбек, т.б.) баланы жын-періден қорғаушы ана ретінде сипатталады. Символикалық тұрғыда *ұмай* (плацента) мен Ұмай ана шеңберді, яғни қорғанды білдіреді. Ол ортадағы нүктені, яғни ұрықты, сәбиді қорғайды (Қараңыз: 1-сурет).

Шорларда Ұмайдың екі түрлі бейнесі болған. Қара Ұмай баланың құтын алушы, тынышын қашырушы болып саналған. Қара Ұмайдың бейнесін адамға ұқсас қылып саздан жасап, ағаш тақтайшаға іліп қойған немесе маталардан қуыршақ тігіліп, ағаш бесікке салынған. Бұл бала ауырғанда не бала тоқтамаған жағдайда бақсының ойынында (камлание) жасалған. Ал Май-ичені (Ұмай ананы) қайыңның қабығына қоянның терісі жабыстырылған оқты садақ түрінде бейнелеген. Оны бала туған жерге қағып қойған. Яғни, Ұмайдың оқты садақ түріндегі бейнесі мен Нинти құдайдың «ти — оқ» мағынасы да толықтай сәйкес келіп тұр.

Сонда қабырға, ұрықты сақтаушы *қапшық* (*ұма*), ұрықпен бірге дамиды *ұмай* (плацента) барлығы да символикалық тұрғыда шеңбермен байланысты. Яғни, қабырға бұл жерде қорғаушы, жаратушы құрсақ мағыналарымен үндес болып тұр. *А...>аб>ау>хау* (*қаб*) *>Хауа* семантикалық тізбегінің «өмір беруші мүше», «өмірлік бастау», «ана», «жатыр», «құрсақ», «қорған», «ұрпақ» секілді мағыналары бар.

Ұма сөзінің негізі — *а...* (тілдегі дыбыс сәйкестіктерге байланысты *а* мен *ұ* дыбысы ауыса алады *а~ұ*: *а...~ұм+а*). Ұма — ұрпақты дүниеге әкелуші ұлы мүшенің атауы. Ұма (*ұмай*) — шеңбердің де, нүктенің де атауы. Адам баласы кәмелеттік жасқа жеткенде, ұлы мүшесі дамып, қалыптасады. Ұлы мүшеге жатыр, құрсақ және баланы дүниеге әкелетін мүше (*ау* (*бұт*, *ширинка*), *а...*) жатады (*х*, *Һ*, *қ* дыбыстары протезалық дыбыстар, оларды сөздің басына да қоюға болады) және түркі тілдерінде

бір сөзбен аталады. Ұлы мүшенің атауымен байланысты Хауа, Ұмай есімдері қалыптасқан. Ұмай ананың бірнеше функциясы бар екені белгілі. Ол тек өмір беруші, балалардың қамқоршысы ғана емес, өлілердің жанын о дүниеге жеткізуші де болып табылады. Біздіңше, бір бейненің бірнеше мағынаны беруі сөздің төркінінде жатыр. Ұмайда (жатырда) бала қалыптасады, дамиды. Айы мен күні жеткенде, сыртқа, яғни бұл дүниеге шығады. Ал мифтік деңгейде ананың жатыры да кеңістік болып саналады. Екінші кеңістікке шығу үшін нүктеге (ұмаға) қайта кіру керек. Сонда арадағы тоғысу нүктесі екі кеңістік, екі дүние арасын жалғаушы болып табылады. Суреттегі нүкте — тоғысу нүктесі (3-сурет).

3-сурет. Нүкте — екі кеңістікті жалғаушы ұма, Ұмай.

Яғни, бұл жерде нүкте — ұма, екі кеңістікті жалғап тұр. Ұмайдың о дүние мен бұ дүниенің арасын жалғаушы, о дүниеге адам жанын жеткізуші мәні осы үлгі арқылы анықталады. Сонымен қатар, тіршілік бастауының да символы болып табылады. Сәби дүниеге шығуы үшін осы нүктеден, ұмадан өтеді. Инициация бойынша, туу үшін бірінші өледі, сосын қайта тіріледі.

Адамзаттың бүкіл өмірі, мифологиясы, салт-дәстүрі осы үлгіге негізделген. Инициацияда да үйшіктің, үңгірдің ішінде болу — ана құрсағына оралу дегенді білдіреді. Ал одан есік не тесік арқылы шығу өліп қайта тірілуді символдайды. Сонда бір сөз (мысалы: ұма; ти) бірнеше мағынада (өмір беруші, өмір, ұрпақ, қабырға, қорған) қолданылып, бірімен бірі байланысып тұр.

Ескі жыл мен жаңа жыл арасындағы бесқонақ та нүктені сипаттайды. Ол да 13-ші мүше секілді есепке кірмейді. 13 санын тастап кету, 12+1 үлгісі негізінде жазу, 13 санынан қорқу, есепке алмау астарында ортақ түсінік жатқан секілді. Грегориан күнтізбесі 365 (366) күннен, 12 айдан тұратыны белгілі. Бұл күнтізбеде қосымша 5-6 күн мүлдем алынып тасталуын 13 санының өліммен, есепке алынбауымен байланыстыруға болады. Есепке алынбайтын күндерде құдайлар, Иса пайғамбар дүниеге келген. Бұл күні өлілер мен тірілер арасындағы есік ашылып, о дүниедегі аруақтар ұрпақтарын көру үшін жерге түседі деген түсінік те болған. Сол себепті аруақтарға да арнап құрбандық шалып, той жасалған. Олардың аруағын риза қылу үшін тәтті, дәмділер дайындалған. Қазақ халқында майдың иісін шығару, күй тарту, балуан күрестіру осы аруақ культінен пайда болған. Прецессияның нәтижесінде (72 жылда бір күн қосылып отырады) бұл түсініктер көктемге ауысқан. Ұлыстың ұлы күнінің тойлануы, жаңа жыл наурыз айына ығысқан [21]. Ал Еуропада аруақ культі болмауына байланысты да 13 саны жамандықпен ассоциацияланған секілді.

Қорытынды

12+1 үлгісінде 12 саны жылдық циклдегі 360 күнді білдіреді, ал қосымша күндер нүктені білдіреді. Күнтізбелік мифтерде 5 күн есепке қосылмайды, уақыттан тыс уақытты білдіреді. Бұл күндерде құдайлар дүниеге келген, құрбандық шалынған.

Нүкте — ұлы мүше. Нүктеден (ұмадан) тарайтын 12 сызық ұрпақтың символы болып табылады. Олардың атауы — бір болған. *А., ау, ұма, хауа* сөздерінің мағынасы шеңбер ішінде нүктесі бар таңба арқылы айқындалады және олардың ортақ түбірі *ам* болуы ықтимал. Осы сөздің *а...>аб>ау>хау (қаб)>Хауа* семантикалық тізбегінен «*өмір беруші мүше*», «*өмірлік бастау*», «*ана*», «*жатыр*», «*құрсақ*», «*қорған*», «*ұрпақ*» секілді мағыналар пайда болған. Әйелге қатысты *ама, апа, аба, эмэ, эм* секілді сөздер шыққан. Және осы атаулар 13-ші мүшені сипаттаған. Дененің 12 бөлігі 12 ай болатын болса, есепке кірмейтін қосымша күндер аты аталмайтын 13-ші мүше болып табылады. Бұлардың символикалық мағыналары да ортақ. 12 сәулені тарататын кіндік-нүкте — о дүние мен бұл дүние арасындағы көпір, ілкі уақыт болса, 12 ұрпақты дүниеге әкелетін (туатын), оларды байланыстыратын ұлы мүше — ұлы баба. Сонда 12 санының мәні тек 13 саны арқылы ғана толық ашыла түспек.

13-ші мүшенің символдары тек қабырға, белмен ғана шектелмейді. Тұяқ, тізе сөздері де ұлы мүшені символдай алады. Мысалы, еврейлерде Израильдің 12 ұрпағы (буквально: тізе-колена) деп Иаковтың 12 ұлынан тараған ұрпақты атайды. Қазақ тілінде тізе сөзінің семантикасы үйленумен,

еркек жыныстық қуатымен байланысты: *tіze жылыту* → женитьба старика на молодой женщине. Ал *tіze қосу* → сплотиться; объединяться тіркесінің әу бастағы мағынасы да үй болу, шаңырақ көтерумен байланысты туындаған. Сонымен қатар, ұрпақ жасау амалын да білдірген. Тізеде еркектің қуатына, потенцияға жауап беретін жілік майы болады. Тізедегі жілік майының таусылуы еркектің күштің әлсірегенін көрсетеді. Бұлардың барлығы айналып келгенде, тізенің тікелей 13-ші мүшенің ұрпақ жалғастырушы қызметімен (функциясымен) де байланысты. Осы қасиетті білген адамдар оны ұрпақты жасайтын, дүниеге әкелетін мүшенің атауы ретінде метафоралап, қолданған. Сонымен қатар, грузин тіліндегі *-dze* жұрнағы «үл» мағынасын білдіреді. Грузин тілінің *dze* сөзі мен түркі тілдеріндегі *tіze* (қазақша *tіze*; татарша *tez*; өзбекше *tezza*; түрікше *diz*; әзірбайжанша *diz*; көне түркіше *tiz*) сөзі формасы жағынан сәйкесіп тұр және мағыналық байланысты (ұрпақпен, ұрпақ жасау әрекетімен) да байқауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 1-кітап / С. Қондыбай. — Алматы, 2004. — 510 б.
- 2 Генон Р. Символы священной науки / Р. Генон. — М., 2002. — 496 с.
- 3 Khassenov Bolat. A new vision of numerical symbolism in calendar and life cycles / Bolat Khassenov, Almagul Adilova, Sarzhan Takirov, Baglan Kaukerbekova // European Journal of Science and Theology. — 2021. — Vol. 17, No 1. — P. 93-102.
- 4 Khassenov Bolat. Colour Symbolism in Turkic Culture: A New Look in the Reconstruction of Colour Designation / Bolat Khassenov, Almagul Adilova, Zhanat Rapisheva // Pertanika Journal of Social Sciences & Humanities. — 2022. — Vol. 30. — Issue 4. — P. 1753-1766.
- 5 Khassenov B.R. A new approach in linguistics / B.R. Khassenov, A.S. Adilova, E.E. Tuite, A.G. Ibrayeva // Bulletin of the Karaganda university. Philology series. — 2022. — No 2 (106). — P. 34-42.
- 6 Топоров В.Н. Мировое древо. Универсальные знаковые комплексы — Т. 1 / В.Н. Топоров. — М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. — 450 с.
- 7 Гудимова С.А. Символика чисел / С.А. Гудимова // Вестн. культурологии. Сер. Философия, этика, религиоведение. — 2017. — № 3(82). — С. 122–134.
- 8 Дзицойты Ю.А. К осетинско-персидским фольклорным связям / Ю.А. Дзицойты // Nartamongæ. — 2017. — Т. XXII, № 1, 2. — С. 234–267.
- 9 Чельшев П. Числовая символика античной мифологии на примере эпических поэм Гесиода и Гомера / П. Чельшев // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — 2017. — № 24(78). — С. 213–216.
- 10 Гацалова Л.Б. К вопросу о сакральной символической имен числительных в фольклорном тексте / Л.Б. Гацалова // Вестн. Моск. гос. лингв. ун-та. Гуманитарные науки. — 2019. — № 2(818). — С. 19–27.
- 11 Селешников С.И. История календаря и хронология / С.И. Селешников. — М.: Наука, 1970. — 224 с.
- 12 Қашқари М. Түркі тілінің сөздігі (Дивани лұғат-ит-түрік) [III томдық шығармалар жинағы] / М. Қашқари. — Алматы: Хант, 1998. — 1-том. — 600 б.
- 13 Әдеби жәдігерлер. [Жиырма томдық] / Ж. Баласағұн. Құтты білік. — Алматы, «Таймас» баспа үйі, 2007. — 5-том. — 536 б.
- 14 Олкотт У.Т. Мифы о солнце / У.Т. Олкотт. — 1911. — 170 с.
- 15 Кирло Х. Словарь символов. 1000 статей о важнейших понятиях религии, литературы, архитектуры, истории / Х. Кирло; пер. с англ. Ф.С. Капицы, Т.Н. Колядич. — М., 2010. — 525 с.
- 16 Овидий. Метаморфозы / Овидий; пер. с лат. С.В. Шервинского, примеч. Ф.А. Петровского. — М., 1977.
- 17 Мифы народов мира. Энциклопедия. — Т. I / гл. ред. С.А. Токарев. — М., 1988. — 720 с.
- 18 Элиаде М. Тайные общества. Обряды инициации и посвящения / М. Элиаде. — М.-СПб., 1999. — 356 с.
- 19 Зильберман М. Истоки / М. Зильберман // Еврейская старина. — 2005. — № 12 (36).
- 20 Gilbert F. Congenital Human Baculum Deficiency: The Generative Bone Of Genesis 2:21-23 / F.Gilbert, Z. Zevit // American Journal of Medical Genetics. — 2001. — № 101(3). — P. 284-285.
- 21 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 2-кітап / С. Қондыбай. — Алматы, 2004. — 565 б.

Б.Р. Хасенов

Мифолингвистическая интерпретация модели 12+1

В статье раскрыты символика и сакральное значение числа двенадцать. Основные материалы исследования — мифы, легенды, устойчивые словосочетания, словари, артефакты, относящиеся к

тюркскому языку. Автором использован метод мифо-лингвистической интерпретации знака «шоғым». Для интерпретации значения числа 12 он применяет модель 12+1 — символ «точка внутри круга». На основе данной модели предложен новый анализ мифических, религиозных, языковых, этнографических данных, относящихся к числу 12. Семантика числа 13, созданного с помощью модели 12+1, также раскрыта, и объяснено появление его сакральных и негативных значений. В результате исследования были изучены мифо-лингвистические значения таких понятий, как «бесқонақ», «ұлы мүше», и проанализированы понятия, символизирующие «точку» («дающий жизнь», «начало жизни», «мать», «матка», «живот»), связанные с именами Умай и Ева.

Ключевые слова: модель 12+1, числовая символика, мифолингвистика, символ, «бесқонақ», символ «точка внутри круга».

B.R. Khasenov

Mytholinguistic interpretation of the 12+1 model

The article describes the symbolism and sacred meaning of the number twelve. The main research materials are myths, legends, stable phrases, dictionaries, artifacts related to the Turkic language. The article uses the method of mythological and linguistic interpretation of the sign “shogym”. To interpret the value of the number 12, the author uses the 12+1 — “dot inside a circle” symbol. Based on this model, a new analysis of mythical, religious, linguistic, and ethnographic data related to the number 12 is proposed. The semantics of the number 13, created using the 12+1 model, is also revealed and explains the appearance of its sacred and negative meanings. As a result of the research, the mythological and linguistic meanings of such concepts as “besqonaq”, “uly mushe” were revealed and the concepts symbolizing the “point” (“giver of life”, “beginning of life”, “mother”, “uterus”, “belly”) associated with the names Umai and Eva were analyzed.

Keywords: 12+1 model, numerical symbolism, mytholinguistics, symbol, “besqonaq”, “dot inside a circle” symbol.

References

- 1 Qondybay, S. (2004). *Argyqazaq mifologiiasy* [Mythology of the Proto-Kazakhs]. (Vols. 1–4; Vol. 1). Almaty [in Kazakh].
- 2 Genon, R. (2002). *Simvolny sviashchennoi nauki* [Symbols of Sacred Science]. Moscow [in Russian].
- 3 Khasenov, Bolat, Adilova, Almagul, Takirov, Sarzhan, & Kaukerbekova, Baglan. (2021). A new vision of numerical symbolism in calendar and life cycles. *European Journal of Science and Theology*, Vol. 17, 1, 93-102.
- 4 Khasenov, Bolat, Adilova, Almagul, & Rapisheva, Zhanat. (2022). Colour Symbolism in Turkic Culture: A New Look in the Reconstruction of Colour Designation. *Pertanika Journal of Social Sciences & Humanities*, Vol. 30, Issue 4, 1753-1766.
- 5 Khasenov, B.R., Adilova, A.S. Tuite, E.E., & Ibrayeva, A.G. (2022). A new approach in linguistics. *Bulletin of the Karaganda university. Philology series*, 2(106), 34-42.
- 6 Toporov, V.N. (2010). *Mirovoe drevo. Universalnye znakovye komplekсы* [The World Tree. Universal sign complexes]. Vol. 1. Moscow: Rukopisnye pamiatniki Drevnei Rusi [in Russian].
- 7 Gudimova, S.A. (2017). *Simvolika chisel* [Symbolism of numbers]. *Vestnik kulturologii. Filosofii, etika, religiovedenie — Bulletin of cultural studies. Series Philosophy, ethics, religious studies*, 3(82), 122–134 [in Russian].
- 8 Dziccojty, Yu.A. (2017). *K osetinsko-persidskim folklornym sviaziam* [On Ossetian-Persian folklore relations]. *Nartamonga*, 12(1), 234–267 [in Russian].
- 9 Chelyshev, P. (2017). *Chislovaia simvolika antichnoi mifologii na primere epicheskikh poem Gesioda i Gomera* [Numerical symbolism of ancient mythology on the example of the epic poems of Hesiod and Homer]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki — Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice*, 24(78), 213–216 [in Russian].
- 10 Gacalova, L.B. (2019). *K voprosu o sakralnoi simvolike imen chislitelnykh v folklornom tekste* [A question about the sacred symbolism of the names of numerals in the folklore text]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Gumanitarnye nauki — Bulletin of Moscow State Linguistic University. Humanitarian sciences*, 2(818), 19–27 [in Russian].
- 11 Seleshnikov, S.I. (1970). *Istoriia kalendaria i khronologiia* [The history of the calendar and chronology]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 Qashqari, M. (1998). *Turki tilining sozdigi* [Dictionary of the Turkic language] (Divani lugat-it-turik) (Vols. 1-3; Vol. 1). Almaty: Khant [in Kazakh].
- 13 Balasagun, Zh. (2007). *Adebi zhadigerler* [Literary Relics]. Qutty bilik (Vols. 1-20; Vol. 5). Almaty: “Taimas” baspa uii [in Kazakh].
- 14 Olcott, U.T. (1911). *Mify o solntse* [Myths about the sun] [in Russian].

- 15 Kirlo, H. (2010). Slovar simbolov. 1000 statei o vazhneishikh poniatiiakh religii, literatury, arkhitektury, istorii [A dictionary of symbols. 1000 articles on the most important concepts of religion, literature, architecture, history]. (F.S. Kapicy, T.N. Koljadich, Trans.). Moscow [in Russian].
- 16 Ovidius. (1977). Metamorfozy [Metamorphoses]. (F.A. Petrovskii, Trans.). Moscow [in Russian].
- 17 Tokarev, S.A. (Ed.) (1988). Mify narodov mira. Entsiklopediia [Myths of the peoples of the world. Encyclopedia]. Moscow, 1 [in Russian].
- 18 Eliade, M. (1999). Tainye obshchestva. Obriady initsiatsii i posviashcheniia [Secret societies. Rites of initiation and dedication]. Moscow–Saint-Petersburg [in Russian].
- 19 Zil'berman, M. (2005). Istoki [Origins]. *Evreiskaia starina — Jewish antiquity*, 12(36) [in Russian].
- 20 Gilbert, F. & Zevit, Z. (2001). Congenital Human Baculum Deficiency: The Generative Bone Of Genesis 2:21-23. *American Journal of Medical Genetics*, 101(3), 284-285.
- 21 Qondybay, S. (2004). Argyqazaq mifologiiasy [Mythology of the Proto-Kazakhs]. (Vols. 1-4; Vol. 2). Almaty.

Information about author

Khasenov, B.R. — PhD, Assistant, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: boka_001kz@mail.ru.

S.S. Aubakir^{1*}, A.K. Kitibaeva¹, Zh.T. Ospanova²

¹Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

²A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan
(e-mail: 1992aub@gmail.com)

An analysis of figurative language in the interpretation of contemporary English poetry

This article examines the various facets of figurative language. This study considers figurative language from a traditional perspective as an embellishment of language and compares it with contemporary theory in literature especially in poetry. The main material for the analysis of figurative language in poetry is poetic texts of contemporary American poets like William Carlos Williams, Robert Frost, and Charles Bernstein. We selected 15 poems that contain a lot of figurative expressions and analyzed them namely “The Red Wheelbarrow”, “This Is Just to Say”, “To a Poor Old Woman”, “The Road Not Taken”, “Stopping by Woods on a Snowy Evening”, “Fire and Ice”, “Mending Wall”, etc. The authors conducted an evaluation of the use of metaphors, hyperboles, idioms, and similes. The most used figurative language in all the analyzed poems is metaphor. It occurred in all 15 poems. Figurative language adds an element of beauty and artistry to poetry. Metaphors, similes, and other figurative expressions infuse the language with color, imagery, and creative aesthetics that captivate the reader's senses.

Keywords: poetry, poems, figurative language, metaphor, interpretation.

Introduction

Figurative language in poetry is a way of conveying ideas, feelings, and impressions through the use of images, metaphors, allegories, and other literary devices. Imagery in poetry is created using vivid, creative, and meaningful words and expressions to evoke emotions and associations in the readers or listeners. Images can be abstract or concrete, their purpose is to enliven the text and make it more expressive. Figurative language in poetry gives the text depth and emotional richness, allowing the poet to express his thoughts and feelings more vividly and artistically. Each poetic image can have many interpretations, which makes poetry a rich and interesting art form.

The ancient Greek philosopher Aristotle wrote about figurative language in his work *Poetics*, where he emphasizes the importance of imagery (metaphors, similes, etc.) in poetry as a means of giving poetry expressiveness and artistic quality. He believes that images and metaphors help the reader or listener to better understand and perceive the text, as they create associations and emotional reactions. Additionally, Max Black, a 20th-century philosopher, metaphors can influence our thinking and perception, creating new associations and deepening understanding. One of the key aspects of Max Black's work was the introduction of the concept of “metaphorical transfer”. This means that metaphors transfer meanings and associations from one context to another, helping us understand and describe something new through analogies with something familiar. For example, the metaphor “time is money” transfers associations with the idea of the value of time to the understanding of money. George Lakoff and Mark Johnson, in their book *Metaphors We Live By*, explored the ambiguous use of metaphors in everyday language and argued that metaphorical thinking is fundamental to human cognition [1; 37].

The traditional understanding of figurative language includes the use of literary and stylistic devices, such as metaphors, similes, allegories, and other figurative expressive means, in order to enhance the emotional impact of the text and make it more vivid and expressive. Figurative language can be used in literary works, poetry, speech, and journalistic texts. This involves studying and understanding how language goes beyond its literal, straightforward meaning to convey deeper layers of meaning, imagery, and emotion.

Modern linguistic theory is an excellent example of using metaphor as a figurative language to change theory. In the last century, two main theoretical schools in linguistics have appeared. The first was created by Leonard Bloomfield, who was an influential linguist and one of the founders of structuralism in linguistics. In his book “*Language*”, he proposed a new way of analyzing and understanding language with his empirical

* Corresponding author's e-mail: 1992aub@gmail.com

view of language that differed from traditional approaches [2; 20]. The second school of linguistic analysis appeared in the works of Noam Chomsky. His works on intellectual grammar and syntax theory, especially "Syntactic Structures" (1957) and "Aspects of the Theory of Syntax" (1965), redefined the field of syntax and influenced the modern understanding of language. Noam Chomsky's ideas about syntactic structure and generative grammar greatly influenced the development of linguistics and cognitive science. His work has helped to understand how the human brain processes language and how different language structures are built.

Alexandra Pisis (2014), argues that poetics is usually defined in terms of its literary text, which means that poetics is often viewed and analyzed in the literary arts and traditions. This approach assumes that poetics is primarily concerned with language, verbal arts, and literature and that it is evaluated and interpreted through the lens of literary devices and styles [3; 5].

The term "poetics" refers to the study and analysis of the art of poetry, including verse structure, meter, rhyme, imagery, symbolism, and other literary elements. This approach to poetics involves analyzing poetic texts and attempting to understand how poets use language to express their ideas and emotions.

However, in the modern world, the understanding of poetics is expanding and includes not only literary aspects but also other forms of art and culture, such as cinema, visual arts, music, and even media. In this broader context, poetics is seen as a way to express creativity and emotion through various artificial means. Thus, while literary basis remains an important part of poetics, there is a broader understanding of the concept that includes various arts and cultural expressions.

Studying figurative language in poems serves several important aims, both for readers and for those aspiring to become poets or scholars of literature. First, understanding figurative language allows readers to appreciate and enjoy poetry at a deeper level. It helps readers uncover the layers of meaning, symbolism, and creativity in poems, leading to a more profound and enjoyable reading experience. Second, by studying figurative language, readers can interpret poems more effectively. They can uncover the hidden messages, emotions, and themes within a poem, making it easier to connect with the poet's intentions and the poem's central message.

Theoretical Framework

Poetry expresses the ideas and feelings of the poet by considering diction, figurative language, rhyme, rhythm, and other elements. Poets often use language as a powerful medium to express their thoughts and feelings. Through carefully chosen words, phrases, and literary devices, they convey their emotions, experiences, and ideas in a way that resonates deeply with readers.

According to Perrine, in "Sound and Sense: An Introduction to Poetry", figurative language is a fundamental concept discussed within the context of poetry analysis. Figurative language contributes to the depth and richness of poetic expression [4; 6].

Figurative language, according to M.H. Abrams, encompasses a variety of literary devices and techniques used by authors to create meaning and impact in their works. Figurative language relies on non-literal and imaginative expressions to convey ideas, emotions, and images [5; 96].

The most well-known and now traditional view of how listeners understand non-literal meaning comes from the theory of colloquial implicature H. Paul Grice [6; 41], which is often called the "standard pragmatic" view. Grice proposed a set of conversational maxims that guide the way people communicate. These maxims include the maxim of quantity (providing the right amount of information), the maxim of quality (speaking truthfully), the maxim of relation (making relevant comments), and the maxim of manner (being clear and avoiding ambiguity). Grice introduced the concept of conversational implicature, which occurs when people communicate meaning indirectly by violating or flouting one of the conversational maxims. This can be used for rhetorical effect or to convey a deeper meaning.

Colston Herbert L. is focused on aligning accounts of language production, use, comprehension, and structure with current understandings of various aspects of human and animal functioning. This includes not only cognitive aspects but other dimensions like social, emotional, etc. Additionally, the approach appears to consider the various layers of language and their nature [7; 15]. This interdisciplinary approach to language and its use, particularly in the context of figurative and indirect language, is in line with contemporary linguistic research. Understanding language in a holistic way, considering its cognitive, social, emotional, and motivational aspects, can provide a more comprehensive view of how language operates and evolves.

Material and research methods

Figurative language in poetry plays a vital role in creating an emotional and aesthetic impact on the reader. The analysis of figurative language in poetry includes an analysis of the structure, functions, and impact of figurative expressions, such as metaphors, comparisons, metonymies, etc. The researchers also consider the symbolic meaning of figurative expressions and their role in conveying the theme, mood, and meaning of the poem.

The purpose of this study is to identify some figurative languages by understanding the general meaning when they are used in poems. The method of descriptive analysis suggested analyzing the data by reading them and then identifying the figurative language used in the poems. Having identified some figurative languages, the researcher divided them into several types of figurative languages. Then the researcher analyzed the general meaning of the figurative language, revealing the contextual meaning of fifteen selected poems.

The main material for the analysis of figurative language in poetry is the poetic texts of contemporary American poets like William Carlos Williams, Robert Frost, and Charles Bernstein. We selected 15 poems that contain a lot of figurative expressions and analyzed them namely “The Red Wheelbarrow”, “This Is Just to Say”, “To a Poor Old Woman”, “The Road Not Taken”, “Stopping by Woods on a Snowy Evening”, “Fire and Ice”, “Mending Wall”, etc.

Results and discussion

Forms of figurative language

In this research we study metaphor, hyperbole, simile, and idiom. The poems in that study were contemporary American poems. Table shows the frequencies of figurative language appearance in these analyzed poems.

Table

How often the figurative language occurs in poetry

Type	Definitions and examples	Percent
Metaphor	Implicit comparison “Nothing gold and stay”	21%
Hyperbole	Deliberate exaggeration “I called you a million times”	13%
Idiom	Conventionalized nonliteral expression “Good fences make good neighbors”	8%
Simile	Explicit comparison “Life is too much like a pathless wood”	5%

Metaphor

Metaphor is a strong poetic device used to create bright and imaginative comparisons between two seemingly unrelated things. It involves describing one thing as if it was something else to create a deeper meaning or a more memorable image. Metaphors can add depth, emotion and symbolism to poetry, allowing poets to convey complex ideas and emotions in a concise and creative way.

Gibbs argues that metaphors are not just linguistic expressions but are deeply intertwined with our conceptual systems. He emphasizes the idea that metaphor is not limited to poetic or figurative language but is an important part of everyday communication. Some of his key contributions include:

Conceptual Metaphor Theory: Gibbs, along with George Lakoff and Mark Johnson, developed the Conceptual Metaphor Theory. This theory posits that metaphors are not merely decorative language but are fundamental to how we think and understand the world. For example, the “argument is war” metaphor shapes our understanding of argumentative discourse.

Embodied Cognition: Gibbs also explores the embodied nature of metaphorical thought, suggesting that our bodily experiences and interactions with the physical world play a crucial role in the formation of metaphors. For example, the metaphor “happy is up” reflects the connection between positive emotions and an upward spatial orientation.

Here are examples of metaphors in the poetry of William Carlos Williams, Robert Frost, and Charles Bernstein:

In Williams' poem "The Red Wheelbarrow", the red wheelbarrow itself can be seen as a metaphor for life's simplicity and beauty. The wheelbarrow, so ordinary and unadorned, represents the idea that beauty can be in the everyday and the mundane.

*"so much depends upon
a red wheel barrow
glazed with rain water
beside the white chickens [8; 63]."*

In "Spring and All", Williams uses the metaphor of a "new moon" to describe the beginning of spring. The new moon represents the fresh start and renewal associated with the change of seasons.

*"All along the road the reddish
purplish, forked, upstanding, twiggy
stuff of bushes and small trees
with dead, brown leaves under them
leafless vines
Lifeless in appearance, sluggish
dazed spring approaches [8; 67]."*

In Frost's poem "The Road Not Taken", the two diverging paths in the woods serve as a metaphor for life's choices and the consequences they entail. The fork in the road symbolizes the decisions we make and how they shape our future.

*"Two roads diverged in a yellow wood,
And sorry I could not travel both
And be one traveler, long I stood
And looked down one as far as I could
To where it bent in the undergrowth [9; 38]."*

In "Fire and Ice", Frost uses the metaphors of fire and ice to represent desire and hatred as destructive forces. These elements symbolize the extremes of human emotions and their potential for harm.

*"Some say the world will end in fire,
Some say in ice.
From what I've tasted of desire
I hold with those who favor fire.
But if it had to perish twice,
I think I know enough of hate
To say that for destruction ice
Is also great
And would suffice [9; 41]."*

Charles Bernstein is known for his experimental and often abstract poetry, which may not always feature traditional metaphors. However, his work often employs language in a way that challenges conventional meaning and invites readers to consider language itself as a metaphor. In poems like "Blind Witness", his innovative use of words and syntax can be seen as a metaphor for the limitations and potential of communication.

*"Not that speech
wishes to be the world
nor that the mouth
wants to be the word
but that the muscles
can't help but want
what the world wants
to make its own contact [10]".*

Bernstein's poetry often involves a play with language that pushes the boundaries of traditional metaphors, inviting readers to engage with the text in a more abstract and self-reflective way.

Hyperbole

Hyperbole is a poetic device that involves intentional exaggeration for emphasis or effect. Poets use hyperbole to create vivid and memorable imagery, to convey strong emotions, and to make a point more forcefully.

William Carlos Williams and Robert Frost are known for their distinct styles; they have both employed hyperbole in their poems to convey powerful messages or create vivid imagery.

In Williams' poem "*This Is Just To Say*", he uses hyperbole to emphasize the sweetness and temptation of the plums he confesses to having eaten:

*"I have eaten
the plums
that were in
the icebox
and which
you were probably
saving
for breakfast
Forgive me
they were delicious
so sweet
and so cold [8; 32]"*

The overstated illustration of the plums as "so sweet and so cold" adds a layer of sensuality and desire to the poem.

In Frost's poem "*Stopping by Woods on a Snowy Evening*", there's a subtle use of hyperbole in the repeated line "And miles to go before I sleep". While the line may not seem hyperbolic on its own, its repetition at the end of the poem emphasizes the speaker's sense of the journey's length and the obligations that await:

*"The woods are lovely, dark, and deep,
But I have promises to keep,
And miles to go before I sleep,
And miles to go before I sleep [9; 24]"*

By repeating the line, Frost amplifies the speaker's feeling of the journey's enormity.

Idiom

Idioms are expressions or phrases that have figurative meanings beyond their literal definitions. They are often used in everyday language to convey ideas or emotions in a concise and culturally specific way. While idioms are more commonly found in prose and everyday speech, they can also be used in poetry to add depth, create imagery, and connect with readers on a cultural or emotional level.

Idioms in William Carlos Williams, Robert Frost, and Charles Bernstein's poems may not be as prevalent in their work as in some other forms of literature. However, they each have their unique ways of using language, which may include elements of idiomatic expression.

In "*This Is Just To Say*", Williams employs a conversational tone that can be reminiscent of everyday language. While not using idioms directly, he captures the essence of personal communication. The poem's simplicity and directness reflect the kind of language one might use in a note or conversation.

Frost's poetry often features rural and colloquial language, which may include idiomatic expressions. In "*Mending Wall*", the phrase "*Good fences make good neighbors*" is repeated and becomes a kind of idiom within the poem, reflecting a common saying:

"Good fences make good neighbors".

Frost explores the meaning and implications of this idiom throughout the poem.

Charles Bernstein is known for his experimental and linguistic play in his poetry. While he may not use idioms in the traditional sense, he often uses language in unconventional ways to challenge meaning and create unique expressions. In "*All the Whiskey in Heaven*", for example, he explores the deconstruction of language:

"All the whiskey in heaven ain't goin' to ease your pain".

While not employing idioms directly, Bernstein's work can involve a complex interplay of language that challenges conventional meaning and expression.

It's important to note that these poets often subvert traditional language conventions and may not use idioms in the same straightforward manner as they appear in everyday speech. Instead, they engage with language in innovative and sometimes abstract ways to create unique poetic effects.

Simile

A simile is a poetic device that compares two different things using "like" or "as" to create a vivid and imaginative connection between them. Similes are used in poetry to make descriptions more evocative, to draw interesting parallels, and to help readers visualize or understand something more clearly.

William Carlos Williams, Robert Frost, and Charles Bernstein have different styles of poetry, and while similes may not be as prevalent in Bernstein's experimental and abstract work, they can still be found in some of their poems. Here are examples of similes from poets:

In Frost's poem "The Road Not Taken", there is an implicit simile comparing the two diverging paths in the woods to life choices. While he doesn't use "like" or "as", the poem metaphorically likens the choices to forks in the road, inviting readers to make the comparison:

*"Two roads diverged in a yellow wood,
And sorry I could not travel both... [9; 38]"*

The roads symbolize life choices, and their divergence can be seen as a simile for the different paths we take in life.

In "Birches", Frost uses a simile to describe the bent birch trees:

*"When I see birches bend to left and right
Across the lines of straighter darker trees,
I like to think some boy's been swinging them [9; 26]"*

The comparison of the birch trees bending to the left and right "like" a boy swinging them creates a vivid image of the trees' flexibility.

Charles Bernstein's poetry often challenges conventional language and meaning, but he occasionally uses similes in his work. In "All the Whiskey in Heaven", he writes:

*"From a red mouth
of bad dogs
or a wet bear
in the green of 1st rain
from the bottom of the sea
after the spring tides [10]"*

While Bernstein's work is more known for its linguistic experimentation, the comparison of a mouth "like" that of bad dogs or a bear adds a layer of vividness to the imagery.

Bernstein's use of language is often unconventional and abstract, so similes in his work might not be as straightforward or easily recognizable as those in Frost's more traditional poems. Nonetheless, similes can be used by poets of various styles to create comparisons that enrich the reader's experience and understanding of the text.

William Carlos Williams, known for his modernist and imagist poetry, often used vivid and concise language to create striking images. While he didn't rely heavily on traditional similes, his work is characterized by its precision and ability to convey a clear and tangible sense of the subject matter. Williams' poetry often relies on such concrete and precise descriptions to capture the essence of a moment or an object, which is a hallmark of his modernist style. While he may not use similes in the conventional sense, his poems are filled with imagery and comparisons that engage the reader's senses and imagination.

Conclusion

The types of figurative language studied in the poetry of William Carlos, Robert Frost, and Charles Bernstein are metaphor, hyperbole, idiom, and simile. The most used figurative language in all the analyzed poems is metaphor. It occurred in all 15 poems. The Figurative language in poems serves several important functions, enhancing the depth and richness of the poetry and creating a more vivid and imaginative experience for the reader. The primary function of figurative language in poems is to create imagery. Figurative language, such as metaphors, hyperbolas, idioms, and similes helps poets paint vivid and evocative pictures in the reader's mind. It engages the reader's senses and allows them to visualize the scenes, characters, and emotions described in the poem.

The modern perception of poems by young people can vary widely depending on individual preferences, exposure to poetry, and cultural influences. Many young people encounter poetry as part of their academic curriculum. This exposure can shape their perception of poetry and its relevance to their educational and personal growth. In general, modern poetry's appeal to young people is characterized by its diversity, accessibility, and relevance to contemporary issues. It has evolved to meet the changing preferences and needs of the younger generation, making poetry a vibrant and dynamic form of expression in the digital age. We hope this research gives some understanding of figurative language in poems. Of course, the research does not end there, but young researchers of figurative language still continue to search for the correct interpretation of the features of figurative language. The poetry of these poets may be one of the poems used to study the introduction of figurative language in universities for students studying the language.

Reference

- 1 Lakoff, G., & Johnson, M. (1981). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
- 2 Bloomfield, L. (1933). *Language*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- 3 Alexandra, P. (2014). *The Poetic Organization*. Macmillan.
- 4 Forgács, B. (2022). *The Pragmatic Functions of Metaphorical Language* (Vol. 11). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-66175-5_4.
- 5 Johnson, M.G., & Malgady, R.G. (1979). Some cognitive aspects of figurative language: Association and metaphor. *J Psycholinguist*, 8, 249–265. <https://doi.org/10.1007/BF01067307>.
- 6 Grice, H.P. (1989). *Studies in the way of words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- 7 Colston, H.L. (2015). *Using figurative language*. New York, USA: Cambridge University Press.
- 8 William, C.W. (1991). *The Collected Poems of William Carlos Williams*. New Directions; Reprint edition.
- 9 Frost, R. (2002). *The Poetry of Robert Frost: The Collected Poems* (2nd Ed.). Holt Paperbacks.
- 10 Poems of Charles Bernstein. <https://www.poetryfoundation.org/poets/charles-bernstein>. Retrieved from <https://www.poetryfoundation.org/poets/charles-bernstein>.

С.С. Әубәкір, А.К. Кітібаева, Ж.Т. Оспанова

Заманауи ағылшын поэзиясын түсіндірудегі бейнелі тілді талдау

Мақалада бейнелі тілдің әртүрлі қырлары қарастырылған. Бұл зерттеуде бейнелі тіл дәстүрлі тұрғыдан тілдің көркі ретінде зерттелген және әдебиеттегі, әсіресе поэзиядағы қазіргі жаңа теориялармен салыстырылған. Поэзиядағы бейнелі тілді зерттеудің негізгі материалы William Carlos Williams, Robert Frost және Charles Bernstein сияқты қазіргі американдық ақындардың поэтикалық мәтіндері болып табылады. Біз бейнелі сөздері көп 15 өлеңді тандап алып, оларды талдадық. Атап айтқанда: «The Red Wheelbarrow», «This Is Just to Say», «To a Poor Old Woman», «The Road Not Taken», «Stopping by Woods on a Snowy Evening», «Fire and Ice», «Mending Wall» т.б. Авторлар осы өлеңдерде метафора, гипербола, идиома, теңеу қолданысына баға берген. Бұл ақындар шығармашылығында ең басым бейнелі тіл — метафора. Поэзиядағы бейнелі тіл өлеңге мән беріп, көркемдік береді. Бұл адамдарға бір нәрсені білдіруге, сипаттауға, адамдарға бір нәрсеге сілтеме жасауды жеңілдетуге, шабыт пен мотивация беруге көмектеседі.

Кілт сөздер: поэзия, поэма, бейнелі тіл, метафора, интерпретация.

С.С. Аубакир, А.К. Кітібаева, Ж.Т. Оспанова

Анализ образного языка в интерпретации современной английской поэзии

В статье рассмотрены различные аспекты образного (фигуративного) языка. Здесь язык изучен с традиционной точки зрения как украшение языка и сравнен с современной теорией в литературе, особенно в поэзии. Основным материалом изучения образного языка в поэзии являются поэтические тексты современных американских поэтов, таких как Уильям Карлос Уильямс, Роберт Фрост и Чарльз Бернстайн. Мы выбрали 15 стихотворений, содержащих много образных выражений, и проанализировали их, а именно: «The Red Wheelbarrow», «This Is Just to Say», «To a Poor Old Woman», «The Road Not Taken», «Stopping by Woods on a Snowy Evening», «Fire and Ice», «Mending Wall» и другие. Авторы провели оценку использования метафор, гипербол, идиом и сравнений. Преобладающим образным

оборотом в творчестве этих поэтов является метафора. Образный язык в поэзии придает стихотворению смысл и красоту. Это помогает людям выразить описание чего-либо, облегчить людям ссылку на что-то, а также дает вдохновение и мотивацию.

Ключевые слова: поэзия, стихи, образный (фигуративный) язык, метафора, интерпретация, идиомы, сравнения.

Information about authors

Aubakir, S.S. — PhD, Assistant Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
E-mail: 1992aub@gmail.com.

Kitibaeva, A.K. — PhD, Associate Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
E-mail: kitibayevaa@mail.ru.

Ospanova, Zh.T. — PhD, Associate Professor, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhanna19@list.

A.M. Kurkimbayeva*

Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
(e-mail: ayzhan_murat@inbox.ru)

Film discourse: the semantic interpretation of film titles

This article discusses the problems of semantic interpretation of the titles of feature films, as films turned into influential means of mass communication in the modern life. Filmonyms as one of the types of small-format texts has become the object of linguistic research. The significance of the film discourse as an audiovisual discourse is determined by the possibilities of its impact on the addressee. Author comprehensively analyzed the works of foreign and Kazakhstani linguists who studied the film discourse from various aspects. The purpose of the article is to identify linguistic and pragmalinguistic interpretation of Kazakhstani film titles. To achieve the goal, the following tasks were set: to consider semantic interpretation of the titles of feature films, to identify aesthetic function of film discourse, to group films into semantic categories, to offer the definition of the concept of “film discourse”. The scientific significance of the research work expands the research scope of film-discourse as a type of institutional discourse. Practical significance is due to the fact that research results can be used as materials for preparing lectures and cases on audiovisual discourse and pragmalinguistic features applied to the names of Kazakhstani films should undoubtedly become the object of further research by linguists.

Keywords: film discourse, film titles, filmonyms, semantics, interpretation, addressee, communicative impact, verbal communication.

Introduction

In today's society, it is quite possible that for many individuals to visit cinemas for the purpose of recreation and watch new works of cinema industry like Hollywood have become a tradition. Due to the Covid-19 pandemic that has occurred in the world, open-air cinemas have started operating in many countries. At the beginning of the twentieth century, the quoted phrase “that of all the arts the most important for us is the cinema” has not lost its relevance. In modern society, we can see that cinema is used as a means of mass influence on the consciousness of recipients. The concept of film discourse suggests focusing on the film as a communicative process. The fact that film discourse is an activity that takes place within the framework of a communicative event based on a particular situation also reveals its discursive potential. This article is devoted to the analysis of the pragmatic potential of film titles in Kazakh language. First of all, it is appropriate to review the works of scientists dedicated to the study of film discourse in the field of linguistics.

In the science of Western linguistics, linguistic works devoted to the study of film discourse began to be published and supplemented with such lexemes as *cinematic discourse*, *film discourse*, *film dialogue*, *dramatic dialogue*, *fictional conversation*, *cinematic pragmatic acts*. A comprehensive study of the film discourse is reflected in the works of the following scientists: J. Culpeper [1; 260], P. Quaglio [2; 200], K. Richardson [3], M. Dynel [4].

R. McKee, a scientist who was engaged in the study of the film discourse, wrote “We watch a movie; we hear a play” thus compared film discourse with theatrical audiovisual work [5]. In fact, it is known that the recipients' perception of the film begins with the name of the film. Obviously, the study of the pragmatics of film titles will arouse interest among linguists.

In the search for works of Kazakhstani scientists dedicated to the study of the film discourse, the first outstanding work was the dissertation work prepared by a young scientist A.B. Abagan for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) on the topic “Linguocultural aspect of translation of Korean phraseology into Kazakh (from the practice of translation of Korean films)”. According to the young scientist: «Кинодискурс — дискурстардың жиынтығы, музыкамен көп жағдайда жасанды көркем мәнермен безендіре отырып адресат санасына ой салатын көшірме» (Film discourse is a collection of discourses,

* Corresponding author's e-mail: ayzhan_murat@inbox.ru

a copy of which is reflected in the mind of the addressee, often decorated with music in an artificial artistic way) [6; 4]. This work is one of the works performed in the field of Translation Studies.

Film discourse is a previously unexplored area in the field of Kazakhstani philology. In the works of young local scientists, there is a number of articles that focus on the linguistic and cultural features of the translation of film discourse. The currently formed film discourse reflects the communicative patterns of speech of modern language carriers, and the audience, watching the films, feels real conversational communication. Thus, the verbalization of movie characters created as a natural use of language in everyday life implies the canonical correspondence of spontaneous conversation. As it is known, there are many cases of developing a foreign language competence through watching movies among young people. So, having analyzed film discourse I propose the following definition of film discourse: «кинодискурс-вербалды және аудио визуалды поликодты мәтіндердің жинағы, медиалингвистика нысаны» (film discourse is a collection of verbal and audio-visual polycode texts, object of mediallynguistics).

Depending on the communicative situation, the addresser of the film competition are individuals who make the film, and the addressees are ordinary film viewers.

According to the classification given by N.V. Podolskaya, the name of films refers to ideonyms (names of works of art and scientific works, mass media) [7]. Linguists from Russian, in addition to calling film names “ideonyms”, also call them as “filmonyms”. The term “filmonym” in general was introduced into the field of linguistics by Ye.V. Knysh. The scientist identifies three functions of filmonyms: *nominative*, *communicative*, and *aesthetic* [8].

It can be noticed, there is a rapid increase in demand among the audience for watching domestic films in our country. We are witnessing that domestic films take part in many film festivals and have won prizes. The audience is aware that the film “Tomiris” that won the Grand Prix of the French Film Festival L'étrange Festival in Paris. Kazakhstani historical films are currently being purchased by Turkey, China, and South Korea. In addition, the fact that the American distributor WellGo USA acquired the rights to distribute the film “Tomiris” on the territory of the United States. A number of major Hollywood publications wrote about it. Turkish TV channel is going to shoot series based on Kazakh film “Tomiris”. The film “Mukagali” which was filmed in 2021 won a prize at the International Festival in Tallinn. These facts can be the indicator of the competitiveness of the Kazakh film industry in the world market.

Material and methods

In the process of describing and studying domestic film discourse, the following methods are taken as a basis: descriptive method, methods of pragmatic and discursive analysis. As research materials, domestic film titles were taken and their pragmatic potential had been analyzed. In addition, the titles of films in Kazakh language were analyzed and studied according to the nominative, communicative and aesthetic functions of filmonyms proposed by researcher E.V. Knysh.

The main function of all film titles is the nominative function. From the title of the film, recipients can also get an idea of what the film is about.

The next function of filmonyms is a communicative function, since the title of the film is the communication between the film itself and the audience on the other side of the screen.

The next major function of filmonyms is its informativeness. The title of the film is aimed at influencing the addressees intellectually and emotionally.

In the course of the study, having studied the titles of films in Kazakh language, grammatically they can be divided into the following categories:

- film titles consisting of only one proper name;
- film titles used with phrases related to historical events;
- film titles used under the name of the profession;
- film titles used with foreign phrases;
- film titles used with occasional words.

Results and Discussion

If we consider the pragmatic potential of film titles according to the above-mentioned categories, the following popular films will form a series of films consisting of the proper names: “Kunanbay”, “Abay”, “Amre”, “Shokan Ualikhanov”, “Tomiris”, “Birzhan-Sal”, “Zhaksylyk”, “Mustafa”, “Mukagali”. Addressees will be able to obtain information about who is the film about, from the use of precedent names in the titles of the films. For example, the fact that the film “Tomiris” managed to have a positive effect on the recipients

can be seen in the comments left on YouTube and on Instagram page. For example, «*Көзімді ашқан документалды кино болды!*», «*Жақсы фильм. Көп кино түсіруге болады біздің тарихымызбен*», «*Керемет фильм!!! Қатты ұнады*», «*Патриоттық, керемет фильм екен! Біз солардың ұрпағымыз ғой. Мақтануға әбден болады*», «*Өте жақсы түсірілген, көне түркі тілінде сөйлеген, тарих бойынша осылай болуы керек, Қыр парсы тілінде сөйлеуі керек еді, ол да көне түркі тілінде сөйлеген сияқты, парсы әскерін кішкене әлсіз етіп көрсетіпті, Томирис басын өзі шапқан еді, сәл өзгертіп жіберіпті, фильм ұнады, еңбекті бағалау керек, алға қазағым! kz*». (“It was a documentary movie that opened my eyes!”, “Good movie. You can shoot many films with our history”, “Great movie!!!” “Cool film”, “It turned out to be a patriotic, wonderful film! We are descendants of them. I was quite proud”, “It was very well shot, she spoke the ancient Turkic language, according to history it should have been like this, Cyrus should have spoken Persian, he also spoke the ancient Turkic language, the Persian army looked little weak in the film, Tomiris behead Cyrus. This episode changed a little, liked the film, the work should be appreciated, go ahead, Kazakh! kz”). [9]. (The audience's opinion was given without change). Some of these films have become the winners of International film festivals. For example, Kazakh feature film “Mukagali” won the main prize at the international film festival Meta Film Fest in Dubai this year. Film “Tomiris” won Nouveau Genre Prize at L’Étrange Festival in France in 2020. Such achievements also can influence the addressee’s desire to watch the film winners.

The series of film titles used with phrases related to historical events consists of the following films: “Kazakh Khandigi. Altyn takh”, “Kultegin”, “Otarardıñ küyrewi”, “Almas qılış”, “Artımızda Moskva”, “Jawjürek mın bala”, “Ulı dala zarı”, “Zulmat”. Addressees can clearly see from the title of the film that the film was shot on the basis of historical events. For example, if to look through the comments of the addressees devoted to the film “Ulı dala zarı” there can be noticed very patriotic comments. «*Ай өзімнің 2 сағат уақытымды осы киноға арнап едім өкінбедім. Еріксіз жылағанымда болды. Бірақ ол тұрарлық сезім еді. Киноны көріп болған соң кесірліктен айырылып шүкіршілік ете білуді нығайта түсемін. Онымен қоса бұл кино сюжеті ұлтжандылықпен, адалдыққа тәрбиелейді екен. Қандай да жағдай болмас адал болсаң дұрыс жасағаның деп білемін. Жасым бар болғаны 13-те болса да айтарлықтай әсер алдым, әрбір үзіндісі кез келген көзі ашық тұлғаға надан емес адам болуды үйретеді. Өте жақсы деп бағалар едім!*» (I devoted 2 hours of my time to this movie, I did not regret for it. I couldn't help crying. But it was worth it. After watching the movie, I lose my stubbornness and strengthen my gratitude. At the same time, the plot of the film fosters patriotism and honesty. I know you did the right thing. Although I am only 13 years old, I was deeply impressed, and each passage teaches any open-minded person to be not ignorant. I would say it is a great film!)” [10].

The names of the films used in the name of the profession: “Balwan Şolaq”, “Desant”, “Añşı”, “Şıraqsı”, “Kompozitor”, “Akhmet. Ult ustazı”, “Dos-Mukasan”, etc. Addressees also get information from the title of the film about the direction of the film's content. For example, the film title “Dos-Mukasan” can easily attract the addressees, who have known this legendary music band that was very famous in 1970.

Another phenomenon that is gaining popularity in the domestic film industry is the tactic of presenting film titles to the audience using Kazakh and Russian languages. From a psychological point of view, it can be recognized one of the ways of selling cinema product on to the audience. The names of these films are very popular among Russian-speaking Kazakh viewers. This is also an approach aimed at influencing recipients psychologically. For example, the recipients of the films «Biznes po-kazakhski v Afrike», «Biznes po-kazakhski v Amerike», «Biznes po-kazakhski v Koree», «Kelinka Sabina», «Pobeg iz aula», «Kelinka tozhe chelovek», «Boyjetken. Vsyo iz-za neyo», «Agashki po vyzovu 2: Nachalo». In these titles of the films the presence of precedent units inherent to the Kazakh culture that affect the linguistic consciousness of the addressees, and addressees will be eager to watch these films.

It is easy to see that extralinguistic factors predominate in the film discourse over linguistic factors. For example, the script of the comedy, «Biznes po-kazakhski v Afrike» consists of light jokes and easy to accept. After viewing the film, the recipients understand the main value of “brotherhood”, which is inherent in the Kazakh culture. Despite the fact that the film is shot in the comedy genre, the addressee is thought-provoking. On the YouTube channel the addressees left positive reviews about the film. The addressees left comments on the film in Kazakh and Russian languages. 12461 comments have been left by the addressees from all parts of the world. For example, 1) «*Алға Қазақ киносы. Нұрлан аға жарайсыз өнеріңіз өрге жүзсін!*» (“Forward Kazakh cinema. Nurlan aga, may your business flourish!”); 2) «*Ооочееенньньнь класснооо вчера смотрели в кинотеатре рекомендую*» (“Soooooo cool, we watched it at the cinema yesterday, I recommend it”); 3) «*Из 3-х фильмов «Бизнес по казахски в ...» — это самый смешной.*

The usage of English lexemes in domestic film titles has become a tendency. It is noticed in titles of films that have recently appeared. For example, «Гудбай мой бай», «Каникулы off-line», «Аташка на хаіне». It is easy to see from the film's titles that the main addressees are young viewers. For those who speak English, the appearance of English lexemes in the title of the film can be considered an attractive tool to capture the attention of the audience. Therefore, it can be assumed that the film is aimed at young audience. However, such phenomena can lead to the alteration of the language norms. Domestic films in the genre of comedy are mostly made in Russian language. This may be due to the fact of commercializing the films. However, the film discourse materials currently offered to the recipients reflect the communicative patterns of real speech of the Kazakh language, create a clear sense of communication in the minds of the audience, thus sharing the code of truth and cultural realism. Recent trend of using the lexeme of another language in the titles of domestic filmonyms has become fashionable. As it has already mentioned above, the titles of filmonyms proposed in this position can be easily accepted by English-speaking addressees. However, this will certainly create difficulties for recipients who do not understand this language.

Kazakh cinematography is shooting quality films year after year. The film industry is boosting some countries economy. Kazakhstani film company “Kazakhfilm” after Shaken Aimanov is on the leading position in introducing new films. More Kazakhstani people nowadays give preference to Kazakhstani films as they have great impact on the audience. After discussing the semantic interpretation and pragmatic aspect of the film discourse, it turned out that the titles of films have an impact on the consciousness of the addressees, positively affect the perception of the film content, and form a certain opinion of the addressees about the film. Kazakhstani film titles have been analyzed for the first time. As the result of the study the nominative, communicative and aesthetic function of film discourse are identified. The analyzed titles of films are grouped into different categories. It is established that the nominative function of Kazakh filmonyms is the first stage of introducing the viewer to the film. According to the results of the study, it turned out that in Kazakhstani linguistics, film discourse is mainly studied from the translation aspect. Studying and analyzing the pragmatic potential of film discourse in the context of specific communicative situations poses new challenges for linguists. Although film discourse can be considered as one of the earliest forms of media, it is still a vital to carry out practical analysis of its linguistic, pragmalinguistic, extralinguistic features in modern science. In further research, it would be better to research intralingual subtitles, monolingual subtitles of Kazakhstani films. It definitely could enhance the study of film discourse and bring contribution to Kazakhstani philological science.

References

- 1 Culpeper J. Language and Characterization: People in Plays and Other Texts / J. Culpeper. — London: Longman, 2001. — P. 251–277.
- 2 Quaglio P. Television Dialogue: the sitcom Friends vs. natural conversation / P. Quaglio. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2009. — P. 189–210.
- 3 Richardson K. Television Dramatic Dialogue. A Sociolinguistic Study / K. Richardson. — New York: Oxford University Press, 2010. — P. 63–105.
- 4 Dynel M. Stranger than Fiction? A few methodological notes on linguistic research in film discourse / M. Dynel // Brno Studies in English, 2011. — Vol. 37, No. 1. — P. 41–46.
- 5 McKee, R. Story: Substance, Structure, Style and the Principles of Screenwriting / Robert McKee. — NY: Regan Books; Harper Collins, 1997. — 490 p.
- 6 Абаған А.Б. Корей фразеологизмдерін қазақ тіліне аударудың лингвомәдени қыры (корей фильмдерін аудару тәжірибесінен): Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация: 6D020700 «Аударма ісі» / А.Б. Абаған. — Алматы, 2018. — 217 б.
- 7 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. — М., 1978. — 199 с.
- 8 Кныш Е.В. Лингвистический анализ наименований кинофильмов в русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.01 — «Русский язык» / Е.В. Кныш. — Одесса, 1992. — 17 с.
- 9 Қазақфильм. «Томирис» көркем фильмі. Жанр: Қазақстандық тарихи драма. — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://www.youtube.com/watch?v=qNNBuJGZ6CQ>.
- 10 Brod KZ. «Ұлы дала зары». — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://www.youtube.com/watch?v=t4JQMbusC0I>.
- 11 Койанбайев Live. Бизнес по-казахски в Африке. Официальная премьера фильма. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=Nuj7Lu98lLA>.

А.М. Куркимбаева

Кинодискурс: кино атауларының семантикалық интерпретациясы

Мақалада көркем фильмдердің атауларын семантикалық интерпретациялау мәселелері қарастырылған, өйткені фильмдер қазіргі өмірде бұқаралық коммуникацияның ықпалды құралына айналды. Шағын форматтағы мәтіндердің бір түрі ретінде фильмдер атаулары лингвистикалық зерттеу нысанына ие болды. Кинодискурстың аудиовизуалды дискурс ретіндегі маңыздылығы оның адресатқа әсер ету мүмкіндіктерімен анықталады. Автор кинодискурсын әртүрлі аспектілерден зерттеген шетелдік және қазақстандық лингвист ғалымдардың жұмыстарын жан-жақты талдаған. Мақаланың мақсаты — қазақстандық фильмдердің лингвистикалық және прагмалингвистикалық интерпретациясын анықтау. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: көркем фильмдердің атауларының семантикалық интерпретациясын қарастыру; кинодискурсының эстетикалық функциясын анықтау; фильмдерді семантикалық категориялар бойынша топтастыру; «кинодискурс» ұғымының анықтамасын ұсыну. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы институционалдық дискурстың бір түрі ретінде кинодискурсты зерттеу саласын кеңейту болып саналады. Практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелерін аудиовизуалды дискурс бойынша дәрістер мен кейстерді дайындау үшін материалдар ретінде пайдалануға болатындығына және қазақстандық фильмдердің атауларына қолданылатын прагмалингвистикалық ерекшеліктер лингвистердің одан әрі зерттеу объектісіне айналуы тиіс екендігіне байланысты.

Кілт сөздер: кинодискурс, фильм атаулары, фильмдер, семантика, интерпретация, адресат, коммуникативтік әсер, вербалды коммуникация.

А.М. Куркимбаева

Кинодискурс: семантическая интерпретация названий фильмов

В статье рассмотрены проблемы семантической интерпретации названий художественных фильмов, поскольку фильмы превратились во влиятельное средство массовой коммуникации в современной жизни. Фильмодимы как один из видов малоформатных текстов стали объектом лингвистического исследования. Значимость кинодискурса как аудиовизуального дискурса определяется возможностями его воздействия на адресата. Автор всесторонне проанализировала работы зарубежных и казахстанских ученых-лингвистов, изучавших кинодискурс с различных аспектов. Цель

статьи — выявление лингвистической и прагмалингвистической интерпретации названий казахстанских фильмов. Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи: рассмотреть семантическую интерпретацию названий художественных фильмов; выявить эстетическую функцию кинодискурса; сгруппировать фильмы по семантическим категориям; предложить определение понятия «кинодискурс». Научная значимость исследования заключается в расширении сферы исследования кинодискурса как вида институционального дискурса. Практическая значимость обусловлена тем, что результаты исследования могут быть использованы в качестве материалов для подготовки лекций и кейсов по аудиовизуальному дискурсу, и прагмалингвистические особенности, применяемые к названиям казахстанских фильмов, несомненно, должны стать объектом дальнейшего исследования лингвистов.

Ключевые слова: кинодискурс, названия фильмов, фильмонимы, семантика, интерпретация, адресат, коммуникативное воздействие, вербальная коммуникация.

References

- 1 Culpeper, J. (2001). *Language and Characterization: People in Plays and Other Texts*. London: Longman.
- 2 Quaglio, P. (2009). *Television Dialogue: the sitcom Friends vs. natural conversation*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins.
- 3 Richardson, K. (2010). *Television Dramatic Dialogue. A Sociolinguistic Study*. New York: Oxford University Press.
- 4 Dynel, M. (2011). Stranger than Fiction? A few methodological notes on linguistic research in film discourse // *Brno Studies in English*, 37(1), 41–61.
- 5 McKee, R. (1997). *Story: Substance, Structure, Style and the Principles of Screenwriting [Text]*. NY: Regan Books; Harper Collins.
- 6 Abagan, A.B. (2018). Korei frazeologizmderin qazaq tiline audarudyń lingvomadeni qyry (korei filmderin audaru tazhribesinen) [Linguocultural aspect of translating Korean phraseology into Kazakh (on the basis of translating Korean films)]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Podolskaya, N.V. (1978). *Slovar russkoi onomasticheskoi terminologii [Dictionary of Russian onomastic terminology]*. — Moscow [in Russian].
- 8 Knysh, Ye.V. (1992). *Lingvisticheskii analiz naimenovaniy filmov na russkom yazyke [Linguistic analysis of the names of films in the Russian language]. Extended abstract of candidate's thesis*. Odessa [in Russian].
- 9 Qazaqfilm, “Tomiris” körkem filmi. Zhanr: Qazaqstandyq tarikh drama [The feature film “Tomiris”. Genre: Kazakh historical drama]. <https://www.youtube.com/watch?v=qNNBuJGZ6CQ> [in Kazakh].
- 10 Brod KZ, «Uli Dala zary». [The cry of the Great Steppe]. <https://www.youtube.com/watch?v=t4JQMbusC0I> [in Kazakh].
- 11 Koyanbayev Live. *Biznes po-kazakhski v Afrike. Ofitsialnaia premiera filma [Kazakh business in Africa. The official premiere of the film]*. <https://www.youtube.com/watch?v=Nuj7Lu98ILA> [in Russian].

Information about author

Kurkimbayeva, A.M. — PhD, Associate Professor, Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ayzhan_murat@inbox.ru.

N.S. Issabayeva*, N.I. Buketova, A.T. Aratayeva, D.Zh. Toluspayeva

*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(nurgulisa@mail.ru, nursulu.buketova@mail.ru, sgaat@mail.ru)*

Suffixes with agent meaning “-er” and “-or” and their etymology

The article describes suffixation of English noun, etymological characteristics of suffix “-er” and “-or”, the description of its meaning, combinability of the suffixes with the other stems. Affixes can be treated as a way to enlarge the word stock of any language. Suffixes play a great role in the benefication of the vocabulary, they can change not only the word meaning but also the fact that it belongs to another part of speech. Etymology reveals the origin of the suffix, its correlation to the other suffixes from relative languages. The word meanings can be changed with time, and this phenomenon also differentiates the suffixes and their meaning. As an example the two noun-forming suffixes were taken for a research.

Key words: word-formation, suffixation, noun, etymology, stem, neologism, meaning.

Introduction

Suffixation as one of the ways to enrich the English vocabulary is one of the major studies of lexicology, which deals not only with suffixes but also with prefixes. Suffixes can vary from making up the nouns, verbs, adjectives and the other parts of speech to changing the lexical meaning. On the whole, there are several ways to investigate the suffixes dividing them into peculiar speech parts, characterizing them from etymological viewpoint, or paying attention to the meaning which the suffixal word obtains.

The article deals with the etymological characteristics of the given two prefixes which were chosen on the grounds of their ability to combine with the verb stems for different reasons: to make up the new word with the new meaning. The meanings of the newly derived words are in most cases connected with the verb stem, and show the new meaning of the noun.

In this way, we can say that we can work with the new meaning, which in its turn replenishes the English word-stock finding a new meaning to an “old” stem. So far the suffixes in question are observed in the article without turning to the change of meaning, but to the descriptive side.

Materials and research methods

The research methodology is based on the modern characteristics of the suffixes in the article, taking into consideration the meaning it gives to the stem, also on the character given by etymological dictionary to the suffix. The works by P.M. Karashchuk, V.D. Arakin, T.M. Beliaeva were taken as the basis for historical etymological description of suffixes.

Etymological explanation of the suffixes reveals their historical background and gives a more precise and comprehensible definition to the word in question. A comparative analysis between the suffixes and their meaning serves as a fact of taking them into a more scrupulous observation under the question posed by the afore-mentioned methods. A diachronic analysis is presented here as a mixture of comparative and etymological analyses to determine the historical and social background of the material.

At the same time methods are spread to the analysis of the present day state of the words formed with the help of suffixes “-er” and “-or”. They also comprise a comparison as a major way to find the identity and difference in the material observed.

Results and discussion

The article is about the description of productivity of English-German suffixes “-er”, “-or” the history of their development and meaning.

Suffix “-er” can be characterized in two main ways: as the doer of the action and, as having instrumental meaning.

* Corresponding author's e-mail: nurgulisa@mail.ru

Let's consider the first meaning: the doer of the action. Joining the noun stems suffix “-er¹” obtains the notion of the person living in the definite area to which the stem points, e.g.: borderer (a person living near the border), villager (inhabitant of a village), New Yorker (inhabitant of New York), islander (inhabitant of an island), hosteler (a student living in the hostel) [1, 2].

The same meaning suffix “-er¹” obtains in together with the adjective stems, which pertain to the same area of living: Britisher, northerner (inhabitant of the North), southerner (inhabitant of the South), foreigner (a person born in another country and speaking a foreign language) [2].

It also bears the same idea when it is combined with the adjectives of colour or a special meaning; in this way it has the meaning of a peculiar quality or property which the stem has: greener ((slang) a new person, newcomer, freshman), fresher ((slang) a freshman).

As Karashchuk P.M. states “in some cases suffix “-er¹” expresses “a man of the age to which the stem points”, and is joined to the stems of numerals: fifteeners and sixteeners (boys of 15 or 16 years of age), forty-niner (a 49-year old person)”.

With the stems of a verb suffix “-er¹” forms the biggest part of the word-stock which has the meaning of the doer of the action:

1. A man fulfilling the things to which the stem points (the professional activity): sewer (one who sews), learner (one who is learning), singer (one who sings), lecturer (a person, lower in rank than a professor, who gives lectures), player (one who takes part in or plays a game).

2. A man who acts in the definite way at a definite time: singer, learner, player.

3. A man with the character or an ability to do smth.: He is a good swimmer, I'm no swimmer.

“There are cases when suffix “-er¹” possesses all three shades of the meaning, by Karashchuk P.M., e.g.: player: “1) an actor, 2) one who takes part in or plays a game, 3) a person who is able to play”; speaker: “1) a person who speaks, 2) a person who is able to speak, 3) a person who makes a speech in public”.

In these cases the choice is predetermined by the context.

Verb stems to where suffix “-er¹” is attached can be classified accordingly to the semantic classes:

1. Verbs denoting professional activity or a kind of work: to dye (to give a colour to smth., usually by dipping it into a liquid) (dye – one whose trade is dyeing), to assay (to test the purity of, make an examination to find out the purity, value) (assayer – one who works with test-tubes, a chemist), to dig (to break or turn up the ground) (digger – a person or thing that digs), to draw (drawer – a person who draws pictures), to design (designer), to burnish (burnisher – a person who polishes), to bore (borer – one who bores), to carve (carver – one who carves).

2. Verbs denoting the speech process. Nouns produced from such verbs characterize the person by his/her peculiarities: to blab (blabber), to brawl (brawler), to chatter (chatterer), to prattle (prattler), to roar (roarer), to stammer (stammerer), to whisper (whisperer).

3. Verbs denoting people's emotional state. In this case derived nouns form persons, and their stems point at the emotions: to admire (admirer), to avenge (avenger), to boast (boaster), to adore (adorer), to tempt (tempter).

4. Verbs of motion. Here the initial word denotes the action, and its derivative – a person performing the action: to fly (flyer), to hop (hopper), to climb (climber), to jump (jumper), to race (racer), to ride (rider), to swim (swimmer).

5. Verbs denoting feelings and perception: to hear (hearer), to see (seer), to watch (watcher).

Karashchuk P.M. marks that suffix “-er¹” can produce the nouns from verbal stems with particles (phrasal verbs): onlooker (a spectator) (look on – to watch). Sometimes the particle is put in its usual place, and suffix “-er¹” is joined directly to the stem: comer by, diner out, finder out [3].

Suffix “-er²” in Karashchuk P.M. opinion possesses instrumental meaning and is used to form the nouns that denote instruments, devices etc. with the help of which the action where the verbal stem presents is performed. Such verbal stems come from various fields of science, technique and agriculture: to sow (sower), to atomize (atomizer), to rectify (rectifier – a thing that rectifies), to fan (fanner), to scutch (scutcher), to condense (condenser – a part of a machine that condenses smth.), to compute (computer), to absorb (absorber), to propel (propeller – that which drives anything forward), to flat (flatter), to silence (silencer – a device to reduce the noise made by a gun etc.).

This suffix also forms nouns with denotation of “money”, they are expressed by numerals: fiver ((coll.) 5 dollars, 5 pounds), tenner ((coll.) 10 dollars/pounds).

In English there are a lot of derivatives with suffix “-er” which denote two meanings: of the doer of the action (agent) and instrumental. These words refer to slang, jargon: blighter (an unpleasant person, a bore,

destroyer) (to blight – injure, break the hopes, spoil the pleasure), bounder (an ill-mannered person) (to bound – to jump, spring), crammer (a special teacher who crams students for an exam.), (to cram – to learn hurriedly, fill one's head with facts without studying them seriously), creepers (feet) (to creep – to move very slowly, hardly), peepers (eyes) (to peep – to look through a narrow opening, look slyly), smeller (nose) (to smell – to inhale the odour), janglers (money) (to jangle – to make a harsh, unmusical tone), stinker (a cheap cigar) (to stink – to give out a strong, nasty smell) and others.

Suffix “-er” is used to form compound nouns: can-opener, three-decker, tooth-picker and others.

It is productive and has a lot of newly formed nouns: giver-up, figurer, do-gooder, breakfaster, arrester, anchor-clanker, breather, golden-ager, plain-lifer, all-nighter [4].

Dictionaries can't fix all the words which appear in the language. With the use of computers, Internet and the other devices connected with the quick adaptation to information, with the “opening” of the borders people began to communicate more often. Of course, new words are also built with other suffixes.

Etymological dictionary by T. Hoad gives the following definition to suffix “-er”: - OE *-ere* corresponds to Old Saxon *-ari* (Holland *-er*), OHG *-āri* (MHG *-ære*, Germ. *-er*), Old Scand. *-ari*, Gothic *-areis*: Germ. *-arjaz*, probably from Lat. *-ārius* – “-ary”.

As is seen from the etymology of its origin suffix “-er¹” has a lot of corresponding variants in ancient languages. T. Hoad explains the fact by the early appearance in Common Germanic language of the Gothic noun *laisareis* – “teacher” from Germ. *laisō* – “lore” which began to be associated with *laisjan* – “teach”. Such a model of joining the suffix “-er” was the initial step for its further use and to form the nouns with “-er” from verbal stems: OE *bæcere* – “baker” from *bacan*, *leornere* – “learner” from *leornian* and others.

Some Common German nouns as we think are constructed on the example of Latin nouns with the agentive meaning: OE *bōcere* – “scribe” = OHG *buochari*, Gothic *bokareis* from Common Germ. *bōk* – “book”, comes from Lat. *librārius* – “copyist, scribe” from *liber* – “book”.

In Middle English (ME) and later derivatives with “-er(e)” began to be used to form agent nouns. “-Er¹” was also joined instead the other suffixes: astrologer, astronomer instead of *astrologien*, *astronomien*. In ME such nouns as “cater”, “fruiter”, “sorcer” acquired wider forms as *caterer* (one who provides meals, brought from outside), *fruiterer*, *sorcerer* (a magician, a wizard) which were formed on the analogy with the word “philosopher”.

Greek-Latin words ending in “-graphus”, “-logus” accepted the new form: “-grapher”, “-loger”.

As Hoad T.F. states “suffix “-er¹” is used to indicate nationalities and nations, citizens: Londoner, Britisher, foreigner, islander, villager”.

Suffix “-er²” to his own observations is used in the words borrowed from French, it comes from Old French *-er* – Lat. *-āris* – “-ar” or Anglo-Norm. *-er*, Old French *-ier* – Lat. *-ārius*, *-ārium* – “-ary”. Some ME words with “-er²” were changed to “-ar” by the analogy with Latin words: *coler* – “collar”, *scoler* – “scholar”.

Suffix “-er⁵” (from Lat. “-āre”) served as the ending of the infinitive in Anglo-Norman (Old French *-er*, *-ir*, *-eir*, *-re*), and was used to form nouns in English juridical documents mainly in XV, XVI cent.: *cesser* (tax payer), *demurrer* (procedural rejection), *retainer* (the fee paid for the services of barrister), *waiver* (rejection from law), *attainder*, *remainder*, *tender*. The words “dinner” and “supper” possess the same ending.

Concerning suffix “-er⁶” (probably the wider use of suffix “-er¹”) is used in slang: *bedsitter* (a place fit to live in), *footer* (football), *fresher* (freshman), *rugger/soccer* (rugby/football in Football Association) [5].

The suffix originates from Latin.

Thus, we can state the fact that suffix “-er” denotes a person of a definite professional activity. Among modern words made up with the help of this suffix we can mention: *applepolisher* – *bootlicker*, *toady*; *armtwister* – one who convinces by force; *babyboomer* – one who was born after the World War II (1945-1965); *babykisser* – a politician (who gets popularity by kissing the children of the electorate); *babysitter* – a nurse paid hourly; *backseatdriver* – irresponsible man who gives instructions; *barnburner* – sensation; *bean-counter* – book-keeper; *breather* – a break; *bridgebuilder* – peace-maker; *cheese-eater* – informer; *cliff-dweller* – one who lives in a tall house [4]. This suffix possesses a highly productive character.

In Modern English (MnE) there are different types of suffixation: a) by the part of speech; b) by the lexical and grammatical character of the stem to which the affix is added; c) by some groups in the bounds of one and the same part of speech; d) by definite stylistic character; e) by the productivity [6].

Let's consider the classification under the heading c): noun-suffixes fall into those denoting:

- the doer of an action, e.g. *-er*, *-ant/-ent*, *-ist*, *-eer* (*baker*, *dancer*, *defendant*, etc.);

- when smth or smb belongs to e.g. -an, -ian, -ese, etc. (Arabian, Elizabethan, Russian, Chinese, Japanese, etc.);

- collectivity, e.g. -age, -dom, -ery (-ry), etc. (freightage, officialdom, peasantry, etc.);

- diminutiveness, e.g. -ie, -let, -ling, etc. (birdie, girlie, cloudlet, squirreling, wolfling, etc.) [6].

In this classification we can see that not only suffix “-er” is used but also such suffixes as “-ant”, “-ent”, “-ist”. They are not as productive as suffix “-er”.

During the work conducted in the course of our research connected with the etymological and modern characteristics of suffix “-er” we found out that the suffix is the most productive among the other suffixes denoting the doer of the action.

Let’s turn to the suffix “-or”. Suffix “-or” is a synonym and a variant of suffix “-er”. However it does not possess such a wide range of meanings as “-er”. The use of “-or” spreads mostly to the instrumental meaning in science or techniques.

Suffix “-or” in the structure of agent nouns is a graphical variant of suffix “-er”. In the English language suffix “-or” came with the adoption of agent nouns of Romanic origin. In MnE (Modern English) it is positionally used with the “-ate” stems and the verb stems of Latin origin ending with /t/, /s/, /z/: innovator, attestor, aggressor, revisor. There is the tendency to use it equally with “-er”: constructor/-er, prohibitor/-er, rejector/-er, creatour>creator, werreyour>warrior, but somonour>summoner, interpretour>interpreter [7; 305]. This analogy can’t be used with the agent nouns originated from Old French as the terms of law as they preserve this meaning in modern English assessor, assizer, lessor, juror [8; 63]. These Anglo-Norman terms of law are preserved in the language because of their stylistic and semantic differences with the nouns in “-er”: abettor – abetter, conveyor – conveyer, acceptor – acceptor. In neutral vocabulary there exists the tendency to equally use both suffixes: contemner/or, conjurer/or. Exception covers such modern nouns, which were composed from the verbs of Latin origin ending with /t/ or /s/: reactor, selector, aggressor, oppressor, incisor. However they are also included in this analogous equality which closes the morpheme “-or” in this position to the graphical variant of “-er”: constructor/or, prohibitor/or, rejector/or as was mentioned before. This equality also spreads to the agent nouns composed by the adaptive model from the bound variants of free stems: expositor (expose – exposition), extensor (extend – extension), compositor (compose – composition) and exposer, extender, composer. If it does not lead to any semantic differentiation (composer – the one who composes songs and lyrics, compositor – the one who works with the press) then the second noun is ousted successor = succeder (follower), introductor – introducer (the one who introduces). Nouns with suffix “-ator” should be mentioned separately, as they reflect the adaptive model of agent nouns composed from the verbs of imperfect aspect: respire – respirator, inspire – inspirator. Suffix “-ator” can also be marked in cases when the motivating verb had a doublet with “-ate”: emend = emendate – emendator. In a stylistically neutral vocabulary the nouns in “-ator” are being replaced by the nouns in “-er”: confuter = confutator, compiler = compiler. In scientific prose suffix “-ator” combining with verbal as well as substantive stems composes the nouns with the meaning of mechanism or technical appliance: inhalator, respirator, coolerator, trafficator [8; 118].

By T.M. Beliaeva opinion the nouns with “-or” being the law terms are opposed to the stylistically neutral nouns, as there is a semantic difference between the nouns in “-er” or “-or” (vender – vendor (law)) we can’t treat “-or” as an allograph of morpheme “-er”. The process of equality going on in modern English has not come to its end yet that’s why in some definite positions “-er” or “-or” are homonymous (sailer – sailor). This homonymy should be differentiated from graphical variant the result of which becomes the variants of one word but different in their meanings: constructor/-er [8; 64].

The same equality spreads to the agent nouns composed from the bound variant of free stem by neo-Latin model: exposer – expositor (exposition), compiler – compiler (compilation), extender – extensor (extension). It has become unnecessary in the language as well as the form with “-ator” (continue – continuator). Thus, nouns with “-ator” are replaced by the nouns with “-er”: computer – computator, inspirer – inspirator [9].

Karashchuk P.M. notes that borrowings with “-or” were bookish that’s why the use of suffix “-or” is restricted in comparison to the suffix “-er”.

In MnE “-or”:

- is joined to Roman stems;
- is able to combine with verbal stems referring to scientific language;
- is combined mostly with two-or-multi-syllable stems;
- is joined more often to the verbal stems in “-ate”;

- is characteristic of scientific style.

Generator, indicator, illuminator, radiator, insulator, refrigerator, lubricator, reactor, compressor, eliminator – all these nouns are the examples with the suffix “-or”. The amount of such words increased due to the scientific technical discoveries [3].

Conclusion

The suffixation is very important in vocabulary replenishment of English. It must be viewed from etymological side as well. Further studies in this field are connected with the research of the suffixes of the other parts of speech with abstract meaning.

Suffixes change the part of speech but not only the meaning of the word. Suffixes are divided into several parts: forming parts of speech, changing lexical-grammatical character of the stem, also attaching to the stem.

The given research is closely connected with dictionary work comprising the comparative method of the study.

References

- 1 Царев П.В. Производные слова в английском языке: учеб. пос. / П.В. Царев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977. — 131 с.
- 2 Hornby A.S. The advanced learner's dictionary of current English. 3 volumes / A.S. Hornby, E.V. Gatenby, H. Wakefield (Eds.). — SPIIP «Sengilei», Stavropol.
- 3 Карашук П.М. Словообразование английского языка: учеб. пос. для вузов по спец. «Романо-германские языки и литература» / П.М. Карашук. — М.: Высш. шк., 1977. — 172 с.
- 4 Айнбиндер М.И. Англо-русский словарь-справочник (новейшие модели словообразования в языке Америки и Англии). — СПб.: Изд-во «Дан», 1999. — 56 с.
- 5 Hoad T.F. The concise Oxford dictionary of English etymology. 17000 entries / T.F. Hoad. — 1993. — 552 p.
- 6 Гинзбург Р.З. Лексикология английского языка: учеб. для ин-тов и фак-тов иностр. яз. / Р.З. Гинзбург, С.С. Хидекель, Г.Ю. Князева, А.А. Санкин. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 1979. — 269 с.
- 7 Аракин В.Д. Очерки по истории английского языка / В.Д. Аракин. — М.: Учпедгиз, 1955. — С. 305.
- 8 Беляева Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке: учеб. пос. / Т.М. Беляева. — М.: Высш. шк., 1979. — 184 с.
- 9 Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / РАН. Ин-т языкознания / Е.С. Кубрякова. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.

Н.С. Исабаева, Н.И. Букетова, А.Т. Аратаева

-er және -or агентивті мәніндегі жұрнақтар және олардың этимологиясы

Мақалада ағылшын тіліндегі зат есімнің *-er* және *-or* жұрнақтары, олардың мағыналық этимологиялық сипаттамалары және бұл жұрнақтардың басқа түбірлермен үйлесімділігі сипатталған. Қосымшаларды кез келген тілдің сөздік қорын молайту тәсілі ретінде қарастыруға болады. Жұрнақтар сөздік қорды байытуда үлкен рөл атқарады, олар сөздің мағынасын ғана емес, оның басқа сөйлем мүшесіне қатыстылығын да өзгерте алады. Этимология жұрнақтың шығу тегін, оның туыстас тілдердің басқа жұрнақтарымен байланысын ашады. Сөздердің мағыналары уақыт өте өзгеріп отыруы мүмкін, бұл құбылыс жұрнақтар мен олардың мағыналарын да ажыратады. Зерттеу нысаны ретінде жоғарыда айтылған зат есім тудыратын екі жұрнақ алынды.

Кілт сөздер: сөзжасам, жұрнақ, зат есім, этимология, түбір, неологизм, мағына.

Н.С. Исабаева, Н.И. Букетова, А.Т. Аратаева

Суффиксы с агентивным значением *-er* и *-or* и их этимология

В статье описаны суффиксы *-er*, *-or* английского существительного, их этимологическая характеристика значения, сочетаемость этих суффиксов с другими основами. Аффиксы можно рассматривать как способ увеличения словарного запаса любого языка. Суффиксы играют большую роль в обогаще-

нии словарного запаса, они могут изменять не только значение слова, но и его принадлежность к другой части речи. Этимология раскрывает происхождение суффикса, его соотношение с другими суффиксами родственных языков. Значения слов могут меняться со временем, и это явление также дифференцирует суффиксы и их значения. В качестве объекта исследования были взяты два указанных выше суффикса, образующие имена существительные.

Ключевые слова: словообразование, суффиксация, имя существительное, этимология, основа, неологизм, значение.

References

- 1 Tsarev, P.V. (1977). *Proizvodnye slova v angliiskom yazyke* [Word-formation in English]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- 2 Hornby, A.S., Gatenby, E.V., & Wakefield, H. (1992). *The advanced learner's dictionary of current English* (Vols. 1–3). SPIIP «Sengilei», Stavropol.
- 3 Karashchuk, P.M. (1977). *Slovoobrazovanie angliiskogo yazyka* [Word-building of the English language]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 4 Ainbinder, M.I. (1999). *Anglo-russkii slovar-spravochnik (noveishie modeli slovoobrazovaniia v yazyke Ameriki i Anglii)* [English-Russian reference dictionary]. Saint-Petersburg: Izdatelstvo «Dean» [in Russian].
- 5 Hoad, T.F. (1993). *The concise Oxford dictionary of English etymology*. 17000 entries.
- 6 Ginzburg, R.Z., Khidekel, S.S., Kniazeva, G.Yu., & Sankin, A.A. (1979). *Leksikologiya angliiskogo yazyka* [Lexicology of the English language]. (2nd ed.). Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 7 Arakin, V.D. (1955). *Ocherki po istorii angliiskogo yazyka* [Essays about the English language]. Moscow: Uchpedgiz [in Russian].
- 8 Beliaeva, T.M. (1979). *Slovoobrazovatelnaia valentnost glagolnykh osnov v angliiskom yazyke* [Word-building valency of verbal stems in English]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 9 Kubriakova, E.S. (2004). *Yazyk i znanie: Na puti polucheniia znaniia o yazyke: Chasti rechi s kognitivnoi tochki zreniia. Rol yazyka v poznanii mira* [Language and knowledge: on the way to obtain the knowledge about language: parts of speech from the cognitive viewpoint. The role of language in creation of the world outlook]. Rossiiskoi akademii nauk. Institut yazykoznaniiia. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].

Information about authors

Issabayeva, N.S. — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Theory and methods of foreign language training, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: nurgulisa@mail.ru.

Buketova, N.I. — Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: nursulu.buketova@mail.ru.

Aratayeva, A.T. — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Theory and practice of translation, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: sgaat@mail.ru.

Toluspayeva, Dariga Zhumabekovna — Master of arts. "Theory and methods of foreign language training" chair, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: dmn_tm@bk.ru.

Ұ.С. Қайырбекова^{1*}, А.А. Мамирбаева²

¹Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан;

²Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru, aida.m.2024@mail.ru)

Көпмағыналы «көрсет» етістігінің парадигмасы

Мақалада көп мағыналы лексемаға жататын «көрсет» етістігінің парадигмасы қарастырылған. Сөздікте оның бірнеше мағынасы берілген. Морфологиялық тұлғасына қарап –*т* қосымшасын өзгелік етіс жұрнағымен шатыстырып алуға болады. Бұл жерде біріншіден, етістіктің түрлену жүйесінің өзіндік тәртібі бар екендігіне сүйенсек, екіншіден, қазақ тілі агглютинативті тіл болса да омоним жұрнақтардың кездесіп отыратындығын ескереміз. Осы негізде мақалада «көрсет» етістігіне талдау жасалған. Зерттеу барысында салыстыру, талдау, жинақтау әдістері қолданылды. Нәтижесінде «көрсет» етістігінің ҚТТС-те көрсетілген бес мағынасынан бөлек басқа да қолданыстары толықтай ашылып, нақтыланып, теориялық тұрғыдан дәлелденді.

Кілт сөздер: сөз, көпмағыналық, парадигмалық қатынас, сема, етістік, сөздік.

Kipicne

Сөз — тілдік элементтердің ішіндегі ең бастысы. Басқа тілдік құралдар сөзді бөлшектеуден (морфемаларға жіктеуден) немесе сөзді тіркестіруден (сөздерді қырын келтіріп сөйлем, сөз тіркесін құраудан) тұратын сияқты көрінеді [1, 34]. Дәстүрлі лингвистиканың деңгейлерінің (фонетика, лексика, морфология, сөзжасам, синтаксис) қай-қайсысының болмасын негізгі зерттеу нысаны осы сөз. Сөздің тұлғасы оның заттық жағы, сыртқы көрсетіліміне жатады. Тұлға бар жерде оның ішкі мазмұны да болатындығы белгілі. Бұлар бір-бірімен өте тығыз байланысты.

Тілімізде көп мағыналы сөздер мол. Ол сөздер көп мағыналыққа бірден ие бола салған жоқ. Әуел баста сөздер бір-ақ мағыналы болған. Ол мағына дамып, біртіндеп мағына үстіне мағына қосылып отырады.

Ғалым Б.Қ. Қалиұлы сөз мағынасының түрлері туралы, олардың сөздің негізгі (тура), қосымша (туынды) және ауыс/ауыспалы (келтірінді) мағыналары бар екендігін айтады [2, 40]. Қосымша мағына мен ауыс мағыналар кейде мәтіндік (контекстік) мағына деп те атала береді. Қалай аталған күнде де бұл соңғы үшеуі мағынаның жаңа түрлері емес, жоғарғы үшеудің басқаша аталуына ғана. Айталық, негізгі (тура) мағыналар мен қосымша мағыналар атауыштық немесе фразеологиялық байлаулы мағынаға жатса, ал ауыспалы мағыналардың біразы синтаксистік шартты мағынаға жатады.

Көп мағыналықты тудыратын тілдегі субъективтіліктің өзі философиялық ұғымнан өзгеше. Философияда субъективтілікке сондай көзқараста болу, объективтілікті шектеу немесе объективтіліктен шектелу деген түсініктеме беріледі. Тілде сөйлеушінің жеткізілетін хабарға қатысын сөйлеу актісін жүзеге асыруынан-ақ көруге болады. Яғни сөйлеу белгілі бір субъектінің жеке әрекеті болып табылады. Дәстүрлі (бұрыннан қалыптасқан) тілдік мағынаны жүйелілік мағына деуге болады. Бірақ сол жүйелілік дәстүрлі мағынаның субъективтік қолданысқа түсу мүмкіндігі бар. Тілдегі көп мағыналық құбылысы речье (сөйлеуге) тән болса, ол субъективтілікпен тығыз байланысты.

Біріншіден, кез келген сөйлеу актісінің авторы болады. Сол сөйлеу актісінде тұлғаның (субъект) ойы мен сезімі қоса жүреді.

Екіншіден, ойын жеткізу үшін ол жүйеден өзінің мақсатына сай элементтерді пайдаланады.

Үшіншіден, сөйлеуші тілдегі қалыптасқан номинативтік мағыналарды нақты объективтік шындықтағы ұқсас заттармен (құбылыстармен) салыстыра ситуативтік мағына береді.

Төртіншіден, сөйлеуші немесе жазушы сөйлеу кезінде өз мақсатына қажетті стильді таңдайды.

Бесіншіден, сөйлеушінің сөйлеу сипаты оның мінез-құлқын, психологиялық жағдайын, коммуникативтік мақсатын байқатады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru

Мамандардың айтуынша, тілде пайда болған мағына (тілдік тұлғаның қолдануымен) объективтенгеннен кейін жүйеде дербес өмір сүре береді.

Қай тілде болмасын даралаушы (оморфтық) тілдерді қоспағанда, етістіктер морфологиялық формаға бай сөз табы екендігі белгілі. Грамматикалық мағынаны білдіретін функциялы қосымшаларға (есімше, көсемше, жақ, шак) дейінгі аффикстердің өзі-ақ етістіктердің табиғатын сан қилы етіп тұр. Түбір етістік болсын, туынды түбір етістік болсын, негізгі етістік болсын, модификациялық етістік болсын сөздіктерден орын алатындығы белгілі.

Түбір етістіктер мен туынды түбір етістіктердің лексикалық мағыналарының түсіндірілуі заңды құбылыс. Өйткені жоғарыда айтып өткеніміздей, ҚТТС-те бір лексеманың барлық грамматикалық тұлғасын түгендеп беру мүмкін емес. Сондықтан да модификациялық етістіктердің өзі де (етістер, күшейткіш, реңк мәнді жұрнақтар) сөздікке жеке лексема ретінде там-тұмдап қана енеді.

Кейбір түбір етістіктердің тұлғасы анық болса, кейбірінің түбір-түбір емес екендігін анықтау қиын. Ондай тұлғаға көрсет етістігін жатқызуға болады. Біз мақаламызда соның желісін сөз етеміз.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеу әдіс-тәсілдерін мақала нысанының синхрондық сипаттама әдісі арқылы ҚТТС-тегі көп мағыналы етістіктердің парадигмалық қатарлары нақтыланып, жүйеленді. Қазақ тіліндегі көп мағыналы етістіктерге лексика-грамматикалық талдаулар жүргізілді, қазақ тілінде сөздік жасау теориясын жетілдіру мақсатында көп томдық түсіндірме сөздіктердің материалдары зерттеу нысанына айналды. Яғни зерттеуге өзек болған негізгі материал қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінен алынды.

Осы әдісті қолданудың нәтижесінде қазақ тіліндегі көп мағыналы етістіктердің лексика-грамматикалық сипатын анықтап, оған морфология мен синтаксистің қатысы бар екендігі дәлелденді.

Зерттеудің нәтижелері мен олардың талқылануы

Екі негізгі мағынасы: КӨРСЕТ ет. 1. Көз салдыру, көргізу, қарату. – Жанын қия алатын бар ма деп сұраса, ең алдымен мен сені көрсетер едім, Омар, – деп ол жік-жаппар болып отыр (Б. Тілегенов, Аққайнар). – Өнеугі қызға менің хатымды көрсетіп, оқыпсың ғой? – деді Аян (С. Сейфуллин, Шығ.). Көрсетсең күйеуіңді өзің ап кел. Ауылыңда ол келгенше отырады (Ақын жыр.). 2. Білдіру, байқату, аңғарту. Бұл мәліметтер түйе жүнінің сапасы жоғары екенін көрсетеді (И. Жұмағұлов, Түйе өсіру). Өмір шындығы ненің дұрыстығын әлі-ақ көрсетер деп айтқан сөзін тілші бүгінге дейін ұмытқан жоқ (Абзал жан.). «Жүз» деген сөздің өзі «бағыт», «жақ», «бөлік» дегенді көрсетеді («Халық мұғ»). 3. Ауыс. Жасау, істеу. Жақсылықты досыңа көрсет, Досыңнан асса, өзіңе көрсет (Мақалнама). Сондай анаға кеше не көрсеттім (К. Баялиев, Дегелек). 4. Ауыс. Жала жабу, үстінен арыз түсіру. Сол жылы Абайды астыртын көрсетіп отырған — тағы да бүкіл бұзық ру басылары, сатымсақ болыстар (М. Әуезов, Әр жыл.). Ұрысы Қуандықтың шетке шауып, Айдаған қалың жылқы олжа тауып, Соңынан жедеқабыл қуғын келсе, Көрсеткен Әмірханды жала жауып (И. Байзақов, Ақбөпе). 5. Ауыс. Кіжіну, айбат шегу, қорқыту, қоқан-лоққы жасау. Абылаевтың түсі бұзылып кетті: – Мен сен бұзыққа көрсетейін... (Х. Есенжанов, Тар кезең). Ол бөлімдегінің әрқайсысының жанына барып жеке-жеке төнді: – Мен әлі сендерге көрсетемін. Бәріңнің үстіңнен қызыл судай жүріп кетем (Б. Қыдырбекұлы, Ұры.). – Оңбағандар, мен сендерге көрсетермін, – деп ол өзінен-өзі столды ұрды (С. Ерубаев, Шығ.) [3, 260]. Мәселен, ҚТТС-те берілген *көз салдыру, көргізу, қарату* деген бірінші мағынаны іштей жіктеп бөлуге болады. Бұл мағынаның жалпы және локальды (нақты) реңктерін байқау қиын емес. Жалпы бір нәрсені көрсету: Қаланың көрнекі орындарын көрсету. Мұражайды көрсету. Бұл қолданысында көрсету етістігі аралату лексемасымен синонимдес келеді. Сілтеу есімдігімен жүзеге асатын қимылды сипаттау (мынау мұражай, мынау жазушылар үйі) алдыңғы жалпы мағынаға (аралату мағынасына) қарағанда нақты локальды болып келеді. Мұнда іс-әрекеттің жүзеге асу сипаты да тез. Соңғысы, әрине, грамматикалық мағынаға жатады. Бірақ грамматикалық мағына лексикалық мағынадан шығатындығы, соның жалпылануынан туындайтындығы белгілі. Семантикалық тұрғыдан алып қарасақ та жоғарыдағы екі мағына бір емес. Салыстырып көрейік. Бірінші мағына аралату етістігімен синонимдес келсе, екінші мағына сілтеу етістігімен синонимдес келеді. Екеуінің басын біріктіруші істің нәтижесі субъектінің объектіні көруі: Мен оған қаланы көрсеттім (аралаттым). – Ол қаланы көрді. Ол маған жаңа ғимаратты көрсетті (нұсқады). – Ол жаңа ғимаратты көрді.

Көрсету тұлғасындағы көп мағыналы қолданыстардың барлығында да осы субъектінің объектіні көруі жалпылауыш сема болып табылады.

ҚТТС-те біреудің қимылын, іс-әрекетін салып беру, көрсету мағынасы ескерілмеген. Мысалы: *Сенің жүрісіңді көрсетейін бе? (Салып берейін бе?)*. Аталған көп мағыналы етістіктің қолданысында жоғарыдағы талданған аралату немесе нұсқау, сілтеу мағыналары жоқ, бірақ субъектінің өзінің жүрісін көруі, яғни жалпылауыш ортақ сема бар. *Көрсет* етістігінің бұл жұмсалысы *мазақтау, келемеждеу* мағыналарымен сәйкес, астарлас келеді. *Келемежге үйір Шукарь шал Макарьдың суретін айна-қатесіз келтірді* (І. Омаров). Соңғы етістікті *көрсетті* деп қолдануға болады. *Ұялы телефонды қалай қолдану керектігін көрсетейін (үйретейін)*. *Сен маған мына есепті шығарудың жолын көрсет (үйрет)* және т.б.

Көрсет етістігінің осы мағынасының өзі көркем әдебиетте кейіпкердің әрекетін бейнелеу мен біреуді жәй өмірде келемеждеп көрсету (визуально) семаларының қолданысқа қарай актуальдануына байланысты жіктеледі. Бұлардағы ортақ сема — бейнелеу. Ал айырым семалар — мазақтау (қимыл арқылы) және кескіндеу (жазып сипаттау арқылы). Мысалы, С. Мұқанов өз шығармаларында кедейлердің ауыр тұрмысын көрсетті (бейнеледі).

Тілдік фразалық тіркестердің шығу тегі еркін тіркестер екендігін айтып жатудың өзі артық. Фразаларға тән белгілер — тұтастық, тұрақтылық және тиянақтылық. Әдетте, зерттеушілер тарапынан бұл аталған критерийлердің бірін — басты, шешуші, екіншісінен — көмекші не қосымша, үшінші біреуін — қосалқы, не шешуші емес деген тәрізді саралау, салмақтау талабы кездеседі [4, 204]. Жоғарыдағы аталған үш критерийлерді түгел қамтитын тұтастық пен тұрақтылық кез келген сөз элементінен немесе сөйлемнен табыла бермейді. Ал ондай белгілердің екеуі болып, бірі болмаса немесе біреуі ғана болып екеуі болмаса, ешбір лексикалық-грамматикалық тұлға ФЕ дәрежесіне көтеріле алмайды. Ал, ФЕ категориясын алатын болсақ, ол аталмыш үш белгінің, яғни жоғарыдағы үш өлшеудің үшеуіне бірдей ие, үш қасиетінің үшеуі бірінен-бірі ажырамай, іштей өзектесіп жатады. Міне, осыған орай ФЕ тілдің өзге категорияларынан оқшауланып, өзіндік бітім-бейнесімен тіл ішінде өмір сүреді, өз заңдылықтарын берік тұтынады [4, 205].

Бұл айтылғандар тұрақты тіркестерді терең талдап, артына осы жайлы мол мұра қалдырған академик І. Кеңесбаевтың тұжырымдамасы. Біз осыны (тұтастық, тұрақтылық және тиянақтылық) қатаң сақтап, аталған критерийлерге сүйенетін болсақ, *көрсет* етістігімен келетін тұрақты тіркестердің табиғатына басқаша қарауымызға тура келеді.

ҚТТС-де берілген ерлік *көрсетті*, *жігіттілік көрсетті*, *қайрат көрсетті*, *күш көрсетті*, *табандылық көрсетті* (соңғы екеуі сөздікте берілмеген). Бұл тіркестер субъектінің саналық белгісін, қажырлылығын байқататын ортақ мағынаға бірігіп тұр. Бұл тіркестер *арқасын көрсетті* (сырт айналуы) немесе *көмек көрсетті* (жәрдем берді, қолғабыс етті) деген тіркестегі мағыналардан мүлдем бөлек. Сондықтан оларды сөздікте бір жерге шоғырландырып берген жөн. Оның үстіне олардың грамматикалық модельдері де бірдей болып келеді.

Субъектінің сапалық белгісін байқататын *көрсету* етістігінің жоғарыдағы келтірілген тұрақты тіркес құрамындағы қолданысын бастағы мағынасы еркін тіркес екендігін ескеріп, жеке лексеманың көп мағыналық сипатын білдіретін тұсқа қоюға болады деген ойдамыз. Біріншіден, оның да ортақ өріске бірігу мүмкіндігі бар. Мысалы, *Осы іске өзінің табандылығын көрсетті — Ол оның табандылығын көрді. Шабуыл кезінде жау қатты қарсылық көрсетті — Біз жаудың қарсылығын көрдік* және т.б.

Біз күнделікті тіршілікте *оны өмір көрсетеді, бәрін жағдай көрсетеді, уақыт көрсетеді* деген сөйлемдерді (фразаларды) жиі естиміз. КМ *көрсету* етістігінің парадигмалық қатарын осындай қолданыс арқылы да толықтыруға болады: *Нәтиженің қандай болатындығын болашақ зерттеудің нәтижесі көрсетеді — Біз болашақ зерттеудің нәтижесін болашақта көреміз*.

Сағаттың тілі түскі бірді көрсетіп тұр. Термометрдің бағамы он градус жылылықты көрсетіп тұр. — Біз сағаттың тілін де, термометрдің бағамын да көрдік. Бұл көп мағыналы көрсет етістігіне ортақ біріктіруші мағына болып табылады. Ал ажыратушы семалар жоғарыда айтылған *аралату, нұсқау, сілтеу, бейнелеу, үйрету, табандылық, таныту* сияқты болып келеді. Болашақ зерттеудің көрсетуі мен сағаттың тілінің көрсетуі де бір синтагмада тұра алмайтын құралдарға жатады.

Осы мәселені қорытындылай келе, КМ *көрсет* етістігінің жұмсалымынан шығатын он бір мағынасы бар екенін байқадық. Оны кесте арқылы былай көрсетуге болады (1-кесте):

КМ көрсет етістігі

№	Жеке мағынасы	Ортақ мағынасы
1	Объектіні аралау	Аралаушының көріп шығуы (көру)
2	Объектіні нұсқап, сілтеп көрсету	Көрушінің нұсқаған жаққа қарауы (көру)
3	Біреудің қимыл-әрекетін салып беру немесе көркем шығармада кейіпкерді бейнелеу	Көруші, тыңдаушының әрекетті тануы (көру)
4	Біреуге бір нәрсенің қалай істелетіндігін үйрету (көрсету)	Біреу бір нәрсенің қалай істелетіндігін көреді (көру)
5	Бір істе субьектінің қажырлық көрсетуін немесе жалпы бір нәрсенің сапасын білдіруі	Біреудің, бір заттың қажырлығын (сапасын) көреді (көру)
6	Болатын істі болашақтың көрсетуі	Оны сол кезде көру
7	Сағаттың тілінің уақытты және т.б. белгілеуі	Белгі арқылы бір өлшемді көру
8	Жала жабу, сыртынан көрсету	Жалалы адамды көру
9	Кіжіну, айбат шегу, Мен саған көрсетемін	Мінезін көру
10	Жақсылық істеу, көрсету	Жақсылықты көру
11	Бір нәрсені білдіру	Соған көзі жету (көру)

ҚТТС-те *көрсет* етістігінің екінші тура мағынасы ретінде *білдіру, байқату, аңғарту* семалары актуальдандырылып көрсетілген. Онда берілген мысалдарға қайта назар аударалық: *Бұл мәліметтер түйе жүнінің сапасы жоғары екенін көрсетеді* (И. Жұмағұлов). *Өмір шындығы ненің дұрыстығын әлі-ақ көрсетер деп айтқан сөзін тілші бүгінге дейін ұмытқан жоқ* (Абзал жан). *«Жүз» деген сөздің өзі «бағыт», «жақ», «бөлік» дегенді көрсетеді* (Халық мұғ.) [3, 207].

Біз кестеде келтірген парадигмалық қатарлардың бесіншісіне сөздіктегі бірінші мысал сай келеді. *Түйе жүні сапалы — біз оны байқадық*. Бұл мысалдың кестедегі бесінші бағамға сай келетінін мына мысалдармен салыстыру арқылы байқауға болады: *Асқар табандылық танытты (көрсетті) → Асқар табанды — Біз оны көрдік (байқадық)*.

Енді екінші мысалға келейік: *Ненің дұрыс-бұрыс екендігін өмір шындығы көрсетеді* деген мағынада келтірілген мысал кестедегі КМ *көрсет* етістігінің парадигмалық қатарының алтыншы бағамына сәйкес келеді. *Болатын істі болашақ көрсетеді — оған сол кезде көз жеткіземіз (көреміз)*. *Көрсет* етістігінің бұл мағынасы жоғарыдағы *сапаны* білдіретін мағынасымен бір синтагмалық қатарда тұра алмайды. Сөздікте берілген үшінші мысал кестедегі он бірінші бағамға сай келеді. Бір нәрсені білдіру.

Қазіргі қазақ тілінде өзгелік етістердің *-т, -тыр, -қыз* жұрнақтары бар. Дауысты дыбыстарға біткен етістіктерге *-т* қосымшасы, ал дауыссыз дыбысқа біткен етістіктерге *-дыр, -қыз* қосымшалары жалғанады. Бір айта кететін жайт, *-й* дыбысына біткен түбірге негізінен *-т* жұрнағы жалғанады. М. Оразовтың айтуынша, өзгелік етістің *-т* қосымшасы кез келген *-й* дыбысына біткен түбір етістіктерге қосыла бермейтін сияқты. Олар, біріншіден, екі не одан көп туынды етістіктерге, екіншіден, есім негізді туынды түбір етістіктерге қосылады [5, 45]. Көрсет етістігі қазіргі қазақ тілінде түбір тұлға ретінде танылады. Өйткені көр деген түбірдің көрдір, көргіз тұлғаларында келуін кездестіруге болады. Етістіктің түрлену тәртібіне сүйенсек, көрсет деген тұлға шартты райдан кейін тұрған өзгелік етіс жұрнағы дегенге келмейді. Өйткені шартты рай жұрнағы етістіктің функционалды жұрнақтарымен (көсемше, есімше) бір қатарда жалғанады да, кезінде Ы. Маманов көрсеткен «көпірдің» (*-ма, -ме* болымсыздық жұрнағы) бергі жағында тұрады. Ал, етіс жұрнақтары тікелей түбірден кейін жалғанады. Мысалы, көрсеткізбесеңдер, көрмесеңіздер. Байқап отырғанымыздай, екі мысалда да болымсыздық етістігі шартты рай тұлғасының алдында тұр. Яғни, көрсет етістігін көр+сет аффикстерінің қосындысынан пайда болған туынды түбір, бұл күнде құрамын анықтау өте қиынға түсетін негізгі түбір деуге әбден болады. А. Қалыбаеваның айтуынша, көр-се-т етістігі орта ғасыр жазба нұсқаларында: көр-сәт < көр-іг-са-т < көр-іг-сақ-те деген тарихи қалыптасу процестерін басынан өткізген [6, 187].

Бір түбірден тараған екі тұлғаның (көр, көрсет) жеке лексикалық мағыналарын былай қойғанда (көру — көзбен көру; көрсету — көз салдыру, көргізу, қарату), семантикалық, валенттілік жағы да бірдей болып келмейді: көр (кім, нені), көрсет (кім, нені, кімге). Бірінші лексемаға екі тіркес міндетті болса, екінші лексемаға үш тіркес міндетті. Яғни екіншісінің осы тіркесімділік жағынан алғанда семантикалық мүмкіндігі жоғары деуге болады. Енді соңғысының сөздіктегі мағынасына талдау

жасап байқайық (біздің осы тарауда барлық түбір етістіктерге талдау жасап шығуға мүмкіндігіміз жоқ, сондықтан ҚТТС-тен бір-екеуін ғана (көрсет, кет) қарастырып шықтық. Олар жөнінде айтатын тұжырымдарды басқа етістік тұлғаларына да қолдана беруге болады).

Қорытынды

Сөздің көп мағыналылығы — оның екі я одан да көп мағынаға ие болуын айтамыз. Тілімізде мұндай көп мағыналы сөздер мол. Бір сөздің бірнеше мағынаға ие болуы — сол сөз тән тілдің кедейлігін көрсетпейді, қайта оның байлығын көрсетеді. Өйткені байлық санмен ғана емес, сапамен де өлшенеді. Көп мағыналы сөздердің көп болуы — сапалылықтың, байлықтың белгісі.

Сөздің мағынасы сөйлеу үстінде ғана нақтыланатындығы белгілі. Тілде бір-ақ мағынада қолданылатын сөздер де болады. Алайда сөздің көп мағыналық сипат алуына ең алдымен, оның қолданылу жиілігі себеп болады. Бүгінгі түсіндірме сөздіктерде әдеби норма ретінде белгіленген көп мағыналы формалар кезінде жеке бір адамның өзінше нормадан тыс, норманы бұза қолдануынан келіп шыққан. «Нормалардың ауысуы мен ... түрлерінің пайда болуында тілдің өзі туғызған мотивтермен қатар, экстралингвистикалық факторлар да себеп болады» [7, 52]. Бір форманың бірнеше мағынасы жалпыға түсінікті болған кезден бастап, түсіндірме сөздіктерден орын ала бастайды.

Көп мағыналы сөздің семантикасы әрбір жеке мағынаны құрайтын семантикалық компоненттерден жинақталады. Бір сөздің (форманың) барлық мағынасы бір семантикалық белгіге негізделеді. Сөздің тура мағынасын лингвистикалық әдебиеттерде номинативті негізгі, бастапқы деп атайтындығы сондықтан. Осы негізгі, бастапқы мағына сөздің көп мағыналық сипат алуына тірек болады. Оған көз жеткізу үшін қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен таусылу мәніндегі біту етістігін талдап көрейік.

1. Бастапқы мағынасы. Жөке мен қайың жапырақтары әлде қашан-ақ түсіп біткен (Лацис). Тас жол бітіп, жай жолмен белеске шыға келгенде, аяқ астында қымыз фермасы көрінді (Ғ. Мұстафин). Етістіктің осы бір нәрсенің таусылуын білдіретін мағынасы кейінгі басқа мағыналарына негіз болған деуге болады.

2. Аяқтау, дайын болу. Ынталының ісі лезде бітеді. Енжардың ісі кейін кетеді (Айнабекұлы). Ұстамен жақсы болсаң ісің бітеді (Мақал).

3. Жараның жазылуы, тәуір болуы, теңелу, жетілу. Бүркіттің тепкі тырнағының түбінде тізесіне шейін тыртық болып біткен ақтаңдақтанып тұрған сирағын көрді (Әбдірақманов).

4. Шығу, өсу, өну. Әр жерде сиректеу біткен сексеуіл өртенген тамырдың түбіндей болып көрінді (Айна).

5. Пайда болу, құралу. Тотыққан беттерге өзгеше нұр біткен (Омаров). Бұрынғы дала дала ма? Жайнады, міне түр бітті (Жамбыл) [8, 147].

Тілдің даму барысында сөздің мағыналық аясы кеңіп отырады. Тіл — тілдің лексемасында түрлі-түрлі мағынада жұмсалатын көп мағыналы сөздердің болуы сол тілдердің кедейлігін көрсетпейді, қайта оның байлығын, ондағы сөздердің мағыналық мүмкіндігінің молдығын, икемді және мәнерлі екендігін көрсетеді. Әрбір тілдің байлығы ондағы сөздердің санының молдығымен ғана өлшенбейді, сонымен қатар ондағы сөздердің мағыналық аясының кеңдігі, түрлі-түрлі мағынада қолданылуға икемділігі, мәнерлеуші, бейнелеуші тәсілдердің молдығымен де өлшенеді [9, 34]. Кейбір тұрақты тіркестер дамып мақалға айналып кетуі мүмкін [10, 13]. Бұның өзі ондағы жеке лексемалардың семантикалық мүмкіндігімен байланысты.

Сөздікте көп мағыналы сөздердің мағыналары белгілі бір жүйемен, белгілі бір реттілікпен орналасады. Өйткені сөздік құраушы көп мағыналы сөздердің мағыналарын орналастыруда ең алдымен негізгі, тура, атауыштық (номинативтік) мағыналарды, содан кейін туынды, мәтіндік мағыналарды, соңына қарай ауыспалы, келтірінді мағыналарды береді. Егер негізгі немесе қосымша (туынды, ауыс) мағыналардың өздері біреу емес, бірнешеу болып келген жағдайда олардың маңыздылығына қарай алдымен қайсысы, одан кейін қайсысы орналасатындығы да ескеріледі. Сөздік құраушы көп мағыналы сөздердің алдымен мағыналары (негізгі, тура, ауыс) мен олардың мағыналық реңктерін және төлиелік (авторлық) қолданыстарды бір-бірінен ажырата білуі қажет [2, 74].

ҚТТС-те көрсет етістігінің 5 мағынасы берілген. Осы етістікті жұмсалымдық жағынан алып қарастыратын болсақ, яғни, көрсет етістігінің тіл жүйесіндегі барлық қолданысын алып талдайтын болсақ, жоғарыда көрсетілген бес мағынасынан кеңірек екендігі байқалады.

«Көрсет» етістігінің он бір мағынасы толықтай аша отырып, олардың жеке және ортақ мағыналарына тоқталдық. Парадигмалық қатарларды түзе отырып, мысалдар келтірілді. Мұнда мақаланың негізгі бөлігінде талданғандай сөздің жалпылауыш семасы мен ажыратушы семасы негізгі рөл атқарады.

Мақала 2023–2025 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP19677488).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қордабаев Т. Сөз және оның мағыналары / Т. Қордабаев // Қазақ тілі мен әдебиеті. — 1958. — № 1.
- 2 Қалиұлы Б.Қ. Біртілді сөздік жасаудың ғылыми-теориялық негіздері: моногр. / Б.Қ. Қалиұлы, Б.С. Қапалбек — Алматы, 2023. — 312 б.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. IX том. — Алматы: Ғылым, 1986. — 560 б.
- 4 Аханов К. Тіл біліміне кіріспе / К. Аханов. — Алматы, 1962. — 299 б.
- 5 Оразов М. Етістік / М. Оразов. — Алматы, 2001. — 385 б.
- 6 Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты / А. Хасенова. — Алматы, 1971. — 179 б.
- 7 Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) / Р. Сыздық. — Астана, 2001. — 228 б.
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. I том. — Алматы: Ғылым, 1974. — 695 б.
- 9 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы / М. Оразов. — Алматы, 1991. — 216 б.
- 10 Қарсыбекова Ш. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді топтастырудың этнолингвистикалық принциптері / Ш. Қарсыбекова. — Алматы, 2004. — 26 б.

У.С. Каирбекова, А.А. Мамирбаева

Парадигма многозначного глагола «показать»

В статье рассмотрена парадигма многозначного глагола «показать», который относится к многозначной лексеме. Словарь дает несколько его значений. По морфологическому признаку *-ть* можно спутать с суффиксом другого глагола. Здесь следует отметить, что, во-первых, система глагольных превращений имеет свой порядок, а во-вторых, несмотря на то, что казахский язык является агглютинативным, встречаются омонимические суффиксы. На этой основе в научной статье сделан анализ глагола «показать». В ходе исследования использованы методы сравнения, анализа, обобщения. В результате полностью раскрыты, уточнены и теоретически доказаны другие случаи употребления глагола «показать», помимо пяти значений, указанных в Толковом словаре казахского языка.

Ключевые слова: слово, многозначность, парадигматическое отношение, сема, глагол, Толковый словарь казахского языка.

U.S. Kaiyrbekova, A.A. Mamirbayeva

The paradigm of the polysemous verb “to show”

The article discusses the paradigm of the polysemous verb “to show”, which belongs to a polysemous lexeme. The dictionary gives several of its meanings. The suffix *-t* can be confused with a different verb suffix, depending on the morphological feature. Here, firstly, we note that the verb modification system has its own order, and secondly, we note that although the Kazakh language is an agglutinative language, homonymous suffixes are found. On this basis, the scientific article analyzes the verb “to show”. In the course of the study, methods of comparison, analysis, and compilation were used. As a result, other cases of using the verb “to show”, in addition to the five meanings indicated in the Explanatory Dictionary of the Kazakh Language, were fully disclosed, clarified and theoretically proven.

Keywords: word, polysemy, paradigmatic relation, sema, verb, the Explanatory Dictionary of the Kazakh Language.

References

- 1 Kordabayev, T. (1958). Soz zhane onyng magynalary [The Word and its meanings]. Kazakh language and literature, 1 [in Kazakh].
- 2 Kaliev, B.K., & Kapalbek, B.S. (2023). Birtildi sozdik zhasaudyng gylymi-teoriialyq negizderi [Scientific and theoretical foundations of creating]. Almaty [in Kazakh].
- 3 (1986). Qazaq tilining tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Kazakh language]. Almaty: Science, Volume IX [in Kazakh].
- 4 Akhanov, K. (1962). Til bilimne kirispe [Introduction to linguistics]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Orazov, M. (2001). Etistik [Verb]. Almaty [in Kazakh].
- 6 Khasenova, A. (1971). Etistikting leksika-grammatikalyq sipaty [Lexico-grammatical nature of the verb]. Almaty [in Kazakh].
- 7 Syzdyk, R. (2001). Tildik norma zhane onyng qalyptanuy (kodifikacijasy) [The Language norm and its normalization (codification)]. Astana [in Kazakh].
- 8 (1974). Qazaq tilining tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Kazakh language]. Almaty: Science, Volume I [in Kazakh].
- 9 Orazov, M.(1991). Qazaq tilining semantikasy [Semantics of Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 10 Karsybekova, Sh. (2004). Qazaq tilindegi maqal-matelderdi toptastyrudyyq etnolingvistikalyq printsipteri [Ethnolinguistic principles of grouping proverbs and sayings in Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].

Information about authors

Kaiyrbekova, U.S. — Candidate of Philological Sciences, Peoples' Friendship University named after academician A. Kuatbekov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru.

Mamirbayeva A.A. — Master's Student, Researcher, the Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aida.m.2024@mail.ru.

Э.Ш. Никифорова*, К.Н. Куренко

*Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
(E-mail: kostya_kurenko@mail.ru)*

Стратегии на «понижение» и «повышение» в текстах экологического дискурса

В статье приведена трактовка понятий коммуникативные стратегии на «повышение» и «понижение». Рассмотрены виды корпусов, их применение в лингвистической сфере научного знания, различия между корпусами трех языков (английского, казахского и русского). Описано применение корпусной лингвистики, в целях анализа языковых особенностей и коммуникативных стратегий в процессе создания речевых сообщений. Цель статьи — проанализировать коммуникативные стратегии экологического дискурса. За основу исследования взяты тексты на трех языках, представленные в корпусах английского языка iWeb, Национального корпуса русского языка и Алматинского корпуса казахского языка. После отбора фрагментов речи произведен их последующий дискурсивный и стилистический анализ, с целью выявления примеров доминирующих стратегий и лингво-стилистических средств их выражения, а также представлена интерпретация представленных фактов. В статье сделан акцент на стратегии «повышения» и «понижения», которые, в свою очередь, позволили отобрать коммуникативные тактики следующего типа: тактика анализ–плюс, популяризации действий, направленных на бережное отношение к природе и окружающей среде; тактика большинства; тактика рациональной аргументации в пользу защиты окружающей среды; тактика анализ–минус; тактика обвинения; тактика безличного обвинения; тактика обличения и тактика угрозы. Авторами статьи приведены примеры использования коммуникативных средств подобного рода с выделением процентного соотношения наиболее используемых стратегий в каждом из языков.

Ключевые слова: коммуникативная стратегия, коммуникативная тактика, корпус данных, iWeb, НКРЯ, АККЯ, стратегии на «повышение» и «понижение».

Введение

В последние несколько лет одной из самых противоречивых и одновременно жизненно важных тем для всего человеческого социума является проблема выживания во все более ухудшающихся климатических условиях. Многие согласятся с тем, что проблема изменения климата заслуживает внимания как можно большего количества людей, особенно тех, кто полномочен принимать важные решения на государственном и мировом уровне. Для того, чтобы привлечь внимание к проблеме и добиться определенных некоммуникативных целей, требуется создание информативно и эмоционально «сильных» текстов, в которых будут задействованы умело подобранные стратегии коммуникативного воздействия.

Проанализировав ряд текстов экологической тематики за последние несколько лет, мы обратили внимание на то, что, в целом, в них превалируют две сверхстратегии: на «повышение» и «понижение».

Как отмечает О.Л. Михалева, при использовании первой стратегии автор сообщения пытается повысить свою значимость, положение над противником, в то время как вторая направлена на дискредитацию противника [1; 95]. Используя данные стратегии в экологическом дискурсе, авторы зачастую пытаются создать положительное либо отрицательное отношение к предоставляемой информации, тем самым влияя на действия реципиента в отношении вопросов экологической безопасности.

В свою очередь коммуникативные стратегии распадаются на определенные коммуникативные тактики, а внутри каждой коммуникативной тактики нетрудно проследить определенную композицию лингвистических, паралингвистических и экстралингвистических средств.

Методы и материалы

В ходе данного исследования мы рассмотрели лексические единицы в составе выявленных коммуникативных стратегий, опираясь на объективные данные языковых корпусов на казахском, рус-

* Автор-корреспондент. E-mail: kostya_kurenko@mail.ru

ском и английском языках, расположенных на сервисе <https://www.english-corpora.org/> [2]. Данный информационный источник предоставляет информацию по нескольким базам данных, причем наиболее популярными корпусами данных являются iWeb, NOW, COCA, BNC, GloWbE, Wikipedia, Hansard и т.д. Каждый из ресурсов представляет информацию о реальном использовании языка в письменных источниках, выделяя информацию, размещенную в сети Интернет, медиаисточниках, официально-деловых документах, транскрибированных фрагментах из радио и телепередач, а также можно найти смешанные корпуса данных различных диалектов английского языка.

Мы остановили свой выбор на iWeb, опираясь на ряд критериев:

1) этот корпус данных предоставляет значительный по объему материал, поскольку включает в себя 14 миллиардов слов, размещенных на 22 миллионах веб-страниц, что позволяет сделать репрезентативную выборку;

2) данный корпус отображает современную информацию, размещенную в интернете, причем представлена информация по 6 странам.

Для сопоставления с русскоязычными документами использован Национальный корпус русского языка НКРЯ (<https://ruscorpora.ru/new/>), включающий 364 миллиона словоформ, 342 тысячи документов [3]. Составители данного корпуса: Институт русского языка имени В.В. Виноградова РАН (ИРЯ РАН), Институт языкознания РАН (ИЯз РАН), Институт проблем передачи информации имени А.А. Харкевича РАН (ИППИ РАН), Институт лингвистических исследований РАН (ИЛИ РАН) в Санкт-Петербурге (совместно с Санкт-Петербургским государственным университетом (СПбГУ)), а также Воронежский государственный университет. В корпусе данных можно обнаружить информацию по письменным источникам (религиозным, научным, художественным, публицистическим и других видам текстов). Данные, представленные в корпусе, имеют различную дату публикации, вплоть до сегодняшнего дня.

Для анализа текстов на казахском языке использовался Алматинский корпус казахского языка (<http://web-corpora.net/KazakhCorpus/>), который включает 2 миллиона словоформ [4]. В источнике встречаются художественные, научные, художественно-публицистические тексты. Можно отметить, что основной массив данных, который мы рассматривали, составляли тексты научного стиля и официально-деловой документации в области защиты окружающей среды.

Как мы видим, Алматинский корпус данных казахского языка является самым немногочисленным из представленных, но это обусловлено относительно недавней историей его создания. Тем не менее для нашего исследования удалось найти примеры использования схожей терминологии и в примерах, представленных в АККЯ.

Выборка текстов для анализа включала в целом несколько последовательных стадий:

1) составлен список терминологии (18 терминов на трех языках), которая характерна для экологического дискурса. Общий список словоформ в корпусе iWeb составляет 900 единиц, для НКРЯ — 360 единиц, АККЯ — 150 единиц. Количество подобранных примеров соответствует объему корпуса и позволяет выделить процентное соотношение коммуникативных стратегий в каждом из языков;

2) с помощью системы анализа корпусов отобраны фрагменты письменной речи на английском, русском и казахском языках. Отметим, что корпус iWeb предоставляет выборку текстов в следующем процентном соотношении: 18 процентов академических текстов, 40 — инструктивно-поучительных текстов и 42 процента ознакомительных текстов. В корпусах русского и казахского языка представлены примеры различной тематики. В Алматинском корпусе 92 процента из выборки текстов составляют академические тексты, 8 — ознакомительных. В корпусе русского языка НКРЯ количество текстов значительно отличается, в зависимости от выбранного слова. В среднем, около 50–60 процентов представляют академические и инструктивно-поучительные тексты, остальные являются ознакомительными текстами, ориентированными на широкую аудиторию читателей. Отобранные термины имеют различное отображение в представленных корпусах. К примеру, первое понятие, на которое мы обратили внимание, — «устойчивое развитие». Подобное понятие имеет свои эквиваленты в казахском и английском языках (*sustainability*–*устойчивое развитие*–*тұрақты даму*). При помощи поисковых систем представленных корпусов, нам удалось обнаружить 204632 упоминания понятия в iWeb. В НКРЯ количество словоформ меньше. В представленной выборке отображены 62 документа, 125 словоформ, в Алматинском корпусе казахского языка всего 7 упоминаний. Подобное разделение обусловлено, прежде всего, временным периодом развития корпусной лингвистики и их формирования;

- 3) проведены дискурсивный и стилистический анализ отобранных фрагментов, с целью выявления примеров доминирующих стратегий и лингво-стилистических средств их выражения;
- 4) представлены интерпретация и обобщение полученных данных.

Результаты и их обсуждение

Итак, стратегия на повышение представляет собой имплицитные или эксплицитные смыслы, заложенные в текстах экологического дискурса, с целью представления в положительном свете явлений, понятий, действий по отношению к окружающей среде. В рамках данной стратегии выделен ряд коммуникативных тактик:

1. Тактика анализ–плюс — подразумевает имплицитное, неявное выражение положительного отношения к описываемому предмету, объекту, явлению и т.д.

Например, лексические единицы с коннотативными смыслами одобрения (*green, ecologically (eco-), renewable*):

- *Green Programs* (157 словоформ в iWeb); *Green Power* (3988 словоформ в iWeb);
- *Eco-friendly* (48013 словоформ в iWeb); *экологически-чистый* (НКРЯ — 47 документов, 48 вхождений); *экологиялық тұрғыда таза* (АККЯ — 14 документов, 31 вхождений);
- *Renewable Energy* (91559 словоформ в iWeb); *возобновляемая энергия* (НКРЯ — 2 документа, 2 вхождения); *«жаңғырмалы энергия»* (АККЯ — 0 документов).

Among the many sustainability initiatives of Marriott International, the strategy includes creating green construction standards for its hotel developers to achieve LEED certification [2].

Вся продукция предприятия — экологически чистая, для производства всех видов продукции применяется только разрешенное в России сырье, проходящее обязательный входной контроль [3].

Ақылды қала – қалалық жүйеде, үнемді, экологиялық тұрғыда таза, инновациялық-технологиялық қолданыста, өмірдің қазіргі сапасын қамтамасыздандыру [4].

Указанные выше выражения обладают набором эксплицитных признаков, вызывающих определенные культурно-ориентированные ассоциации и стереотипы. В данном случае мы имеем дело с рядом положительных гетеростереотипных высказываний, закреплённом в сознании трех культур.

Понятия *renewable, возобновляемый* активно использовались в текстах английского и русского языков. Данные фразы являются близкими к понятию *экологически чистый* и обычно используются для описания источников энергии, ориентируя читателей на возможные изменения в области электроэнергетики, с учетом экологической ориентации. К сожалению, понятие *жаңғырмалы* не было обнаружено в АККЯ. Это можно объяснить недостаточностью текстов по экологической тематике в представленном корпусе данных.

Интересным моментом является подбор лексических средств в последнем примере. Помимо фразы *экологиялық тұрғыда таза (экологически чистый)*, используется лексика с положительной коннотацией *ақылды қала (умный город)* и *инновациялық (инновационный)*.

Подобные фразы передают имплицитно заложенный смысл современного подхода к вопросам экологической безопасности. Можно также отметить, что подобная лексика активно используется как в англоязычных текстах (21688 и 600698 упоминаний в iWeb), так и в НКРЯ (22 документа, 31 вхождение и 111 документов, 161 вхождение). Например, лексическая единица *smart* при переводе передается прямым включением или транслитерируется. В целом, можно отметить, что коннотативное значение этой единицы — *экологически чистый, не наносящий вред окружающей среде* [5; 18].

Однако в процессе анализа можно обнаружить имплицитные смыслы, передающие информацию неприятия, то есть отражающие стратегию на «понижение». Многие из подобных выражений относятся к неологизмам. К примеру, понятие *Greenwashing: Since then, a significant number of labels have popped up, some of which have contributed to an industry malfeasance known as greenwashing* [2].

Greenwashing (green + brainwashing) — это коммуникационная и маркетинговая стратегия, принятая компаниями или другими организациями, суть которой в выдвижении экологических аргументов с целью формирования экологически ответственного имиджа среди общественности. Тем не менее реальность не соответствует содержанию сообщений [6].

2. Тактика популяризации действий, направленных на бережное отношение к природе и окружающей среде. С лингвистической точки зрения подобная тактика выражается в подборе лексических единиц и грамматических структур, направленных на убеждение в правильности приведенной аргументации.

Примером подобного действия является выражение «zero emissions cars».

*This means **zero emissions**, and great efficiency. Competitor systems tend to have much smaller electric motors [2].*

Практически каждый автопроизводитель признает преимущества экологически чистых видов энергии с нулевым уровнем выбросов. Не всегда процесс использования является образцом «экологически чистого поведения» (к примеру, проблема утилизации литиевых аккумуляторов). Тем не менее подобное выражение активно используется 2260 вхождений в iWeb, в корпусах русского и казахского языков примеров не найдено.

Если мы обратим внимание на лексическую единицу «энергосбережение», можно заметить, что она подразумевает под собой «ограничение потребления различных видов энергии, в том числе введение квот на отпуск газа, тепла, электроэнергии и т.п., с увеличением тарифов на них, контролем средств учёта расхода энергии и т.п.» [7].

В подборе информационной составляющей активно используется термин «энергосбережение». В корпусе английского языка выражение *energy efficiency* встречается 61539 раз; *energy saving* — 11899. В НКРЯ — 39 документов, 43 вхождения;

- *promote **energy efficiency** and **energy saving** and the development of new and renewable forms of energy [4].* (**Энергосбережение** — самый дешёвый и экологически чистый источник энергии).

К сожалению, в корпусе АККЯ упоминаний фраз *қуат үнемдеу, энергияны үнемдеу* обнаружить не удалось. Однако в корпусе казахского языка поисковая система обнаружила однокоренные слова и выражения. В данном случае нам удалось найти схожую реализацию в отчете о результатах работы конференции «ЭКСПО–Астана»:

– *Осы ЭКСПО арқасында Қазақстан инновацияның, орнықты энергияны әзірлеудің және пайдаланудың орталығына және Орталық Азияға гана емес, сондай-ақ әлемнің көптеген дамушы мемлекеттері үшін үлгіге айналады, — деді Висенте Лоссерталес мырза [4].*

3. Тактика представления потенциальных результатов деятельности.

«Биоразнообразии» — понятие, имеющее положительный имплицитно заложенный смысл. В корпусе казахского языка оно упоминается дважды. В iWeb содержит 54315 словоформ, в НКРЯ — 15 документов, 17 вхождений.

*Біз **биоалуантүрлілік** — экологиялық әл-ауқаттың кепілі екенін түсінеміз. **Биоалуантүрлілік** мәселелерін басқарудың негізіне келесі негізгі қағидаттар жатыр [4].*

*Ending the vicious cycle of overfishing can be accomplished through complementary, comprehensive reform programs like the West African Marine Eco-Region Program, aimed at increasing **biodiversity** and supporting sustainable fishing practices [2].*

Биоразнообразие некогда стало залогом устойчивости нашего вида — он успешно перенес испытания ледникового периода, унесшие добрую половину фауны Земли [3].

Понятие «биоразнообразии» является целью многих проектов в области экологической защиты. Авторы сообщений используют его в качестве конечного результата деятельности организаций по защите окружающей среды и человека в целом. Понятие с положительной коннотацией непременно соседствует с понятием, отображающим негативные последствия человеческой деятельности. Результатом такого соседства может стать усиление положительного коннотативного значения.

4. Тактика сравнения.

Отметим, что тактика сравнения, активно используется также в политических и рекламных текстах, имея схожие черты.

*About **15 %** of a home's water use is dedicated to watering foreign grasses and flowers. Landscaping with native species **contributes to the sustainability**. Designers and architects can **conserve** water and still add a touch of **green** [2].*

Помимо специализированных лексических единиц, в экологических текстах зачастую встречается статистическая информация. Она может быть представлена в виде цифровых данных, таблиц и графиков. В данном примере отображена информация по улучшению архитектурных строений и использовании экологически чистых материалов для строительства. Статистика помогает понять масштабы затрагиваемого вопроса, убеждая читателя в важности этой темы: *EED Gold Buildings use only **¾ of the energy**, emit just **66 % of the greenhouse gases**, **consume 11 % less** water, cost almost **20 % less to maintain**, and are significantly more pleasing to work in than settings where little or no thought has been given to **sustainability**. Water-efficient buildings have cut water usage, operation costs, and lowered energy consumption by **between 10 and 15 %**. While the average person in a car-oriented, suburban workplace emits **11.8T of greenhouse gases** annually, employees at LEED buildings **only emit 4.6T** [2].*

Кроме статистики, графиков и таблиц, можно обнаружить сравнительные данные по экологической обстановке в мире. Приведенный пример позволяет посмотреть на проблему загрязнения воздуха, оперируя фактами и данными исследований по этому вопросу.

Отметим, что во многих текстах приводятся данные исследований:

Ғаламдық жылынуудың әсерінен Тұйықсу мұздығы қазір еріп жатыр және 1958 жылдан бастап 1998 жылдар аралығында 640 метрге жылжыған [4].

Ученые подсчитали: если убрать естественные парниковые газы из атмосферы, в среднем на всей планете **похолодает на 33 градуса** [3].

5. Тактика пропаганды восстановления равновесия и гармонии человека и природы: *Бұл құжаттың, сондай-ақ идеологиялық, имидждік маңызы бар: ол елдің экологиялық таза, табиғатқа зиян келтірмейтін «болашақ энергиясына» шын берілгендігін наш етеді* [4].

Равновесие в области сохранения экологии является ключевым вопросом для многих государств на сегодняшний день. Формируя правильное отношение будущего поколения, важно не только упоминать о статистике и негативных последствиях человеческой деятельности. Зачастую авторы сообщений формируют высказывание, обобщая потенциальные результаты подобных действий. К примеру, стратегия экологической безопасности является основным элементом политики Казахстана. В АККЯ не удалось найти словоформ *экологиялық қауіпсіздік*, но существует множество документов со схожими коммуникативными целями. Высказывание, приведенное нами выше, является подобным примером. Фраза *приверженность страны стратегии энергии будущего* формирует положительное отношение читателя к данному вопросу. Будущее часто ассоциируется с правильными и разумными действиями, улучшением инфраструктуры и вопросов экологического развития. Лексические единицы *энергия будущего, имидж, экологически чистый, не наносящий вред* моделируют представление о правильности намеченной программы.

Лексическая единица *экологическая безопасность* распространена в текстах НКРЯ (15 документов, 29 вхождений). Используя похожий набор лексических единиц, чередуя положительные и отрицательные имплицитные смыслы, авторы закладывают положительное отношение к вопросам экологической безопасности.

Целью государственной политики в области *экологической безопасности* является обеспечение защищенности природных систем, **жизненно важных интересов** общества и прав личности от угроз, возникающих в результате **антропогенных и природных воздействий** на окружающую среду [3].

Однако стоит отметить, что в текстах, представленных в корпусе iWeb, отображение фраз *environmental security, ecological safety, ecological security* не является распространенным. Наибольшее количество словоформ, отображенных в корпусе данных, представляет фраза *environmental security* (411 упоминаний).

*We need to do the same, sending a collective message that **environmental security** and economic security must go hand in hand if we hope to live in a **sustainable world*** [2].

6. Тактика формирования положительного отношения к природе и закрепления норм «экологически безопасного» и «экологически грамотного» поведения. Понятия, которые нас интересуют в данном разделе: *environmental consciousness*—экологически правильное поведение—экологиялық сана.

Древесина — ценнейший экологически чистый природный материал, способный удовлетворять наипервейшие человеческие потребности [3].

Понятия *экологическое сознание* или *экологически правильное поведение* частотны в текстах iWeb (754 словоформы). Однако, в сравнении с другими лексическими единицами, количество употребляемых форм заметно ниже, что говорит нам о большей распространенности подобного выражения в текстах русского и казахского языков. Пропагандируя правильное отношение в вопросах экологии, авторы зачастую используют лексические единицы со значением усиления *наипервейший, ценнейший*, тем самым передавая положительный имплицитно заложенный смысл высказывания.

Экологиялық мәдениеттің рухани формасы — экологиялық сана, ол адамның табиғатқа және адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастағы мәдени дәрежесін көрсетеді. Адамның экологиялық мәдениетінің аспектілерінің көп түрлілігін мынадай тұрғыда көрсетуге болады: экологиялық білім мен біліктілік, экологиялық ойлау, құндылық бағыт-бағдар, экологиялық дәлелденген (ақталған) мінез-құлық [4].

В примере из АККЯ встречается понятие *экологиялық сана* (*экологическое сознание*), что подразумевает под собой экологическое образование и квалификацию, экологическое мышление, ценност-

ные ориентации, экологически правильное поведение. Как мы видим, автор сообщения использует лексические единицы с положительным имплицитным значением, передавая идею целостного мышления граждан будущего, сообщая о необходимости формирования подобного мышления.

7. Тактика большинства.

Стратегия *bandwago*, или *эффект присоединения к большинству*, из рекламных текстов активно используется в качестве коммуникативной тактики большинства в экологическом дискурсе. Ее цель — убедить людей приобрести продукт, заплатить за услугу, пожертвовать средства для организации и т.д. Эффект присоединения к большинству заключается в том, чтобы заставить людей почувствовать, что они упускают свой шанс, если не присоединяются к толпе и не являются частью тренда.

Sustainable building materials are cleaner, thus producing far fewer toxins, and today 94 % of architects worldwide say they are trying to go green [2].

In a city where Sustainability has become a part of the overall culture [2]. Например, часть информации, представленной в корпусах данных на трех языках, отображает схожую коммуникативную задачу (94 % of architects, overall culture). Нет точных данных и источников информации, создается общее впечатление массовости, одобренного выбора среди специалистов.

Помимо этого, мы можем обнаружить понятие *go green*. Русскими эквивалентами данного понятия могут считаться *экологизация*, *переход к экологической модели*, то есть понятие, раскрывающее процесс проникновения экологического подхода, экологических принципов в различные виды и сферы жизнедеятельности людей [8].

Отметим также, что в текстах русского и казахского корпусов обнаружены только данные, подкрепленные статистической информацией:

При этом, в вопросах, касающихся экологии, европейцы склонны доверять не столько правительствам или ученым (58 % опрошенных вообще не считают, что наука и технологии способны решать любые задачи), сколько общественным организациям (статистика взята из Отчета по анкетированию граждан 25 стран ЕС по заказу Еврокомиссии 2013 года) [3].

8. Тактика рациональной аргументации в пользу защиты окружающей среды.

The paradigm of **sustainable agriculture** has **emerged to solve problems**, primarily **pollution** of our **environment** and **degradation** of our **natural resource base** [2].

Отмеченные ранее лексические единицы *sustainable*, *pollution*, *ecological*, *biodiversity* используются и при формировании тактики рациональной аргументации.

Как видим, при формировании стратегии «на повышение» в текстах экологической тематики авторы используют схожие коммуникативные тактики, реализуемые через идентичные лексические единицы с положительным коннотативным значением, схожие синтаксические конструкции, стилистические приемы и средства и т.д.

Но тем не менее, можно заметить и некоторые отличия. Например, использование метафорического значения лексических единиц либо использование неологизмов в процессе создания сообщения. В корпусах русского и казахского языка авторы реже используют подобные высказывания. Однако, как мы отмечали ранее, отсутствие лексических единиц может быть связано с недостаточностью текстов, представленных в корпусах данных.

Параллельно со стратегией на «повышение» в текстах экологической тематики реализуется стратегия на «понижение» в зависимости от коммуникативных целей и пресуппозиций автора. Под стратегией на «понижение» мы будем понимать выявление негативных сторон каких-либо явлений. Экологический дискурс активно использует негативные эксплицитно и имплицитно заложенные значения, подобные примеры были упомянуты выше. Негативно окрашенные слова соседствуют с высказываниями, несущими положительные смыслы. Обратимся к ряду тактик стратегии на «понижение»:

1. Тактика анализ-минус — подразумевающая имплицитное, неявное выражение отрицательного отношения к описываемому предмету, объекту, явлению и т.д.

Where political and economic initiatives like the **Kyoto Protocol** and **COP15** accords have failed spectacularly, in her 2010 book **Eradicating Ecocide** Polly argued that employing international legal instruments is now our best way forward [2].

Данные выражения являются примером подобного расположения слов с негативной и положительной коннотацией. В двух высказываниях отображено понятие *ecocide*. Исследователи И.А. Быкова и Е.А. Нотина отмечают, что понятие со значением *разрушение окружающей среды* опирается при формировании нового смысла на апелляцию в сознании человека к вполне конкретным и общеизвестным

ственным характеристикам, коннотациям и деталям, имплицитно представленным в концептуальной основе лексической единицы *genocide* (геноцид) [5; 19]. При таком использовании в мышлении реципиента формируется крайне негативное отношение, по принципу аналогии с уже известным понятием. Но данные высказывания отображены в соседстве с высказываниями с положительным имплицитным смыслом. К примеру, *Киотский протокол и Конференция ООН по изменению климата (United Nations Climate Change Conference)* понятия, активно используемые в области экологии.

*Правда, дотошный покупатель, к тому же помешанный на здоровом питании, скорее всего, выберет другой ярлычок с модной нынче надписью **экологически чистый продукт*** [3].

Также можно отметить, что во всех видах текстов можно обнаружить негативные коннотативные смыслы, заложенные имплицитно в высказываниях. Упомянутый выше пример отображает крайне негативное отношение автора к современным тенденциям защиты окружающей среды, тем самым принижая значение подобного направления для читателей. Лексические единицы *помешанный, нынче модный*, использование полужирного начертания во фразе **экологически чистый продукт** раскрывают интенцию автора.

В текстах АККЯ встретились нейтрально окрашенные слова, используемые преимущественно просто для передачи сообщения.

2. Тактика обвинения — когда определенному лицу приписывается вина в совершении неблагоприятных дел, поступков, качеств:

*Regionally, low- and middle-income countries in the WHO South-East Asia and Western Pacific Regions had the largest **air pollution-related burden** in 2012, with a total of **3.3 million deaths linked to indoor air pollution** and **2.6 million deaths related to outdoor air pollution*** [2].

*It will be completely impossible for humans to reverse them. **Ecosystems will die and humanity along with them*** [2].

*Однако **человечество** уже **привело к гибели 83 % всех** диких млекопитающих и половины всех растений, отмечают аналитики Всемирного экономического форума (ВЭФ) в докладе о природных рисках за 2020 год* [3].

*Адамдардың **табиғатқа тигізетін әсерлері** және олардың салдары әртүрлі болады. Мысалы, өзендерге салынған плотина, кішкене көліктердің пайда болуына, **сол аумақта су деңгейінің жоғарылауына**, ал кейбір шұрайлы аймақтың тіптен су астында қалып қоюына әкеліп соғады* [4].

Для описания неприемлемости нынешнего отношения к окружающей среде используются слова с негативным имплицитным значением обвинения. Во всех случаях мы имеем прямое указание на причину отрицательного воздействия на природу (*humanity, indoor/outdoor pollution, человечество, процессы, неразумные действия человека, приносящие невосполнимый вред природе, адамдардың табиғатқа тигізетін әсерлері*).

3. Тактика безличного обвинения — очень схожа с предыдущей тактикой, но виновник при этом не указывается:

*The **earth has been warmer**. MWP, Roman warm period etc, etc. **Biodiversity** is at risk? The earth is a big place and we can deal with...* [2].

*А **загрязнение морей** в окрестности Австралии лишь нарастает* [3].

*Атмосфераның **ластану индексі** (АЛИ) есептеулері бойынша, 2016 жылы ластанудың жоғары деңгейімен (АЛИ — 7–13, СИ — 5–10, ЕЖҚ — 20–49 %): Алматы, Астана, Ақтөбе, Балқаш, Жезқазған, Теміртау, Қарағанды, Шымкент қалалары және Ақай кенті сипатталады* [4].

Выражение *pollution–загрязнение–ластану* встречается в корпусах текстов с различной периодичностью. Причем в корпусе iWeb видим частое употребление (181189), в НКРЯ — 380 документов, 686 вхождений, в АККЯ — 2 документа, 2 вхождения.

Как видим, во всех примерах напрямую не указывается источник возникшей проблемы, однако, по мере прочтения информационного сообщения, реципиент сможет определить его самостоятельно, сформировав определенное заключение. Подобная информация может быть подкреплена как статистическими данными, так и передавать идею без упоминания подобных данных. Во всех высказываниях прослеживается идентичная коммуникативная стратегия формирования негативного отношения к процессам загрязнения природной среды.

*Similarly, nutrient pollution in the **Mississippi River Basin** creates a **massive dead zone every year** in the Gulf of Mexico, suffocating aquatic life and impacting commercial and recreational fishing. Reducing the **dead zone** will require cutting this **pollution** — which predominantly comes from agriculture* [2].

В некоторых документах указывается место загрязнения, но не отображаются источники подобного явления. Также стоит отметить, что выражение *dead zone* относится к понижению уровня кислорода в воде [9].

В примерах НКРЯ и АККЯ наибольшее количество примеров связано именно с представлением тактики безличного обвинения:

Сондықтан әзірге экологиялық жағдайдың түбегейлі жақсаруы әзір бола қойған жоқ әрі ол **бұрынғысынша биосфераның тұрақсыздануына**, оның қоғамның тіршілік әрекеті үшін қажетті қоршаған ортаның сапасын **оның қолдау қабілетін жоғалтуына** апаратын **табиғи жүйелердің тозуымен сипатталады** [4].

В примере использована лексика с негативной коннотацией «*деградация природных систем*», «*дестабилизации биосферы*», но, как и в предыдущих примерах, после критических замечаний следует пункт рациональной аргументации в пользу защиты окружающей среды.

4. Тактика обличения — когда приводятся потенциальные виновные в экологической проблеме, определенные факты, аргументы:

*Air pollution is estimated to help shorten of the lives of about 40,000 people a year in the UK. Several studies suggest it does this in the most part by worsening or **triggering heart or lung problems*** [1].

Описывая проблемы, связанные со здоровьем человека (возникновение инфарктов), автор сообщения приводит ряд аргументов с целью воздействия сообщения на потенциального читателя. Давая возможное исследовательское обоснование, автор дополняет информацию статистическими данными.

To investigate researchers, from the University of Edinburgh and universities in the Netherlands studied extremely small particles of inert gold – at a similar size to those found in diesel exhaust fumes [1].

Отметим, что сервис iWeb позволяет проанализировать возможные тактики аргументации в английском языке. Сервисы НКРЯ и АККЯ, к сожалению, не дали определенных результатов по поиску подобных результатов в вопросах загрязнения окружающей среды.

*The power of consumerism is that it renders **us powerless**. It traps **us within a narrow circle of decision-making**, in which we mistake insignificant choices between different varieties of destruction for effective change. It is, we must admit, a brilliant con* [2].

Но в некоторых случаях мы имеем дело с обобщенным понятием «мы», то есть обращение нацелено на каждого читателя, обобщая переданную информацию. Задача таких высказываний — изменение отношения к вопросам экологии. Для убеждения авторы используют различные тактики, комбинируя и чередуя их, тем самым формируя целостное представление об опасности и возможных последствиях отказа от принятия подобных действий.

5. Тактика угрозы, которая проявляется в словах, действиях, поясняя возможные последствия действий:

*It will be completely impossible for humans to reverse them. **Ecosystems will die and humanity along with them*** [2].

*Вырубить леса, уничтожить пищевые запасы, означает **отравить экологию** вокруг себя* [2].

Түрлердің толық жойылуы. Уақыт өте келе түрлердің жойылуы қоршаған ортаға үлкен зиян келтіреді [4].

Авторы сообщений формируют негативный образ будущих событий для формирования целостной картины в вопросах экологической безопасности.

Заключение

Обращая внимание на приведенные коммуникативные стратегии экологического дискурса, можно отметить их взаимосвязь со стратегиями политического, рекламного и официально-делового стиля. Анализируя коммуникативные стратегии, отмеченные нами, можно выделить схожесть в представлении информации в трех языках. В стратегии на «повышение» можно выделить ряд тактик, которые активно используются в экологическом дискурсе: тактика анализ-плюс, которая подразумевает имплицитное, неявное выражение положительного отношения к описываемому предмету, объекту, явлению и т.д.; популяризации действий, направленных на бережное отношение к природе и окружающей среде; тактика большинства; тактика рациональной аргументации в пользу защиты окружающей среды. Стратегия на «повышение» непременно соседствует со стратегией на «понижение». Она, в свою очередь, может быть разделена на: тактики анализ-минус, обвинения, безличного обвинения, обличения и тактику угрозы. Рассматривая выборку терминов в iWeb, можно отметить про-

центное соотношение выбранных коммуникативных тактик и стратегий. Наиболее распространенные из них: тактика анализ-плюс (24,8 процента, 224 словоупотребления), тактика сравнения (11,55 процентов, 104 словоупотребления) и тактика обвинения (10,77 процентов, 97 словоупотреблений). Стратегии на «повышение» в iWeb использовались на порядок чаще (69 процентов). Сравнивая выборку из НКРЯ, можно отметить следующую закономерность: наиболее используемыми являются тактика анализ-плюс (32,5 процента, 92 словоупотребления), а также тактика популяризации действий (22,5 процентов 61 словоупотребление). Из стратегий на «понижение» наиболее используемой является тактика обвинения (7 процентов, 19 словоупотреблений). В текстах НКРЯ прослеживается идентичная тенденция к использованию коммуникативных средств «на повышение» (78 процентов). Что касается терминологии в АККЯ, то необходимо отметить, что в корпусе можно обнаружить следующее процентное распределение: тактика сравнения (30 процентов, 48 словоупотреблений) и тактика анализ-плюс (20 процентов, 32 словоупотребления). Из стратегий на «понижение» наибольшее количество принадлежит тактикам обвинения и безличного обвинения (по 15 процентов и 23–24 словоупотреблений). В целом, можно отметить, что стратегии на «повышение» встречаются чаще в 60 процентах словоупотреблений. Как видим, во многих пунктах коммуникативные средства трех языков являются идентичными. Наиболее распространенными является тактики анализ-плюс и сравнения. Тем не менее подбор коммуникативных средств и процент их использования отличны друг от друга. Изучение подобных стратегий позволит лингвистам и специалистам в области экологии проанализировать порядок изложения информации, отобрать наиболее подходящие языковые единицы и выразить свои идею в соответствии с коммуникативной задачей. Как отмечалось в статье, авторы текстов экологического дискурса русского и казахского языков зачастую используют формальное изложение данных об экологической ситуации, в то время как примеры, отображенные в корпусе iWeb, дают возможность проанализировать примеры различных текстов на английском языке.

Статья выполнена по проекту «Изучение стратегий коммуникативного воздействия в текстах институциональных дискурсов (на материале английского, казахского и русского языков)», выигравший Конкурс на ГФ по научным и (или) научно-техническим проектам на 2020–2022 годы со сроком реализации 12 месяцев, ИРН: AP08956327. <https://orcid.org/0000-0003-1175-4812>.

Список литературы

- 1 Михалева О.Л. Политический дискурс: способы реализации агональности / О.Л. Михалева // Построение гражданского общества: материалы Междунар. гуманитар. конгресса: [В 3-х ч.]. — Ч. 3. Русский язык: его современное состояние и проблемы преподавания. — Иркутск: Изд-во Иркут. гос. пед. ун-та, 2002. — С. 96–105.
- 2 Корпус английского языка iWeb. — 2003. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.english-corpora.org/iweb/> (Дата обращения: 15.05.2021).
- 3 Национальный корпус русского языка. — 2004. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ruscorpora.ru/new/> (Дата обращения: 15.05.2021).
- 4 Алматинский корпус казахского языка — 2017. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/> (Дата обращения: 15.05.2021).
- 5 Быкова И.А. Экологический дискурс в аспекте межъязыкового сопоставления и перевода / И.А. Быкова, Е.А. Нотина // Профессиональные дискурсы в современном коммуникативном пространстве / ФГБОУ ВПО МГЛУ // Вестн. МГЛУ. — 2013. — Вып. 27. — С. 16–24. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskii-diskurs-v-aspekte-mezhyazykovogo-sopostavleniya-i-perevoda> (Дата обращения: 15.05.2021).
- 6 Онлайн ресурс youmatter.world. — 2019. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://youmatter.world/en/definition/> (Дата обращения: 15.05.2021).
- 7 Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный / Т.Ф. Ефремова. — М.: Русский язык, 2000. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.efremova.info/> (Дата обращения: 15.05.2021).
- 8 Социально-экологический словарь / отв. ред. И.Н. Ремизов. — М.: Былина, 2002. — С. 185.
- 9 Онлайн ресурс oceanservice.noaa.gov. — 2017. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://oceanservice.noaa.gov/facts/deadzone.html> (Дата обращения: 15.05.2021).

Э.Ш. Никифорова, К.Н. Куренко

Экологиялық дискурстың мәтіндеріндегі «төмендету» және «жоғарылату» стратегиялары

Мақалада «жоғарылату» және «төмендету» сияқты коммуникативті стратегиялары ұғымдарының түсіндірмесі келтірілген. Корпустардың түрлері, олардың ғылыми білімнің лингвистикалық саласында қолданылуы, үш тілдің (ағылшын, қазақ, орыс) корпустары арасындағы айырмашылықтар қарастырылған. Сөйлеу хабарламаларын құру процесінде тілдік ерекшеліктер мен коммуникативті стратегияларды талдау мақсатында корпус лингвистикасын қолдану сипатталған. Мақаланың мақсаты — экологиялық дискурстың коммуникативті стратегияларын талдау. Зерттеудің негізі ретінде iWeb ағылшын тілі корпусы, орыс тілінің ұлттық корпусы және қазақ тілінің Алматы корпусы ұсынған үштілдегі мәтіндер алынды. Сөйлеу фрагменттерін таңдағаннан кейін басым стратегиялар мен оларды білдірудің лингвистикалық-стилистикалық құралдарының мысалдарын анықтау үшін таңдалған фрагменттерге дискурсивті және стилистикалық талдау жасалды, сонымен қатар ұсынылған фактілердің түсіндірмесі ұсынылды. Мақалада «жоғарылату» және «төмендету» стратегияларына баса назар аударылған, бұл өз кезегінде келесі типтегі коммуникативті тактиканы таңдауға мүмкіндік берді: талдау-плюс тактикасы, табиғат пен қоршаған ортаға ұқыпты қарауға бағытталған әрекеттерді танымал ету; көпшілік тактикасы; қоршаған ортаны қорғауды ұтымды дәлелдеу тактикасы; талдау тактикасы–минус; айыптау тактикасы; жеке емес айыптау тактикасы; айыптау тактикасы және қауіп тактикасы. Авторлар мақалада әр тілде ең көп қолданылатын стратегиялардың пайызын бөліп, осындай коммуникативті құралдарды қолдану мысалдары келтірілген.

Кілт сөздер: коммуникативтік стратегия, коммуникативтік тактика, деректер корпусы, iWeb, НКРЯ, АККЯ, «жоғарылату» стратегиясы, «төмендету» стратегиясы».

E.Sh. Nikiforova, K.N. Kurenko

“Increasing” and “decreasing” Communicative Influence Strategies in the Environmental Discourse Texts

The article provides a concepts' interpretation of the “decreasing” and “increasing” communication strategies. The types of corpora, their application in the linguistic sphere of scientific knowledge, and the differences between the corpora of three languages (English, Kazakh, and Russian) are analyzed in the article. The article describes the use of corpus linguistics for purposes of language features analysis and communication strategies identification in the process of creating speech messages. The article aims to analyze the communicative strategies of environmental discourse. The research is based on texts in three languages, represented in the iWeb English language corpus, the national corpus of the Russian language and the Almaty Corpus of the Kazakh language. After the selection of utterances, a subsequent discursive and stylistic analysis of the selected fragments is performed with the aim of identifying examples of the dominant strategies and linguistic and stylistic means of their expression, as well as a data interpretation of the presented facts. The article focuses on the “increasing” and “decreasing” communicative influence strategies, which allowed us to select the following types of communication tactics: the tactics of analysis-plus, the promotion of activities aimed at protecting the nature and the environment, the bandwagon tactics, the tactics of rational argumentation in favor of environmental protection, the tactics of analysis-minus, the tactics of accusation, the tactics of impersonal accusation, the tactics of denunciation and the tactics of threat. The article provides examples of the authors' use of such communication tools with the allocation of the percentage of the most used strategies in each of the languages.

Keywords: communicative strategy, communicatory tactics, data corpus, iWeb, NCRL, ACCL, “increasing” strategies, “decreasing” strategies.

References

- 1 Mikhaleva, O.M. (2002). Politicheskii diskurs: sposoby realizatsii agonálnosti [Political discourse: implementation means of agonality]. *Postroenie grazhdanskogo obshchestva: Materialy Mezhdunarodnogo gumanitarnogo kongressa — Building a Civil Society: Materials of the International Humanitarian Congress*, 96–105 [in Russian].
- 2 (2003). Korpus angliiskogo yazyka [English language corpus iWeb]. Retrieved from <https://www.english-corpora.org/iweb/> [in Russian].
- 3 (2004). Natsionalnyi korpus russkogo yazyka [National Corpus of Russian language]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru/new/> [in Russian].

- 4 (2017). Almatinskii korpus kazakhskogo yazyka [Almaty Corpus of Kazakh language]. Retrieved from <http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/> [in Russian].
- 5 Bykova, I.A., & Notina, E.A. (2013). Ekologicheskii diskurs v aspekte mezhyazykovogo sopostavleniia i perevoda [Ecological discourse in the aspect of interlinguistic comparison and translation]. *Professionalnye diskursy v sovremennom kommunikativnom prostranstve. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta — Professional discourses in the modern communication space. Bulletin of Bulletin of Moscow State Linguistic University.* [cyberleninka.ru](https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskii-diskurs-v-aspekte-mezhyazykovogo-sopostavleniya-i-perevoda). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskii-diskurs-v-aspekte-mezhyazykovogo-sopostavleniya-i-perevoda> [in Russian].
- 6 What is greenwashing? What are the most typical examples of greenwashing? Youmatter.world (2019). Retrieved from <https://youmatter.world/en/definition/>
- 7 Efremova, T.F. (2000). Novyi slovar russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatelnyi [New dictionary of the Russian language. Explanatory and word-formative]. *Efremova.info*. Retrieved from <https://www.efremova.info/> [in Russian].
- 8 Remizov, I.N. (2002). *Sotsialno-ekologicheskii slovar [Social and Ecological Dictionary]*. Moscow: Bylina [in Russian].
- 9 NOAA's National Ocean Service (2017). What is a dead zone? [oceanservice.noaa.gov](https://oceanservice.noaa.gov/facts/deadzone.html). Retrieved from <https://oceanservice.noaa.gov/facts/deadzone.html>.

Information about authors

Nikiforova, E.Sh. — Candidate of Philological Sciences, PhD, Associate Professor, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan;

Kurenko, K.N. — Master of Humanities, Lecturer, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: kostyakurenko@gmail.com.

Zh.N. Zhunussova¹, O.G. Alexeyeva^{1*}, Zh.A. Jambayeva¹, N.S. Ivanova²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*University "Prof. Dr. Asen Zlatarov", Burgas, Bulgaria
(e-mail: oksana.alekseeva.74@bk.ru)*

Genre and stylistic peculiarities of the political discourse (on the material of Addresses of Heads of states)

The article is dedicated to the comparative analysis of Kazakh, Russian and Bulgarian presidential discourse. Presidential power influences both the domestic and foreign policy of the state. Based on this, there has been a tendency to consider the presidential discourse as an independent trend for the last two decades in Linguistics. The article presents an overview of a number of works devoted to the study of the speeches of Heads of state, the classification of political genres and the discursive approach to the investigation of metaphor, and it identifies the conceptual spheres to be the most active sources of modern political metaphors. The purpose of the work is to determine similarities and dissimilarities in the texts of the Addresses of the Heads of States (Kazakhstan, Russia and Bulgaria), the quantitative analysis and interpretation of linguistic means, as well as the manifestation of the linguistic persona of the leader in the Address. The object of the research is the study of the personal factor in the Address, the patterns of representation of reality by the political figure through the prism of the frequent use of language means. The material of the research is the texts of the Addresses of the Presidents of Kazakhstan, Russia and Bulgaria for 2021-2022. The analysis made it possible to conclude about the high frequency of use of specific types of metaphor in the given historical period. We suppose that the construction of semantic models, calculation of the frequent use of linguistic means and analysis of statistical data allow us to show the peculiarities of the implementation of metaphors in the Kazakh, Russian, and Bulgarian political discourse, due to the individual characteristics of the speech of the President's persona and his ethnocultural representation of the reality.

Keywords: discourse, speech genres, linguistic persona, metaphorical models, ethnocultural reality.

Introduction

Political discourse reflects the socio-political processes, culture, mentality and values of people to be studied. It determines the interdisciplinary nature of its study at the nexus of various disciplines as Political study of language, psycholinguistics, cognitive linguistics, Pragmatics, Rhetoric, linguistic manipulation theory, and linguistic persona theory.

Political leadership is an object of modern studies. Language becomes a tool for influence, manipulation and categorisation in political communication. It leads to an understanding of political events [1; 58]. Moreover, linguists are interested in the effectiveness of specific use of speech genres in the discourse of a linguistic persona [2; 39].

Comparative and quantitative studies of discourse markers in the politicians' speech are not still a part of the most relevant topics of language investigations.

Public speaking is the subject of study in the works of many scientists, but some of its aspects still seem to be understudied and require additional consideration. Thus, the public political speech of modern Kazakhstani politicians remains inadequately to be studied, the investigation of which still lacks. The comprehensive and comparative approach to highlighting communicative and speech features and analysing language markers in politicians' discourse aims to determine the quantitative indicators in the texts to be researched. Thus, the main objective of the study is revealing of linguistic similarities and dissimilarities stipulated worldview and social and cultural differences of texts of Presidents' addresses. The second one is to conduct the quantitative analysis, data interpretation and specify strategic attitudes of linguistic persona of a leader.

Methods and materials

K.-J. Tokayev's Annual Message to the people of Kazakhstan for 2022, V.V. Putin's Address to the Federal Assembly for 2021, and R. Radev to the people and the National Assembly of Bulgaria for 2022 have been analyzed within the framework of studies.

* Corresponding author. E-mail: oksana.alekseeva.74@bk.ru

The corpus under investigation is 20783 words; where two Russian texts contain 15048 words and the Bulgarian text is equal to 3034 words (the Russian version is automatic translation and is 2701 words). The Message of the Kazakhstani President was considered in the Russian version, and it's convenient to compare with V.V. Putin's Address. These two countries are members of the Eurasian community and have been closed in their historical ties for many years.

Bulgaria is one of the former socialist countries that collaborated closely with the USSR. Now it is a member of the EU. Russian and Bulgarian belong to the same language family but relate to different groups (East Slavic and South Slavic). Therefore, they differ in the morphological structure (Russian is the inflectional, synthetic language, while Bulgarian is characterized by pronounced analytics), so it will be interesting to compare the speech texts of the Heads of State.

Interdisciplinary and intradisciplinary links specify the modern paradigm of scholarly knowledge. This allows analyzing the speeches of political leaders applying the corpus analysis tools of studies in quantitative, corpus, political and comparative Linguistics.

Content analysis, continuous sampling method, computer processing of texts, word frequency count, collection and analysis of statistics are the primary techniques of this study.

The chosen research methods and techniques will allow for analyzing the frequency of language units in the Address of political leaders and identifying similarities and differences in the pragmatic meaning of language units. It is one of the advanced trends for the following research in the given field of knowledge.

The chosen research methods and techniques will allow for analysing the frequency of language units in the Address of political leaders and identifying similarities and differences in the pragmatic meaning of language units. It is one of the advanced trends for the following research in the given field of knowledge.

Results and their discussion

Modern political discourse has an interdisciplinary multidimensional character reflecting the people's socio-political processes, culture, mentality and values.

In Linguistic Science, political discourse is classified as an institutional type and specified by the following characteristics: 1) speech events to be typical for this communicative situations 2) speech behaviour in performance of distinct social roles; 3) topics of communication; 4) intentions determining speech strategies [3; 44, 4].

There is still no general perception about a strict typology of political discourse. The differentiation of its genres is carried out according to various principles in Modern Linguistics.

T.V. Shmeleva distinguishes three genres of political discourse: genres presenting decisions to a society; discussing decisions and public mass actions [5; 56].

Relying on the integration-orientation-agonality triad, E.I. Sheigal differentiates the political discourse by a key objective: ritual genres; informational and prescriptive texts and advertising speech, election and parliamentary debate (agonal) [6].

The Kazakh researcher B.S. Karimova, following E.I. Sheigal, describes the political discourse as a conglomerate of specific genres with the field structure. At the centre of this fusion, there are genres to be prototypical for this type of discourse; at the periphery, there are contaminated ones that have dual nature and are at the junction of different types of discourse. The following hyper genres belong to the central ones: program documents, a public speech of a politician, and election campaigning corresponding to the principal intention of the political discourse – the power struggle. The researcher considers political memoiristic as a peripheral genre at the junction of political and artistic discourses [7; 39].

The investigations of the Kazakh scientists are devoted to the consideration of political genres and analysis of speeches of Kazakhstani and Russian politicians in the comparative aspect [8, 9]. The study of M.G. Vazanova and Z.N. Jakushkina considers language use in politics and text corpus expertize in linguistics [10].

The necessity to take into account the specifics of oral or written communication in the classification is indicated by the researcher O.N. Parshina, who believes that it is required to pay attention to the political discourse when we divide it into dialogic and monological [11].

Taking into consideration that these classifications do not contradict each other, we will take into account all the criteria to be proposed above to describe the material. The research interest is caused by the fact that speeches of state officials are the least studied of all the ritual genres of the political discourse.

According to the Encyclopedic Dictionary, Message is an appeal of a statesman or public organisation to another statesman or a public organisation on some political issues [12; 810].

According to the genre peculiarities of the Presidents' Addresses, they can be attributed to business speeches. N.A. Zamurueva considers them as a set of linguistic means, the function of which is to serve the sphere of official business relations, i.e. relations arising between state bodies, organisations or within them, organisations and individuals [13; 121].

This genre of political discourse is characterised by formality, rigour, and the possibility to use specific stable expressions with mandatory adherence to certain linguistic and stylistic norms.

The Russian researcher P.B. Parshin considers the idiosyncrasy concept of a political leader in his works on the language of politics. He underlines the peculiarities of what, how, to whom and what this or that subject of political activity speaks about [14; 183].

D. Graber stands for the analogous point of view. He supposes that to achieve goals, politicians should be able to solve urgent problems with linguistic means [15; 196]. Language of political communication is of great importance in governing a country.

As Russian linguist A.P. Chudinov says that political language is to promote specific ideas, influence emotionally on citizens of a country and to encourage to political actions [16]. D.R. Akopova emphasises manipulative characteristics of political language expressing speech influence to carry the people [17; 403].

So, political speech is pragmatic, it is characterised by certain strategies, tactics that makes it possible to persuade the addressee to act [18].

The studies carried out through the implementation of the tools of philological sciences are of particular interest. Thus, M.V. Gavrilova's works are devoted to the linguocognitive analysis of Messages to the Federal Assembly [19]. A.P. Chudinov and E.V. Budaev research the discursive peculiarities of the politicians' speech [20].

According to the researcher B.A. Akhatova, politicians use linguistic means to inform, hide true goals, persuade, manipulate and govern [21].

The Kazakhstani investigators proposed to consider the issue of the relationship of language and mentality [22].

Parshina O.N. studies strategies and tactics of speech behaviour of elite political class [23]. J. Charteris-Black conducts cognitive metaphor analysis of politicians' address through the metaphor method and critical discourse analysis [24].

Consideration of characteristics of linguistic arrangement of the Messages of the executive heads of the nation of Kazakhstan, Russia and Bulgaria are investigated for the first time in this work.

To determine the main themes and directions of addresses of the political leaders of these three countries and to identify the most common words in the text, the semantic clouds of these texts were compiled (Figures 1–3) (<https://wordcloud.pythonanywhere.com>).

Figure 1. Semantic cloud of K.-J. Tokayev's Message

Figure 2. Semantic cloud of V.V. Putin's Message

Figure 3. Semantic cloud of R. Radev's Message

The analysis of the linguistic structure of the three Messages showed that the personal pronouns “*I*” and “*we*” are the most active words in the texts. These pronouns indicate the president and listeners as speakers. According to A.M. Peshkovskii, these are pronouns that have a subjective-objective meaning. They express various relations between a speaker to what he is speaking [25; 154].

As a speaker, the president chooses linguistic means and arranges his statement:

Мы прошли... *Я* тогда открыто заявил... [26]. — (*We* have passed / *I* then openly declared — the author's translation).

...мы направили. Я жду [27]. — ...we allocated; I am waiting for (the author's translation).

...назначих три служебни правительства (я назначил три временных правительства).

Оставам отворен за диалог и споделям отговорността [28].

(I appointed three Governments / I remain open to dialogue and I share responsibility — (the author's translation).

On E.M. Volf's opinion, personal pronouns are the general class of pronominal words [29; 24]. They are deictic words and indicate the person speaking, the sender of the address.

Personal pronouns denote persons or objects in terms of their relationship to the speaker. The personal pronoun “I” can be used to show a person’s bright individuality. The Heads of the Government transmit some information to the addressee with “I” pronoun.

In addition, the “I”, “we” pronouns and “my”, “our” possessive pronouns can become a means of subjectification of the author’s narrative. They are considered as a stylistic device enhancing subjectivization under specific conditions.

“We” pronoun is often used along with “I” pronoun. Usually pronoun “we” is a means to unite people into superpersonal entities on ethnic and social characteristics. When the speaker identifies himself with humanity and it can express general evaluativity. But, if the speaker relates himself to the definite group, it sig-

nifies private evaluativity on the basis of it we pronoun can be means of unification and opposing oneself to someone.

According to O.N. Parshina, the use of inclusive deixis, expressing the speaker joining the listeners to establish contact, shows the desire of the former to join the audience [11; 32-33].

“We” pronoun expresses the unity of the speaker with the recipient. Thus, the statistical analysis of the factual material showed that in his Address, the President of Kazakhstan, K.-J. Tokayev used the pronoun *we* and its derivatives — 73 times, V.V. Putin — 98 times, R. Radev — 32 times.

The table of the frequency of use of “*I*”, “*we*” personal pronouns was compiled to determine the place of “*I*”, “*we*” pronouns in the Addresses (Table 1).

Table 1

Frequency of use of *I/we* personal pronouns

Heads of State	<i>I</i>	<i>we</i>
K.-J. Tokayev	33	73
V.V. Putin	13	98
R. Radev	30	32

In the speech of the presidents, as it appears from Table 1, “*we*” pronoun means “*I*” and “*the government*”, emphasising the idea of collegial leadership of the country. The analysis of the average frequency of “*I*” pronoun in the speech of the three presidents showed the following: the maximum number of “*I*” pronouns can be found in the discourse of K.-J. Tokayev, the minimum use is observed in V.V. Putin’s texts. The Bulgarian leader R. Radev uses “*I*”, “*we*” pronouns in the equal proportion.

Counting the number of pronouns, we have shown that V.V. Putin has a significant amount of it (98 times); K.-J. Tokayev used it 73 times in his speech, and R. Radev is in third place.

Based on this, it can be assumed that Russian President V.V. Putin has already established relationship with the addressees. Using “*we*” pronoun he formed trusting atmosphere and defined visibility of common goals and interests. K.-J. Tokayev strives to establish a situation of trust and defines common interests. As for R. Radev, the president uses “*I*” and “*we*” pronouns in equal. Most likely, this is determined by the fact that R. Radev has recently assumed the office of President. Thus his ego means that he identifies himself as a responsible person and puts the responsibility for carrying out reforms in the country not only on the government but also on himself, but trusting relations between him and the electorate have not yet been fully established.

Мы пошли на этот шаг (K.-J. Tokayev). — We took this step (the author’s translation).

...*мы* отменять не будем (V.V. Putin). — we will not cancel strategic goals (the author’s translation).

мы укрепили... *Мы* восстановили диалог (R. Radev). — we have strengthened... We have restored dialogue (the author’s translation).

The use of “*we*” pronoun in K.-J. Tokayev, V.V. Putin and R. Radev’s political discourse is inextricably linked with the country’s image. And *we* in the meaning of the country is manifested, first of all, by this personal pronoun in the nominative and indirect cases. And *our* pronominal word is referred to all citizens, for example:

...*наш* народ, *мы* сохранили (K.-J. Tokayev). — *our* people, we have preserved (the author’s translation).

...*наш* высший национальный приоритет (V.V. Putin). — *our* highest national priority (the author’s translation).

...*Наш* народ (R. Radev). — *Our* people (the author’s translation).

The next most frequent word represented in semantic clouds is the word *country* and its name: *Kazakhstan*, *Russia* and *Bulgaria*, i.e. each president emphasises the name of his state, so he is trying to unite the citizens of his country into one single indivisible whole.

The most frequent ones include the short adjective *нужно* (*необходимо*) – *necessary (to be required)* found in the texts, expressing the modality of necessity (K.-J. Tokayev — 26, V.V. Putin — 32, R. Radev — 2). With the help of this lexical item, the country’s leader expresses the strict demand for deputies and ordinary people in his political discourse. It is worth adding that the frequency of the use of the preposition *для* (*for*) has several meanings: indicates the person to whom something is intended; the purpose of the object; the reason, base to commit the act for the sake of; identifies the person from whose position something is

intended and evaluated, or on the subject, action, state, etc., concerning which something is characterised [30].

...для здоровья нации (V.V. Putin). — ...for the health of the nation (the author's translation).

...на защиту суверенитета (K.-J. Tokayev). — ...to protect sovereignty (the author's translation).

The adverb today is used as the designation of what is happening at the moment (K.-J. Tokayev — 15; V.V. Putin — 5; R. Radev — 2), for example:

Сегодня в Послании... (K.-J. Tokayev). — Today, in the Address (the author's translation).

The Future Tense is quite often used to set out a viewpoint of the state head (K.-J. Tokayev — 29; Putin V.V. — 24; Radev R. — 6).

...будут приниматься.; ...будет прислушиваться (K.-J. Tokayev). — will be made; will listen to (the author's translation)..

будет применяться (V.V. Putin). — will be applied (the author's translation).

да бъде активен участник. (R. Radev). — будет активным участником / will participate (the author's translation).

The Address of the Heads of States concerns the economy, politics, culture, education, etc. The key lexical units of different speech parts reflect political leaders' focus on specific topics. They represent the main idea of the president's speech. Thus, nouns were selected and presented in semantic clouds (Figures 4–6).

Figures 4–6. List of frequent nouns in the Addresses of the Presidents of Kazakhstan, Russia and Bulgaria

In the cloud of the President of Kazakhstan, the core words are развитие, граждане, страна, решения, год, правительство, задача, общество, вопрос, поддержка; the Russian president — год, страна, поддержка, граждане, развитие, сфера, решения, правительство, регионы, задача, and the President of Bulgaria — правительство, Болгария, соотечественники, процесс, власть, консенсус, время, etc.

Table 2 has been compiled to make a comparison of the nouns to be used by the three presidents. It demonstrated the order of the ten most famous words, their frequency in the text and the frequency word book and the National Corpus of the Russian language; the quantitative indicator of the lexemes found in the text is given in parentheses [31, 32]. The selection of words in the table has been based on the semantic cloud, which includes all the nouns from the Presidents' speeches.

Table 2

Quantitative analysis of frequent nouns in the Messages of the Presidents of Bulgaria, Kazakhstan and Russian

	K.-J. Tokayev (RK)			V.V. Putin (RF)			R. Radev (B)		
	Lemma	Frequency 1	Frequency 2	Lemma	Frequency 1	Frequency 2	Lemma	Frequency 1	Frequency 2
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	страна (28)	44.50	725.7	год (43)	284.72	3727.5	власть (6)	114.15	435.6
2	развитие (29)	68.25	372.6	страна (27)	44.50	725.7	развитие (8)	68.25	372.6
3	гражданин (24)	19.02	199.4	развитие (25)	68.25	372.6	безопасность (12)	11.04	137.1
4	решения (17)	74.51	453.4	поддержка (15)	8.31	110.6	время (7)	1367.19	2015.7
5	год (34)	284.72	3727.5	гражданин (24)	19.02	199.4	страна (11)	44.50	725.7

Continuation of Table 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6	правительство (30)	83.46	277.7	решения (12)	74.51	453.4	процесс (12)	75.72	371.7
7	задача (24)	56.91	282.4	правительство (22)	83.46	277.7	срок (6)	64.60	219.7
8	вопрос (26)	301.01	805.8	ситуация (15)	34.29	298.8	государство (12)	57.79	326.4
9	поддержка (10)	8.31	110.6	регионы (14)	5.40	160.3	гражданин (6)	19.02	199.4
10	общество (5)	82.39	314.7	задача (18)	56.91	282.4	закон (7)	78.34	433.4

After analysing the data in the table, we can draw up the following conclusions:

✓ The frequency of all nouns is higher in speeches than in the frequency dictionary; some are used in Addresses much more often than in average speech. To a certain extent, it indicates the accents in the Addresses (speeches of the presidents).

✓ All three Heads used commonly words *гражданин, год, страна, развитие, правительство, задача, решение, поддержка*.

✓ Leaders lay special emphasis on the name of his state Казахстан, Россия and Болгария.

The words *вопрос, общество* reflect the sphere of attention of President K.-J. Tokayev; the words *ситуация, регионы* are more related to the speech of the Russian president; the nouns *развитие, безопасность, страна, процесс, государство* often attract the attention of the President of Bulgaria R. Radev.

According to the most commonly used words and concepts, it can be seen that the central theme is national development (*власть, проблема, задача, государство, страна, развитие, права и свободы личности: общество, безопасность, граждане, человек*).

Words *регион, поддержка, время* are not often met in the presidents' addresses. The social problems raised can be demonstrated with words and phrases: *правовые and социальные проблемы, образование and культура, экономика*. Such lexical items as *поддержка, правительство, власть* are used to solve these problems.

In this way, it can be concluded that the presidents focus their attention present day, prospects for the development of the country in their Addresses.

Conclusion

The comparative analysis allows us to draw some particular decisions. In the first instance, the text of the Address has the universal peculiarities to be familiar to this genre, the representation of parts of speech, etc.; along with this, it reflects the author's worldview, interests, and world perception.

Secondly, in the analysed political texts of the Heads of the state, the pronouns *I* and *we* participate in the construction and formation of a communicative act, which the authors of the Addresses build in such a way that there are citizens, the country, the society with their achievements are in the centre of the attention. And more there are identified problems and ways to solve them. Thus, the pronouns *I* and *we* are closely connected and inseparable from each other in the Address of the Heads of State.

In addition, we note that *I* and *we* pronouns are more often used in combination with verbs of movement, and action, with verbs denoting a change of events, and, therefore, are directly interconnected with the idea of time, i.e., to indicate the solution and the deadline to complete the tasks.

Moreover, in presidents' speeches, "we" pronoun is used more widely than "I". The peculiarities of these pronouns and the emphasis on various nouns just indicate the peculiar characteristics of the linguistic persona of the country's political leader.

Thus, linguistic means are considered to play an essential role in the political leaders' Addresses. They help reveal the central theme and idea and actively function in the Address discourse as a means of expression and as a part of linguistic and stylistic devices.

References

- 1 Стеклова Т.И. Послание Президента как жанр политической коммуникации / Т.И. Стеклова // Политическая лингвистика. — 2012. — № 3.
- 2 Жунусова Ж.Н. Лексические особенности политических слоганов предвыборных кампаний России и Казахстана / Ж.Н. Жунусова, А.Н. Нугуманова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2020. — № 1(97). — С. 39–46.

- 3 Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса / Е.И. Шейгал. — М.: Гнозис, 2004. — 324 с.
- 4 Цингерова Н. Дискурс и дискурсы. К вопросу определения границ дискурса в рамках эмпирического анализа / Н. Цингерова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2018. — № 4 (92). — С. 50–54.
- 5 Шмелева Т.В. Жанровая система политического общения [Текст] / Т.В. Шмелева // Политическое поведение и политические коммуникации: психологические, социологические и филологические аспекты. — Красноярск, 1994. — С. 55–57.
- 6 Шейгал Е.И. Власть как концепт и категория дискурса [Электронный ресурс] / Е.И. Шейгал. — Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/scheig_vlast.php.
- 7 Каримова Б.С. Жанровое пространство политического дискурса / Б.С. Каримова // Вестн. Казах. нац. ун-та им. аль-Фараби. Сер. филол. — Алматы, 2006. — №2 (92). — С. 37–41.
- 8 Zhunussova Zh.N. Lexico-Semantic Space of Pre-Election Political Slogan / Zh.N. Zhunussova, A.N. Nugumanova, V.A. Yermakova // The European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. — 2020. — P. 498–504.
- 9 Вазанова М.Г. Использование корпуса текстов при лингвистической экспертизе / М.Г. Вазанова, З.Н. Якушкина // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2020. — № 3(99). — С.14–18.
- 10 Ергалиева С.Ж. Текст политического интернет-комментария как объект виртуальной культуры: лингвоаксиологический анализ / С.Ж. Ергалиева, Е.Б. Асанбаева, А.Ж. Сахариева // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2022. — №1(105). — С. 62–68.
- 11 Паршина О.Н. Российская политическая речь / О.Н. Паршина. — 2-е изд. — М.: URSS: ЛКИ, 2007. — 227 с.
- 12 Энциклопедический словарь терминов по менеджменту, маркетингу: учеб. пос. / сост. А. Шамардин, Ю. Зубарев. — Волгоград, 2013. — С. 810.
- 13 Замуруева Н.А. Жанровые особенности официально-делового стиля речи / Н.А. Замуруева // Уч. зап. Орлов. гос. ун-та. Сер. Гуманитарные и социальные науки. — 2010. — Вып. № 3–2. — С. 121.
- 14 Паршин П.Б. Исследовательские практики, предмет и методы политической лингвистики / П.Б. Паршин // Проблемы прикладной лингвистики. — М., 2002. — С. 181–208.
- 15 Graber D.A. Political languages / D.A. Graber // Handbook of political communication. Beverly Hills, London: Sage Publications, 1981. — P. 195–224.
- 16 Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000) / А.П. Чудинов. — Екатеринбург, 2001.
- 17 Аكوпова Д.Р. Стратегии и тактики политического дискурса / Д.Р. Аكوпова // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского. — 2013. — № 6 (1). — С. 403.
- 18 Герасименко Д.В. Политическая корректность как социокультурное явление и ее отражение в современном английском языке: дис. ... канд. филол. наук / Д.В. Герасименко. — М., 2013.
- 19 Гаврилова М.В. Лингвокогнитивный анализ русского политического дискурса: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М.В. Гаврилова. — СПб., 2005.
- 20 Будаев Э.В. Зарубежная политическая метафорология / Э.В. Будаев, А.П. Чудинов. — Екатеринбург, 2008.
- 21 Ахатова Б.А. Политический дискурс и языковое сознание: моногр. / Б.А. Ахатова. — Алматы: Экономика, 2006. — 302 с.
- 22 Кенжеғалиев С.А. Ділдік лексиконға сипаттама / С.А. Кенжеғалиев, Ә.М. Жақұлаев // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2019. — № 2(94). — Б. 34–40.
- 23 Паршина О.Н. Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты России: дис. ... д-ра филол. наук / О.Н. Паршина. — Саратов, 2005.
- 24 Jonathan Charteris-Black. Politicians and Rhetoric. The Persuasive Power of Metaphor. Palgrave Macmillan, 2011.
- 25 Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. — М., 2001. — С. 154.
- 26 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 16 марта 2022 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstan-1623953>
- 27 Послание Президента РФ Федеральному Собранию от 21 апреля 2021 г. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_382666/
- 28 Обръщение на държавния глава Румен Радев към народа и Народното събрание след полагане на клетва на тържествена церемония пред 47-ото НС от 19.01.2022 г. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.president.bg/speeches-and-statements6383/obrashtenie-na-darzhavniya-glava-rumen-radev-kam-naroda-i-narodnoto-sabranie-sled-polagane-na-kletva-na-tarzhestvena-tseremoniya-pred-47-oto-ns.html>
- 29 Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф. — 2-е изд., доп. — М.: Едиториал УРСС, 2002. — 280 с.
- 30 Большой толковый словарь русского языка. — 1-е изд. / гл. ред. С.А. Кузнецов. — СПб.: Норинт, 1998.
- 31 Ляшевская О.Н. Новый частотный словарь русской лексики / О.Н. Ляшевская. — М.: Азбуковник, 2009 // Словари на основе Национального корпуса русского языка. 2008–2011. http://dict.ruslang.ru/freq.php?act=show&dic=freq_s&title
- 32 Национальный корпус русского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ruscorpora.ru/new/index.html>.

Ж.Н. Жүнісова, О.Г. Алексеева, Ж. А. Джамбаева, Н.С. Иванова

Саяси дискурстың жанрлық және стилистикалық ерекшеліктері (мемлекет басшыларының үндеулері негізінде)

Мақала қазақстандық, ресейлік және болгариялық президенттік дискурсты салыстырмалы талдауға арналған. Президенттік билік мемлекеттің ішкі саясатына да, сыртқы саясатына да әсер етеді. Осыған сүйене отырып, лингвистикада соңғы екі онжылдықта президенттік дискурсты дербес бағыт ретінде қарастыру үрдісі байқалды. Авторлар мемлекет басшыларының сөйлеген сөздерін, саяси жанрлардың жіктелуін, метафораны және дискурсивті көзқарасты зерттеуге арналған бірқатар жұмыстарға шолу жасады; қазіргі саяси метафоралардың ең белсенді көздері болып табылатын тұжырымдамалық салалар анықталды. Мақаланың мақсаты — Қазақстан, Ресей және Болгария мемлекеттері басшыларының Жолдауларының мәтіндеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау; тілдік құралдарды сандық талдау және түсіндіру, сондай-ақ Жолдаулардағы көшбасшының тілдік тұлғасын көрсету. Сонымен қатар зерттеу нысаны — Жолдаудағы тұлғалық факторды, тілдік құралдарды қолдану жиілігінің призмасы арқылы саяси қайраткердің ақиқатты ұсыну заңдылықтарын зерттеу. Зерттеу материалы ретінде Қазақстан, Ресей және Болгария президенттерінің 2021–2022 жылдарға арналған Жолдауларының мәтіндері алынған. Жүргізілген талдау осы тарихи кезеңде метафоралардың белгілі бір түрін қолдану жиілігінің жоғары екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Семантикалық модельдерді құру, тілдік құралдарды қолдану жиілігін есептеу, статистикалық деректерді талдау қазақстандық, орыс, ағылшын және болгар саяси дискурсында метафораларды қолдану ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді деп санаймыз, бұл Президенттердің жеке сөйлеуінің сипаттамаларына және болмыстың көрінісіне байланысты.

Кілт сөздер: дискурс, сөйлеу жанрлары, тілдік тұлға, метафоралық модельдер, этномәдени болмыс.

Ж.Н. Жунусова, О.Г. Алексеева, Ж.А. Джамбаева, Н.С. Иванова

Жанровые и стилистические особенности политического дискурса (на материале обращений глав государств)

Статья посвящена сопоставительному анализу казахстанского, российского и болгарского президентского дискурса. Президентская власть оказывает влияние как на внутреннюю политику государства, так и на внешнюю. Исходя из этого, в лингвистике в последние два десятилетия наметилась тенденция рассмотрения президентского дискурса в качестве самостоятельного направления. Авторами представлен обзор ряда работ, посвящённых изучению выступлений глав государств, классификации политических жанров, дискурсивного подхода к исследованию метафоры; выявлены понятийные сферы, являющиеся наиболее активными источниками современных политических метафор. Цель настоящей работы — выявление сходств и различий в текстах Посланий глав государств Казахстана, России и Болгарии; количественный анализ и интерпретация языковых средств, а также проявление языковой личности лидера в Посланиях. Кроме того, объектом исследования является изучение личностного фактора в Послании, закономерностей представления действительности политическим деятелем сквозь призму частотности использования языковых средств. Материалом послужили тексты Посланий Президентов Казахстана, России и Болгарии за 2021–2022 годы. Проведенный анализ позволил сделать вывод о высокой частотности употребления определенного вида метафор в данный исторический период. Считаем, что построение семантических моделей, подсчет частотности употребления языковых средств, анализ статистических данных позволяют показать особенности употребления метафор в казахстанском, русском и болгарском политическом дискурсе, обусловленные как индивидуальными характеристиками речи личности Президента, так и его этнокультурным представлением действительности.

Ключевые слова: дискурс, речевые жанры, языковая личность, метафорические модели, этнокультурная действительность.

References

- 1 Steksova, T.I. (2012). Poslanie Prezidenta kak zhanr politicheskoi kommunikatsii [Presidential Address as the genre of political communication]. *Politicheskaya lingvistika — Political Linguistics*, 3 [in Russian].
- 2 Zhunussova, Zh.N., & Nugumanova, A.N. (2020). Leksicheskie osobennosti politicheskikh sloganov predvybornykh kampanii Rossii i Kazakhstana [Lexical peculiarities of political slogans of election campaigns in Russia and Kazakhstan]. *Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 1(97), 39–46 [in Russian].
- 3 Shejgal, E. I. (2004). *Semiotika politicheskogo diskursa [Semiotics of political discourse]*. Moscow: Gnozis [in Russian].

- 4 Cingerova, N. (2018). Diskurs i diskursy. K voprosu opredeleniia granits diskursa v ramkakh empiricheskogo analiza [Discourse and discourses. On the issue of defining the boundaries of discourse in the framework of empirical analysis]. *Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 4(92), 50–54 [in Russian].
- 5 Shmeleva, T.V. (1994). Zhanrovaia sistema politicheskogo obshcheniia [Genre system of political communication]. *Politicheskoe povedenie i politicheskie kommunikatsii: psikhologicheskie, sotsiologicheskie i filologicheskie aspekty — Political behavior and political communications: psychological, sociological and philological aspects*, 55–57. Krasnoarsk [in Russian].
- 6 Shejgal, E.I. Vlast kak kontsept i kategoriia diskursa [Power as a concept and category of discourse]. Retrieved from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/scheig_vlast.php [in Russian].
- 7 Karimova, B.S. (2006). Zhanrovoe prostranstvo politicheskogo diskursa [Genre space of political discourse]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta imeni al-Farabi. Seriya filologicheskaya — Bulletin of al-Farabi Kazakh National University. Philological series*, 2(92), 37–41 [in Russian].
- 8 Zhunussova, Zh.N., Nugumanova A.N., & Yermakova, V.A. (2020). Lexico-Semantic Space of Pre-Election Political Slogan. *The European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, 498–504.
- 9 Vazanova, M.G., & Yakushkina, Z.N. (2020). Ispolzovanie korpusa tekstov pri lingvisticheskoi ekspertize [The use of texts corpus in linguistic expertise]. *Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 3(99), 14–18 [in Russian].
- 10 Ergalieva, S.Zh., Asanbaeva, E.B., & Saharieva, A.Zh. (2022). Tekst politicheskogo internet-komentariia kak obekt virtualnoi kultury: lingvoaksiologicheskii analiz [The text of political Internet commentary as an object of virtual culture: linguo-axiological analysis]. *Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 1(105), 62–68 [in Russian].
- 11 Parshina, O.N. (2007). Rossiiskaia politicheskaya rech [Russian political speech]. (2nd ed). Moscow: URSS; LKI [in Russian].
- 12 Shamardin, A., & Zubarev, Yu. (2013). *Entsiklopedicheskii slovar terminov po menedzhmentu, marketing [Encyclopedic Dictionary of Terms in Management, Marketing]*. Volgograd [in Russian].
- 13 Zamurueva, N.A. (2010). Zhanrovye osobennosti ofitsialno-delovogo stil'ia rechi [Genre features of the official business style of speech]. *Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Gumanitarnye i sotsialnye nauki — Scientific notes of the Orlov State University. Series: Humanities and social sciences*, 3–2, 121 [in Russian].
- 14 Parshin, P.B. (2002). Issledovatel'skie praktiki, predmet i metody politicheskoi lingvistiki [Research practices, subject and methods of political linguistics]. *Problemy prikladnoi lingvistiki — Problems of Applied Linguistics*, 181–208 [in Russian].
- 15 Graber, D.A. (1981) Political languages. *Handbook of political communication*. Beverly Hills, London: Sage Publications.
- 16 Chudinov, A.P. (2001). Rossiia v metaforicheskom zerkale: kognitivnoe issledovanie politicheskoi metafory (1991–2000). [Russia in a Metaphorical Mirror: The Cognitive Study of Political Metaphor (1991–2000)]. Ekaterinburg [in Russian].
- 17 Akopova, D.R. (2013). Strategii i taktiki politicheskogo diskursa [Strategies and tactics of political discourse]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta imeni N.I. Lobachevskogo — Bulletin of N.I. Lobachevsky Nizhny Novgorod University*, 6, 1, 403 [in Russian].
- 18 Gerasimenko, D.V. (2013). Politicheskaya korrektnost kak sotsiokulturnoe yavlenie i ee otrazhenie v sovremennom angliiskom yazyke [Political correctness as a socio-cultural phenomenon and its reflection in modern English]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 19 Gavrilova, M.V. (2005). Lingvokognitivnyi analiz russkogo politicheskogo diskursa [Linguistic and cognitive analysis of Russian political discourse]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Saint-Petersburg [in Russian].
- 20 Budaev, E.V., & Chudinov, A.P. (2008). Zarubezhnaia politicheskaya metaforologiya [Foreign political metaphorology]. Ekaterinburg [in Russian].
- 21 Akhatova, B.A. (2006). Politicheskii diskurs i yazykovoe soznanie: monografiia [Political discourse and linguistic consciousness]. Almaty: Ekonomika [in Russian].
- 22 Kenzegaliev, S.A., & Zhakulyaev, A.M. (2019). Dildik leksikonga sipattama [Characteristic of the mental lexicon]. *Qaragandy universitetinin khabarsy. Filologia seriasy — Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 2(94), 34–40 [in Kazakh].
- 23 Parshina, O.N. (2005). Strategii i taktiki rechevogo povedeniia sovremennoi politicheskoi elity Rossii [Strategies and tactics of speech behavior of the modern political elite of Russia]. *Doctor's thesis* [in Russian].
- 24 Jonathan, Charteris-Black (2011). *Politicians and Rhetoric. The Persuasive Power of Metaphor*. Palgrave Macmillan.
- 25 Peshkovskii, A.M. (2001). *Russkii sintaksis v nauchnom osveshchenii [Russian syntax in scientific coverage]*. Moscow [in Russian].
- 26 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana ot 16 marta 2022 goda [State-of-the-Nation Address by President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev]. Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstan-1623953> [in Russian].
- 27 Poslanie Prezidenta RF Federalnomu Sobraniuu ot 21 apreliia 2021 goda [Address of the President of the Russian Federation to the Federal Assembly dated 21.04.2021]. Retrieved from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_382666/ [in Russian].
- 28 Obrshchenie na drzhavniia glava Rumen Radev km naroda i Narodnoto sbraie sled polagane na kletva na trzhestvena tseremoniia pred 47-oto NS ot 19.01.2022 [President Rumen Radev's address to the people and the National Assembly after the swearing-in ceremony at the 47th National Assembly dated 13.01.2022]. Retrieved from <https://www.president.bg/speeches-and->

statements6383/obrashtenie-na-darzhavniya-glava-rumen-radev-kam-naroda-i-narodnoto-sabranie-sled-polagane-na-kletva-na-tarzhestvena-tseremoniya-pred-47-oto-ns.html [in Bulgarian].

29 Volf, E.M. (2002). Funktsionalnaia semantika otsenki [Functional semantics of the assessment]. Moscow: Editorial URSS [in Russian].

30 Kuznetsov, S.A. (1998). Bolshoi tolkovyi slovar russkogo yazyka [Big explanatory dictionary of the Russian language]. Saint Petersburg: Norint [in Russian].

31 Liashevskaya, O.N. (2009). Novyi chastotnyi slovar russkoi leksiki [New frequency dictionary of Russian vocabulary]. *Slovari na osnove Natsionalnogo korpusa russkogo yazyka* [Dictionaries based on the Russian National Corpus]. Moscow: Azbukovnik [in Russian].

32 Natsionalnyi korpus russkogo yazyka [The Russian National Corpus]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru/new/index.html>. [in Russian].

Information about authors

Zhunussova, Zh.N. — Scientific supervisor, Dr. Philol. Sciences, Professor of Theoretical and Applied Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhanyl08@mail.ru.

Alexeyeva, O.G. — The 3rd year Doctoral candidate of Theoretical and Applied Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: oksana.alekseeva.74@bk.ru.

Jambayeva, Zh.A. — Dr. Philol. Sciences, Associated Professor of Theoretical and Applied Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: dzhambayeva@gmail.com.

Ivanova, N.S. — PhD, Professor of Foreign languages Department, University "Prof. Dr. Asen Zlatarov", Burgas, Bulgaria. E-mail: nelya_ivanova@yahoo.com.

М.Б. Жунусова^{1*}, Б. Сағындықұлы¹, Н.Х. Ахтаева¹, Б.Е. Боранбай², Ә.Б. Алмауытова²

¹Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

²Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

(E-mail: kasabek65@mail.ru; nagibek78kz@gmail.com; baurzhanovna097@gmail.com;

bolat_boranbay@mail.ru; almauytova73@mail.ru)

Модальдық бірліктердің морфосинтаксистік аспектісі

Мақала қазақ тіл біліміндегі модальдылық мәселесін морфосинтаксистік тұрғыдан тарқатқан. Авторлар мақалада әлемдік деңгейлі ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, модальдық санаттың әр жақтылығын айқындау мақсаты қойылған. Нәтижесінде, тіл біліміндегі, оның ішінде қазақ тіліндегі, модальдық бірліктер түгенделді, олардың мағыналық сипаты, құрылымы мен жасалу жолы жаңаша көзқараспен жеткізілген. Әсіресе, ізденушілердің «есепті» сөзін тілдік қатарға тартып, оның модальдық бейнесін жасақтауы мақаланың ғылыми жаңалығы деп тануға көмектеседі. Мақаланың практикалық құндылығын М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы, І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы, Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» романы сынды классикалық шығармалардан жинақталған мысалдар мен олардың салыстырмалы кестесі арқылы жасақтау айқындайды. Ал зерттеу әдістері ретінде осы мысалдарды жинақтау мен сұрыптау; қазақ тілі мен басқа тіл біліміндегі ғылыми тұжырымдарды саралау әрі бекіту және оларды теориялық тұрғыдан талдау саналады. Орыс, жалпы түркі және қазақ тіл білімдеріндегі ғылыми-теориялық тұжырымдар мен пікірлер тақырыпқа тартылған мәселенің салыстырмалы және салғастырмалы әдіс арқылы да ажыратылғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: модальдылық категория, модаль сөздер/бірліктер, морфосинтаксис, сөз тіркесімдері, тіл білімі, түйдекті тіркес.

Kipicne

Модальдылық — жұмсалымды грамматиканың басым бөлігін қамтитын ұғым. Аталмыш ұғым қазақ тіл білімінің түрлі саласында әр түрлі бағытта жан-жақты қарастырылып келеді, содан да болар аталмыш мәселеге қатысты ғылыми көзқарастар баршылық. Сондықтан да ғалым Д. Әлкебаеваның «Жалпы лингвистикадағы модальдық ұғымы туралы пікірлер мен көзқарастар әр алуан және бұл ұғымның ғылыми тұжырымдары толық айқындалып болды деп кесіп айтуға болмайды. Оның басты факторы модальдық ұғымының семантикасының алуан түрлі функциясына байланысты» [1, 27] дегенін дұрыс пайым деп бағалай отыра, тақырыпқа қатысты ұсынылып отырған мақала зерделеулерін өзекті, әрі қажетті мәселені қозғады деуге болады.

Модальдылықты мәні жағынан саралағанда, оның семантикалық категория екендігі дау тудырмайды. Бірақ оның жұмсалымдық сипаттағы іздері басқаша қарауға да итермелейді. Осы жағынан келгенде, адамзат баласының таным мен ақиқат болмыс арасындағы сан қилы мағыналық қырларын бейнелеу функциясы жұмсалымды грамматикаға үлкен жүк болып артылатыны да анық. Біздің байқауымызда, модальдылық аса күрделі тілдік бірлік, оның мағыналық-мазмұндық қырлары өте кең, ұғымдық санаты тым бай. Бұл жайттар арнайы ізденістің нысанына айналуы керек. Сондықтан модальдылық бірліктердің морфосинтаксистік қыры біршама тұжырымдар жасауға әкеледі.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеудің дереккөзі ретінде тіл білімінде модальдылық категориясына байланысты жазылған ғалымдардың еңбектері тартылады. Мақалада дәйексөз ретінде тартылған ғылыми еңбектерден басқа, Ж. Түймебай, В.В. Виноградов, Н.А. Баскаков, М.Я. Хамзаева, М. Балақаев, Е. Жампейісов зерделеулеріндегі еңбектер негізге алынды. Атауға іліккен ғалымдардың ғылыми еңбектерінде модальдік бірліктердің мағыналық классификациясы, қызметтік функциялары, семантикалық ерекшеліктері жан-жақты сараланған. Бұл барынша өзекті, әрі қажетті тұжырымдар болып саналады.

Ізденушілер тарапынан қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері — М. Әуезовтің «Абай жолы», І. Есенберлиннің «Көшпенділер», Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» шығармаларының мазмұнында жиі

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kasabek65@mail.ru

қолданыс табатын модальдік бірліктер жинақталып, статистикалық көрсеткіші жасалынды. Статистика тақырып бірліктерінің молдығын көрсетіп қана қойған жоқ. Сонымен қатар олардың сөйлем шеніндегі қолданысын анықтауға да мүмкіндік берді. Бұлайша зерделеу зерттеудің практикалық құндылығын арттырады, әрі келешек ізденістерге бағыт та бола алады.

Зерттеуде логика-философиялық, статистикалық және лингвопедагогикалық әдістерге басымдық берілді. Бұл жалпы ғылыми тұжырым жасауда пайдаланылған әдістер болып септеледі. Зерттеуде салыстырмалы-салғастырмалы әдістің де орын алғанын айта кеткен жөн. Аталған әдістің, әсіресе, орыс және түркі ғалымдарының пікірлерін тарқатуда қажеттігі болды. Зерттеудің ғылыми ортаға кең таралу мақсаты қойылып, көпшілікке аса таныс саралау, теориялық тұжырым жасау, талдау және жинақтау сияқты бірқатар әдістерге де басымдық берілді.

Нәтижелер мен талқылау

Тіл білімінде сан қырлы пікірлерге ие, тіл зерттеушілерінің назарын өзіне аударған өзекті мәселелердің бірі — модальдылық мәселесі. Қазіргі таңда модаль сөздерді зерттеген, зерттеп жатқан ғалымдар біршама. Қазақ тіл білімінде модальдылық мәселесін зерттеу 1927 жылдан кейін ғана қолға алынды. Сөйлеушінің тұжырымында мұң, болжал сынды мағыналардың рай тұлғалары көмегімен көрініс табатындығын тұңғыш рет Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінен кездестіре аламыз. А. Байтұрсынұлы сөйлемнің жалпы модальдығы жайлы сөз қозғамай, етістік формантты баяндауыштарда рай тұлғалары арқылы модальдық мағына үстеу пайда болатындығын ғана түртіп өткен [2, 389]. Уақыт өте келе, яғни, 1967 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбекте: «Сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатынасы және сөйлеушінің ол жөніндегі пікірі тіл білімінде сөйлемнің модальділігі деп аталады» деген теорема ұсынылған [3, 240]. Модальдылық мәселесі 1969 жылы О.С. Ахманованың жеті мың реестр сөзді қамтыған және барлық лингвистикалық сала (фонетика, фономорфология, синтаксис, лексикология, тіл білімі) терминдеріне анықтама ұсынған лингвистикалық сөздігінде кездестіре аламыз: «Модальность англ. modality. Понятийная категория со значением отношения говорящего к содержанию высказывания и отношения содержания высказывания к действительности (отношения сообщаемого к его реальному осуществлению), выражаемая различными грамматическими и лексическими средствами» [4, 229]. Ал қазақ тіл білімі ғалымы Т. Сайрамбаев сөйлемдегі предикаттықтан кейінгі мәселе модальдылық екенін көрсете отырып, «Сөйлемнің ең негізгі тұлғасынан кейінгі мәселе сол сөйлем арқылы адамның қуану, шаттану, еркелету, шошу, ашу-ыза, күдіктену, күшейту, есерлеу, құптау-құптамау, жақтырмау, сену, мүмкінділік, қажеттілік, болжалдық, т.б. қасиеттер. Яғни, олардың семантикалық белгілерін анықтау — екінші орындағы мәселе. Сөйлемнің бойындағы мұндай қасиеттердің барлығы да модальдық белгісі арқылы беріледі де, олардың негізгі көрсеткіштері рай категориясы емес, модаль сөздер мен демеуліктер және интонация болуы тиіс», — деген ой айтады [5, 258].

Модальдылық жайлы сөз болған көптеген анықтамалар қазақ-орыс ғалымдарының пікірлерінің ұштасуынан пайда болып жатады. Мәселен, О. Төлегенов «айтушы көзқарасын білдіріп, предикатты саралайтын мағына — модальдық мағына» деп, В.В. Виноградовтың пікірін қостайды. Ал Қ. Мамаділ аналитикалық етістіктің модальдық құрылымдарын морфемдік құрамы мен мағыналық қызметі тұрақтанған бір тілдік құбылыс ретінде танып, тек морфология шеңберіндегі тұжырымға тоқтайды. Мұндай тұжырым ғалым Н. Оралбай тарапынан айтылған-тын. Ол модальдықтың *тілдің түрлі деңгейіне қатыстылығын* жоққа шығармағанымен, *модальдық мағынаның тілде етістік құрамынан көп орын алатынын* алға тартады. «Модаль сөздер аналитикалық форманттың құрамында модальдық көрсеткіш болғандықтан, олар қосымшалар сияқты грамматикалық көрсеткіштер қалпында қалады және олардың саны аз» [6, 269].

М.Р. Федотовтың пікірінше, чуваш тіліндегі аналитикалық конструкциялар қалау, қажеттілік, мүмкінділік, міндеттілік және басқа да қимылға субъективті қатынасты білдіреді. Н.Г. Агадзаде модальдық мағынаның бірнеше түрінің райға қатыстылығын көрсетсе, А.Н. Кононов түркі тілінде модальдылықтың үш формасы бар деп, оған басымдылық, шарттылық, субъективтілікті жатқызады. Е.Н. Петров түркі тілінде модальдылықтың отыз тобы бар екендігін нақтылайды. Сол сияқты ғалым Д.Г. Тумашева модальдылықты бес топқа бөлген: міндеттілік, мүмкінділік, қажеттілік, ниет, болжам. Мұндай зерттеу/зерделеулер модальдылыққа қатысты жайттың мағыналық құрамы тұрғысынан кең екендігін байқатады. Ал тілші ғалымдардың бұлардың қатарына райдың модальдық реңкін қосуымен байланысты оның мағыналық құрамы одан әрі молайғандығына куә бола аламыз.

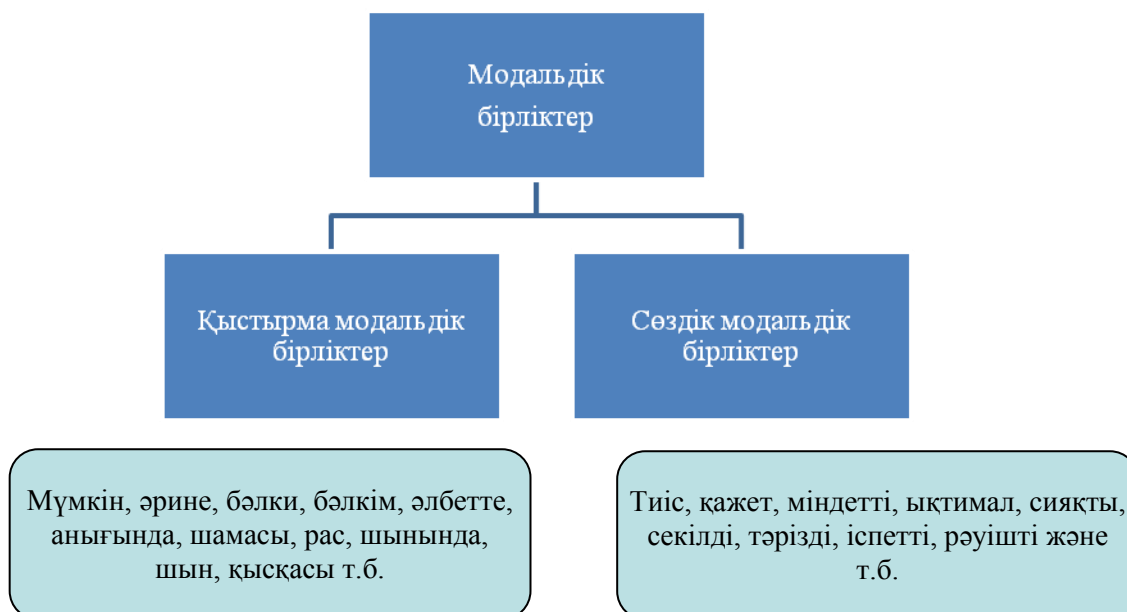
Модаль сөздер қандай категорияға жататыны қазіргі күннің өзінде бұлыңғыр сипатта. Бұл бірліктер сөйлем мазмұнында көмекшілік-дәнекерлік сипатта қолданыс табады ма, әлде, тұрақты толыққанды сөз табының қызметін атқарады ма әлі күнге дейін даулы мәселе. Ал бүгінге дейінгі зерттеулерде тақырыптың басты мәселесі орын алған да болатын. Мәселен, лингвист ғалым Т. Ергалиев 1968 жылы жарық көрген «Қазақ тіліндегі сөздер мен сөз таптарының морфологиялық құрылысы» атты еңбегінде қазақ тіл білімін үлкен үш топқа жіктейді. Олар: негізгі сөз таптары, көмекші сөздер және азат сөздер. Аталмыш топтың «азат сөздер» жігіне ғалым одағай мен модаль сөздерді жинақтап, былайша тарқатады: «Негізгі сөздерге де көмекші сөздерге де қосылмайтын ерекше сөздер бар. Олар сөйлемде белгілі бір қызметке ие емес және басқа мүшемен байланысы жоқ бөлек, еркін категория болып табылады. Сондықтан термин ретінде олардың бәрін азат сөздер» деп атады» [7, 7-16].

Сөздерді топтастыруда С. Исаевта өзгеше ой болды. Ғалым: «...модаль сөздер де жеке сөз табы болып қаралады, өйткені олардың жеке мағынасы болмаса да, өзі қатысты сөзге, я сөйлемге қосымша грамматикалық мән үстейді немесе ойға қатысты мән (модальдылық) қосады» деп, қазақ тіл білімінің оныншы сөз табын айғақтайды [8, 293]. Модаль сөздерді сөз табы ретінде танитын ғалымдар қатарында А. Салқынбай да бар: «Модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде танытатын негізгі белгі, оның жалпы категориялық мағынасының болуы. Лебізде айтылатын хабарға сөйлеушінің жеке қатынасы мен көзқарасының болуы модаль сөздердің жалпы категориялық мағынасы болып саналады. Олай болса, модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде танудың ғылыми негізі бар» [9, 310].

Орыс тіл білімінде модальдық бірліктер жайлы алғашқы сөз еткен ғалымдардың қатарында В.В. Виноградов тұр. Танымал академик модальдік бірліктерді сөз таптарының қатарына қоспағанмен, оларды грамматикалық қолданыстағы кеңдігін ерекше құрылымдық-семантикалық класс ретінде ажыратады. Ғалым мол ізденіс нәтижесін жинақтап, жеке кестеге саралаған.

модельные частицы	• <i>вряд, вряд ли, навряд, чуть, чуть не, ведь, все же, просто, едва, было, мол, знать, чуть, вишь, пожалуй, будто, авось, что ли, никак, наоборот, напротив, может быть</i>
модельные слова	• <i>действительно, буквально, нормально, решительно, собственно, верно, безусловно, подлинно, должно, видно, очевидно, вероятно, понятно, признаюсь, видишь, веришь, видите знаете ли, извините, говорят, передают</i>
модельные словосочетания	• <i>собственно говоря, так сказать, кто его знает, стало быть, не в обиду будет сказано, по всей вероятности, по крайней мере, в конце концов, как никак, всего-навсего, кроме того</i>

Академик В.В. Виноградовтың классификациясын үлгі ете отырып, қазақ тіл біліміндегі модальдық бірліктерді құрылымдық-семантикалық класқа бөлшектеп көрсетуге болады. Біздің байқауымызда және саралауымызда олар екі класты топ құрды. Ал орыс ғалымының «модальные словосочетания» деп саралауы қазақ тіл білімінен көрініс таппады. Сондықтан да қазақ тіл білімінде тіркесіп келген модальдік бірліктер кездеспейді деп тұжырым жасауға болады. Осы себептен де қазақ тіл біліміндегі модальдық бірліктер құрылымдық-семантикалық тұрғыдан екі топқа бөлшектей аламыз. Қараңыз:

Орыс тіл білімінде модаль сөздер шылаулық мағынаны иеленсе, қазақ тіл білімінде қыстырмалық мәнге ие модальдық бірліктер молынан аңғарылады. Мәселен, модаль сөздер баяндауыш құрамында жұмсалып, көбінесе келер шақтық қызметте тұрады: *Олар келген кезде менің жұмыста болуым мүмкін* (М. Әуезов). Ал оның қыстырмалық қызметі басқа. Мұндайда ол жалпы сөйлемге модальдылық реңк береді: *Мүмкін, олар үйде жоқ* (Н. Ғабдулин).

Жалпы орыс тілінде модаль сөздердің жеті мағыналық тобы көрсетілген: 1) Сұраулы сөйлемдерде қолданылатын модаль сөздер: неужели, разве, ли; 2) Бір нәрсеге назар аударатын модаль сөздер: лишь, почти; 3) Көрсеткіш модаль сөздер: вот, вон; 4) Сезім мен эмоцияны көрсететін модаль сөздер: что за; 5) Нақтылау функциясы бар модаль сөздер: именно; 6) Күмән тудыратын модаль сөздер: вряд ли, едва ли және 7) Айтылғандардың әсерін күшейтетін модаль сөздер: ведь, даже [10, 568-583]. Осы сынды өзге тіл білімдеріндегі модальдық бірліктердің мағыналық түрлерін айқындаған ғалымдар жеткілікті. Бұл бағытта қазақ тілші ғалымдарының да орындары бөлек. Мәселен, Ж. Түймебаев түркі тілдері мен қазақ тіліне салыстырмалы зерттеу жүргізуші ретінде қазақ тіліндегі модаль сөздердің 7 (жеті) мағыналық тобын көрсетсе, Н. Оралбаева мен Қ. Қордабаев еңбектерінде 6 (алты) түрі, Е. Жанпейісов болса 5 (бес) түрге ажыратқан. Н. Баскаков түркімен тіліндегі модаль сөздерді семантикалық мағынасына қарай 10-ға жеткізсе, Ж. Түймебаев пікірінше, қарақалпақ тіліндегі модаль сөздердің 10 түрі бар [11]. Мұндай жоғары санды саралауларды тарқату бір мақала талабынан асып кетеді. Сондықтан қазақ тіл біліміндегі модаль бірліктердің сипатын ғалым Қ. Мамаділ тұжырымындағы 3 (үш) мағына еншісімен тарқатқанды жөн санадық. Қараңыз:

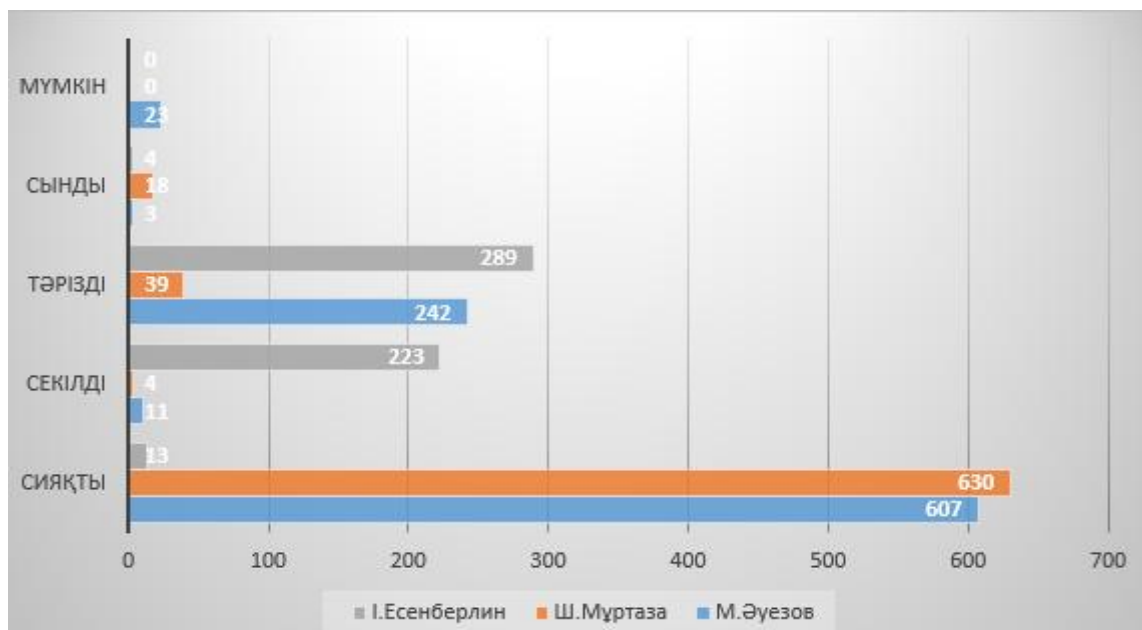
Жел ұшырар, топырақ басар, бірақ шын үлкен алау жағылған жер айтеуір бір белгі қалуға тиіс (М. Мағауин) // *Тек байлау айтып, іс қамын ойлау қажет* // *Ол жөнінде жігіт енді бір байлау айтуға міндетті* (М. Әуезов) деген сөйлемдерде көрініс тапқан *-уға тиіс*, *-у қажет*, *-уға міндетті* модаль сөздері бойынан **міндеттілік мағына** байқалады.

Баж еткенмен, ықтап кеткен секілді... // Ат тұмсығы бір бітеу меңіреу қабырғаға тірелген сияқты // Өлтіргеннен де қинау бататын тәрізді (М. Әуезов) деп сөйлер болсақ, сөйлем қолданысында орын алған *-кен секілді*, *-ген сияқты*, *-атын тәрізді* модаль сөздері сөйлеушінің немесе жазушының сөзіне өзіндік **болжалдылық мағына** үстейді.

Қайындамай, үйленбей қалу мүмкін // *...ешбір мезгіл өтпеген, уақыт қатып тұрып қалған сияқты* (М. Әуезов) деген сөйлем қолданысында *-у мүмкін*, *-ған сияқты* модаль сөздерінен **мүмкінділік мағына** байқалады. Жоғарыда ұсынылған мысалдар негізінде модаль сөздердің сөйлеушінің сөзіне қаншалықты әсер ететіндігін, өзіндік бояу реңкін, мағыналық ерекшеліктерін анықтауға болады.

Модалдылық мағынаны білдіретін сөздердің ең көбі, басқаларынан гөрі қолданыс аясында жиі кездесетіні — *болжал мәнділер*. Ойымызды дәлелдеу, бекіту мақсатында кішігірім зерттеу жұмысын жүргіздік. Төменде ұсынылған диаграммаға назар аударатын болсақ, жүргізген зерттеуіміздің қандай нәтиже бергендігі көрінеді деп білеміз. Бұл жерде М. Әуезовтің төрт томдық «Абай жолы» романы,

Ш. Мұртазаның бес томдық «Қызыл жебе» романы және І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясынан мысалдар жинақталып, жиі қолданыс табатын модальдік бірліктер саны анықталды. Байқап отырғанымыздай *сияқты*, *секілді*, *тәрізді* сынды болжал мәнді бірліктер шығарма ішінде, оның ішінде жазушылардың сөздік қолданысында кеңінен көрініс тапқан. Бұл аталған модаль сөздердің шығарма түзуші тұлғалар әдебиет қойнауына негіз еткен деп қорытындылауға болады.

Келесі жайт *есепті* сөзінің модальдық сипаты жайында. Сөйлемдік қолданыста аталған бірлік жоғарыда мысалға тартылған модаль сөздерімен төркіндес, құрылымдық ұқсастықта. Сонымен қатар мағыналық ұқсастық та (болжал) анық көрінеді: *Сондықтан ол қасындағы өзінен жасы кіші екі жолдасының көпті көрген ақылгөйі есепті* (Х. Есенжанов) // *Барластың өзі сүйген құлақ күйі сияқты термелер болады* (М. Әуезов). Сөйлемдердегі күйі *сияқты* және *ақылгөйі есепті* тілдік бірліктері сөздердің модальдық санатын арттыра түседі. Демек, жоғарыдағы кесте шкаласына сәйкес, болжал мәнді қызметті *есепті* модаль сөзі толық атқара алады деп санаймыз. Мұндай тұжырым аталған сөздің жасалу жолы мен тіркесім сипатына жіті үңілуді қажетсінеді.

Ең алдымен, *есепті* модальдық бірлігі зат есім сөзбен тіркесіп қана модальдылық мәніне ие болады. Тіркесімдегі сөз зат есім болғандықтан, оның түрленім жүйесін толық қабылдауы тиіс. Әсіресе, оның атау тұлғалы зат есім мен тәуелдік жалғаулы сөзбен жиі келетіні аңғарылады. Әр алуан көркем әдебиеттер қорынан жинақталған мысалдар бұл бірліктің жіктік, көптік жалғаулы, атау септігінің нөлдік формасынан өзге септік жалғаулы сөздермен тіркеспейтіні анықталды. Өзіміз ойша тіркестіріп көрген күннің өзінде мағыналық жақтан сәйкеспейтіндігі аңғарылды. Мысалы, *баланың есепті, балаға есепті, баланы есепті, балада есепті, баладан есепті, баламен есепті* деп септік жалғауларын бала сөзіне жалғап, есепті бірлігіне тіркестіру еш нәтиже бермейді. Көптік жалғаумен тіркестірудің де стильдік мәні көмескі. Мәселен, *жазушы есепті* және *жазушылар есепті* дегендегі көптік жалғаулы сөзбен берілген тұсында мағыналық бояуы әлсіздеу секілді көрінеді. Қайта, көптік жалғаулы зат есімге *есепті* модальдылық бірлігімен синоним құрайтын *сияқты*, *секілді* модальдық бірліктері сай келе ме дейміз. *Жазушылар есепті* дегеннен гөрі *жазушылар сияқты* тіркесі мағына жағынан, нақыш жағынан да көңілге қонымды.

Сонымен, *есепті* модаль сөзінің жасалуына қатысты мысалдар жүйесі мынадай болды. Атау тұлғалы зат есім + есепті модаль сөзі тіркесімі сөйлем соңында келуге бейім: *Күниеге бірі келін, бірі абысын есепті* // *Өкіл күйеуі шын емес күйеу емес, тамыр есепті* // *Сан жағынан аз болғанмен, олар үлкен күш есепті* (М. Әуезов). Сөйлем құрылымынан оның пысықтауыш боларлық қызметте де тұратындығы байқалды: *Өз ішіндегі адал алғысын бағыштау да дұғалық, тілек есепті* көрінген // *Абайға іні есепті* сөйлеп дағдыланған // *Қайта биік жота, биік көңілі тоқ адам есепті* таныды // *Мұсабайдың әйелі Әбішке ана есепті* болғандықтан... (М. Әуезов).

Зат есімді тұлға –ы/сы/сі тәуелдік жалғауын керек етіп, *есепті* модаль сөзі жекеше 3-ші жақта тұруымен де белсенді. Мұндай ерекшелікте де олар пысықтауыш, баяндауыштық қызметте келеді: ... *меңіреу апаты, тілсіз жауы есепті болғанын білер ме еді олар // Өзінің бейқам бір күлкісімен отырғанын айыбы есепті түсініп қысылды // Бар малдың басы есепті тәуір жирек айғырдың өзі болса Алтыбайға ұстататын емес // Бұл жігіттер Абайдың әр жайдан шыңдасып сырласатын досы есепті // Кішкентай күнінен бері сол қалың думан ортасында өскен Қуандық мынадай ойын-қызықтың жаны есепті // Жаңағы Оразбай аулы біздің әкемізге қарсы арылмас жаулықтың бір көзі есепті // Өзі де жаман сұмдық белгісі есепті // Бұл топтың басшы ағасы есепті* (М. Әуезов) // *Абылайдың қасында ханның өз гвардиясы есепті мың қаралы төлеңгіт пен Дулат* (І. Есенберлин).

Заттанған етістік (есімше) тәуелдік жалғауын ертіп, *есепті* модаль сөзіне бейімделеді. Ал сөйлем мүшелік немесе сөйлем ішлік қызметі ауыса қоймайды: *Оның кеткені тағы бір үміт тірегінің кеткені есепті* (М. Әуезов) // *..сонда қалай дегенмен де, әйтеуір, азды-кем бірдеңе жасалған есепті болады ғой* (Мигель де Сервантес).

Есепті модальдық бірлігінің синтаксистік тізбектерге тікелей қатысы бар. Бәрімізге мәлім, түйдекті тіркестердің жасалуы жолында *толық мағыналы сөз бен модаль сөздердің* тіркесімі алдыңғы қатардан орын алады. Сөз тіркесімдерін сөз еткенде, көмекші сөздер қызметіне мән берген жөн. Сондай жағдайда, модаль сөздердің «Айтушының немесе жазушының айтылған ойға субъективтік көзқарасын немесе субьтік қатынасын білдіреді. Демек, синтаксис саласында көмекші сөздердің атқарар қызметі жоқ деген ұғым тумауға тиіс» [12, 585]. Яғни, түйдекті тіркес деп танылған тілдік бірліктің бірінің лексика-семантикалық дербес мағынасы болмайды. Мысалы, *күзем үстінде, көштің алды, көзін қадады, қонақ күтті* т.б. Олардың құрамындағы жеке сөздерді бөлек алғанда, белгілі мағыналары бар, бірақ олардың тобын жазып, әр сөзді сөйлемнің жеке мүшесі деп қарауға болмайды. Жоғарыдағы мысалдар тізбесіндегі *есепті* модаль сөзімен тіркескен бірліктерді екіге бөліп қарау тіркес заңдылығын бұзады. Сондықтан да олар сөйлемнің жеке мүшесі бола алмайтын, сөйлем мазмұнында бір бүтін қасиетке ие түйдекті тіркестер деп қабылданады.

Қорытынды

Модальдылық — түбі терең, аспектісі сан-қилы мәселе. Оның үстіне тілдегі модальдылықты білдіретін, жарыққа шығаратын құралдар және оған қатысты әр қилы әдіс-тәсілдер де біршама соны ізденістерге жетелейді. Бұл тақырыпты зерттеу тіл біліміндегі функционалды-семантикалық өрістердің танымдық болмысын тануға көмектесері де анық. Шағын мақала мынадай ғылыми пайымдаулардың шешімін тапқанын көрсетті: 1) Тіл біліміндегі модальдылық мәселесіне қатысты пікірлер сарапталып, олардың оң нәтиже бергендігі анықталды; 2) Орыс және қазақ тіл біліміндегі қалыптасқан пікірлер салыстырылып, ондағы ортақ пайымдар мен пікір айырмашылықтары көрсетілді; 3) Модальдылықтың категориялық сипаты айқындалып, мағыналық топтарына жаңаша талдау жасалды; 4) М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы, Ш. Мұртазаның бес томдық «Қызыл жебе» романы және І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясынан жинақталған мысалдардың қолданыс жиілігі анықталды. *Сияқты, секілді, тәрізді* сынды болжал мәнді бірліктер шығарма ішінде, оның ішінде жазушылардың сөздік қолданысында кеңінен көрініс тапқаны, аталған модаль сөздерді шығарма түзуші тұлғалар әдебиет қойнауына негіз еткені айқындалды; 5) *Есепті* сөзінің модальдылық сипаты жайы сараланып, оның жасалуына қатысты мысалдар жүйесі талданды; 6) *Есепті* модальдік бірлігінің синтаксистік тізбектерге тікелей қатысы бары айқындалып, бұл сөздің түйдекті тіркес қатарынан орын алатыны алғаш рет талданды; 7) *Есепті* модаль сөзі қолданылу аясының кеңдігімен, мағыналық шеңберінің ауқымдылығымен айқындалатыны белгілі болды; 8) Ғылыми зерттеулер *есепті* сөзін модаль сөздер деңгейіне көтермесе де, ұсынылған мысалдық деректер ол сөздің модальдық қызметінің өте жоғары деңгейде екенін көрсетті. Бұл жайттардың барлығы модальдық бірліктердің морфосинтаксистік аспектісін кеңейтеді, әрі аталмыш категорияның сөздің мағыналық әлеуетін көтеретін құрал екендігін дәлелдеуге негіздейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы / Д. Әлкебаева. — Алматы: «Қазақ университеті» баспасы, 2019. — 200 б.

2. Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. — Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2017. — 752 б.

- 3 Қазақ тілінің грамматикасы. I-бөлім. — Алматы: «Ғылым» баспасы, 1967. — 264 б.
- 4 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. — 2-е изд. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 571 с.
- 5 Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. — 640 б.
- 6 Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. — Алматы: ЖШС «Инжу-Маржан» полиграфия фирмасы, 2007. — 390 б.
- 7 Ерғалиев Т. Қазақ тіліндегі сөздер мен сөз таптарының морфологиялық құрылысы / Т. Ерғалиев. — Алматы: Рауан баспасы, 1968.
- 8 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты [Электрондық ресурс] / С. Исаев. — Алматы: Рауан баспасы, 1998. — 304 б. — Қолжетімділігі: <http://neb.arsu.kz/view?rid=7828&fid=7811>.
- 9 Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі / А. Салқынбай. — Алматы: «Эверо» баспасы, 2004. — 464 б.
- 10 Виноградов В.В. Русский язык / В.В. Виноградов. — М.: АН СССР, 1972. — 616 с.
- 11 Түймебаев Ж. Қазақ және қарақалпақ тілдерінің салыстырмалы грамматикасы / Ж. Түймебаев. — Алматы: Қазығұрт, 2018. — 248 б.
- 12 Қазақ грамматикасы. — Астана: «Астана полиграфия» Жабық акционерлік қоғамы, 2002. — 784 б.

М.Б. Жунусова, Б. Сагындыкулы, Н.Х. Ахтаева, Б.Е. Боранбай, Ә.Б. Алмауытова

Морфосинтаксический аспект модальных единиц

В статье освещена проблема модальности в казахском языкознании в морфосинтаксическом аспекте. Авторами поставлена цель — определить многообразие модальной категории на основе научных исследований мирового уровня. В результате чего модальные единицы в языкознании, в том числе и в казахском языке, обобщены, по-новому представлены их смысловой характер, структура и способ создания. В частности, привлечение соискателями слова «есепті» в языковой ряд и формирование его модального образа помогают признать статью очень актуальной. Практическую ценность статьи определяют представленные примеры в форме сравнительных таблиц, взятые из классических произведений: эпоса М. Ауэзова «Путь Абая», трилогии И. Есенберлина «Кочевники», романа Ш. Муртазы «Красная стрела». Методами исследования являются обобщение и сортировка этих примеров; дифференциация и утверждение научных выводов в казахском языке и других языковых знаниях и их теоретический анализ. Научно-теоретические выводы и мнения в русском, общетюркском и казахском языкознании показывают, что проблема, вовлеченная в тему, различается как сравнительным, так и сопоставительным методом.

Ключевые слова: категория модальности, модальные слова/единицы, морфосинтаксис, словосочетания, языкознание, контактно-узловые сочетания.

M.B. Zhunusova, B. Sagyndykuly, N.Kh. Akhtaeva, B.E. Boranbay, A.B. Almauytova

Morphosyntactic aspect of modal units

The article highlighted the problem of modality in Kazakh linguistics in the morphosyntactic aspect. The article aims to determine the diversity of the modal category based on world-class scientific research. As a result, modal units in linguistics, including in the Kazakh language, are generalized, their semantic nature, structure and method of creation are presented in a new way. In particular, the inclusion of the word “esepti” by applicants in the linguistic range and the formation of its modal image helps to recognize the article as scientific novelty. The practical value of the article is determined by the presented examples and their comparative tables with classical works: M. Auezov’s epic “The Path of Abai”, I. Yesenberlin’s trilogy “Nomads”, Sh. Murtaza’s novel “Red Arrow”. And the research methods are generalization and sorting of these examples; differentiation and approval of scientific conclusions in the Kazakh language and other linguistic knowledge and their theoretical analysis. Scientific and theoretical conclusions and opinions in Russian, common Turkic and Kazakh linguistics show that the problem involved in the topic differs in comparative method.

Keywords: category of modality, modal words/units, morphosyntax, phrases, linguistics, contact-nodal combinations.

References

- 1 Alkebayeva, D. (2019). Qazaq tilining funktsionaldy gramatikasy [Functional grammar of the Kazakh language]. Almaty: "Qazaq universiteti" [in Kazakh].
- 2 (2017). Akhmet Baitursynulyning tiltanyndyq murasy [The linguistic heritage of Akhmet Baitursynov]. Astana: «Alashorda» qogamdyq qory [in Kazakh].
- 3 (1967). Qazaq tilining gramatikasy. I-bolim. [Grammar of the Kazakh language. Part I]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 4 Ahmanova, O.S. (2004). Lingvisticheskii terminologicheskii slovar [Dictionary of Linguistic Terms]. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 5 Sairambayev, T. (2010). Qazaq til bilimnin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: «Arys» baspasy [in Kazakh].
- 6 Oralbai, N. (2007). Qazirgi qazaq tilining morfologiasy [Morphology of the modern Kazakh language]. Almaty: ZHSHS "Inzhu-Marzhan" poligrafia firmasy [in Kazakh].
- 7 Ergalyev, T. (1968). Qazaq tilindegi sozder men soz taptarynyn morfologialyq qurylysy [Morphological structure of words and Word classes in the Kazakh language]. Almaty: "Rauan" baspasy [in Kazakh].
- 8 Isaev, S. (1998). Qazirgi qazaq tilindegi sozderding gramatikalyq sipaty [Grammatical nature of words in the modern Kazakh language]. Almaty: "Rauan" baspasy [in Kazakh].
- 9 Salqynbay A. (2004). Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Almaty: «Evero» baspasy [in Kazakh].
- 10 Vinogradov, V.V. (1972). Russkii yazyk [Russian language]. Moscow: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 11 Tuimbayev, Zh. (2018). Qazaq zhane qaraqalpaq tilderinin salystymaly gramatikasy [Comparative grammar of the Kazakh and Karakalpak languages]. Almaty: Qazygurt [in Kazakh].
- 12 (2002). Qazaq gramatikasy [Kazakh grammar]. Astana: "Astana poligrafia" Zhabyq aksionerlik qogamy [in Kazakh].

Information about authors

Zhunusova, M.B. — Master of Philological Sciences, Pavlodar Pedagogical University named after Alkei Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: baurzhanovna097@gmail.com.

Sagyndykuly, B. — Doctor of Philological Sciences, Professor, Pavlodar Pedagogical University named after Alkei Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: kasabek65@mail.ru.

Akhtaeva, N.Kh. — PhD doctor of Philological Sciences, Pavlodar Pedagogical University named after Alkei Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: nagibek78kz@gmail.com.

Boranbay, B.E. — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: bolat_boranbay@mail.ru.

Almauytova, A.B. — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: almautova73@mail.ru.

Д. Камзанов^{1*}, А.С. Адилова¹, Б.С. Каукербекова²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

²Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: dauren.kr@inbox.ru, adilova2010@mail.ru, KaukerbekovaB@qmu.kz)

Сән дискурсы жөнінде

Мақала институционалды дискурстың бірі — сән дискурсының жалпы сипатына арналған. Адамгершілік нормаларының, жеке адам және билік, жеке тұлға және ұжым арасындағы қарым-қатынастың мінез-құлық стандарттары өзгерумен қатар, адамдар арасында өзінің индивидуалды ерекшеліктерін киген киім арқылы қоғамға сөзсіз (бейвербалды) жеткізу кеңінен тарай бастады. Осыған байланысты қоғамда сән дискурсының маңызы арта түседі. Адам киім арқылы қоршаған ортаға өз болмысын көрсетеді. Сән қазіргі өмірдің көп қырлы құбылыстарының бірі болып табылады, сәйкесінше сән дискурсы жарнамалық, педагогикалық, ғылыми, білім беру, өнертану, тарихи, бұқаралық ақпарат құралдары және басқа да дискурстармен тоғысқан күрделі сипатқа ие. Сән әлемінің тілдік репрезентациясында дискурс, сән, киім, стиль сөздері жиі қолданылады. Мақалада аталған тілдік бірліктер қолданысы талданған.

Кілт сөздер: дискурс, сән дискурсы, коммуниканттар, әлеуметтік дифференциация, киім, сән, стиль.

Kipicne

Адамзат қоғамы дамыған сайын оның қажеттіліктері көбейіп, сол кез үшін жаңа болып есептелетін түрлі артефактілерді ойлап тауып, қолданысқа енгізіп отырғаны сөзсіз. Антропологтердің айтуынша, табиғаттың қатал жағдайларына бейімделіп, өмір сүру үшін алғашқы адамдар өздеріне таныс материалдарды пайдаланған. Олар айналадағы қатты заттардан және суықтан қорғану үшін шөп талшықтарынан жамылғы тоқып, ағаш жапырақтарын, аң терісін қалқан қылған, яғни оларды киімнің алғашқы нұсқалары деп атауға болады. Адамзаттың еңбек құралдары жетілген сайын мұндай қарапайым заттар күрделене түсіп, киімнің түрлері пайда бола бастайды.

Уақыт өте келе, киім өзінің о бастағы утилитарлық қызметіне қоса эстетикалық мақсатта да қолданыла бастады, яғни XII–XIII ғасырларда сәнді, әдемі киімдердің пайда болуы сән тарихының басы болып саналады. Ұзақ уақыт бойы элитаның, дворяндардың, патшалардың және байлардың өмірінің бір бөлігі болып саналған сән дүниенің бар түкпіріне таралған жаһандық феномен ретінде XVII ғасырда Францияда қалыптаса бастады. Ал бұқаралық құбылысқа сән тек XX ғасырда ғана айналды, себебі сәнді киім үлгісі кең таралып, біртіндеп қоғамда белгілі бір мағынаға ие бола бастайды. Адам өзі араласатын ортаға, айналасына өзіндік ерекшелігін, болмыс-табиғатын, мінез-құлқын көрсету үшін немесе қоршаған ортаға психологиялық әсер ету үшін белгілі бір стиль киімдерін таңдайды, яғни өзін ортадан ерекше, тәуелсіз, қайратты немесе нәзік жан ретінде таныту мақсатында өзі дұрыс, осы жай-күйімді білдіре алады деген киімдерді киеді. Осылайша, киіну біртіндеп түрлі институционалды дискурстың (коммуникацияның) ажырамас бөлігіне айналып, мағынаға ие бола бастайды. Соның нәтижесінде қоғамда адамдардың киіну үлгісі тек белгілі бір топқа жататынын ғана емес, белгілі бір ортақ көзқарастарға ие топтарға жататынын да көрсете бастайды. Халық арасында субмәдениет деп аталатын топтарды киімі арқылы бірден ажыратуға болады. Ал ғылым мен жаңа технологиялардың пайда болуы, қалыптасуы, дамуы, сондай-ақ шекаралардың жойылуы, жаһандану үдерісінің жеделдеуі нәтижесінде қоғамдық феномен ретінде жаңа сән үлгісі, киінудің түрлі стильдері, сән индустриясы, оған қатысты лексика бір елдің аумағынан асып, әлемнің бар түкпіріне тез тарап отыруы кез келген тілге әсер ететіні де рас.

Материал және әдістер

Мақалада зерттеу нысанын таныту үшін синхронды талдау немесе сипаттама әдісі қолданылды, яғни оның құрамдас бөліктері байқау, жалпылау, интерпретация және классификация негізінде жалпы дискурс пен сән дискурсына қатысты пікірлер, материалдар жинақталды, жинақталған

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: dauren.kr@inbox.ru

деректер іріктеліп, бір жүйеге түсірілді, тұжырым жасалды. Сән дискурсына қатысты негізгі тілдік бірліктердің мағынасы лексикографиялық деректерді салыстыру әдісі арқылы ашылып, нақтыланды.

Нәтиже және талқылау

«Дискурс» ұғымын алғашында шетелдік зерттеушілер (Т. ван Дейк, Дж. Остин, Дж. Серль, П. Серио, М. Фуко, Э. Гофман, С.И. Виноградов, Б.П. Паршин, В.З. Демьянков, Ю.С. Степанов және т.б.) әртүрлі көзқарас тұрғысынан қарастырды.

Н.Д. Арутюнова дискурсты экстралингвистикалық, прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа факторлармен байланысы бар «өмірге енген сөз» («речь, погруженная в жизнь») деп анықтайды [1; 136]. Оқырман жазушының еңбегін мұқият оқып, оның айтқысы келген ойын түсіне бастайды. Әр оқырман шығарманы әр қырдан танып білгендіктен, автордың сөзі адресаттың ойында тірі ағза іспеттес дамып, әр алуан жолмен жанданады.

Ю.С. Степановтың пікірінше, дискурс «ерекше менталитетті немесе ерекше идеологияны білдіру үшін тілді ерекше қолдану» болып табылады [2; 37]. Ал тілдік фактормен қоса жүретін экстралингвистикалық фактордың бірі коммуникативтік жағдай мақсатына сәйкес өзгеріп отыратын түрлі — коммуникация орны, уақыты, сипаты, тұлғалардың әлеуметтік рөлі, жасы, жынысы сияқты белгілермен қатар, коммуниканттардың киіну үлгісі де, яғни сән де олардың өзін-өз ұстауына, басқа адамдармен қарым-қатынасына әсер ететіні сөзсіз.

Дискурсты социоллингвистикалық тұрғыдан жіктеген белгілі ғалым В.И. Карасик оны екіге бөледі: тұлғалық-бағдарлы дискурс және мәртебе-бағдарлы дискурс. Олардың әрқайсы өз ішінен тағы да екі түрге ажыратылатынын айта келіп, зерттеуші: «мәртебе-бағдарлы дискурс — белгіленген әлеуметтік институттар шеңберінде өздерінің статустық-рөлдік мүмкіндіктерін жүзеге асыратын адамдар мен әлеуметтік топтар немесе институттар өкілдерінің бір-бірімен сөйлеу арқылы әрекеттесуі» [3; 181] деп көрсетеді, яғни бұл дегеніміз институционалды қарым-қатынас, институционалды дискурс.

Ал «Әлеуметтік институт адамдардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастырудың тарихи қалыптасқан, тұрақты формалары ретінде қарастырылады; тар мағынада — бұл қоғамның, әлеуметтік топтардың және жеке тұлғаның негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған әлеуметтік байланыстар мен нормалардың ұйымдасқан жүйесі» [4]. Қоғамдағы кез келген әлеуметтік институттың өзіне тән белгілері болады: мақсаты қоғамның белгілі бір қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылатын мекемелер, әлеуметтік топтар жиынтығы; мәдени үлгілер, нормалар, құндылықтар, символдар жүйесі; осы нормалар мен үлгілерге сәйкес мінез-құлық жүйесі; міндеттерді шешу үшін қажетті материалдық және адами ресурстар; қоғамдық танылған миссия, мақсат, идеология. Аталған мақсаттарға қол жеткізу үшін, миссияны орындау үшін олар тіл арқылы қарым-қатынасқа түсіп, қоғамға қажет іс-әрекетке түрткі болады, сол әрекетті жасайды, сайып келгенде әлеуметтің қажетін ашады.

Ал бұл дискурста туындаған ақпарат тікелей әсер ететін факторлар, яғни кезінде дискурстың В.З. Демьянков көрсеткен элементтері: «Discourse — дискурс, произвольный фрагмент текста, состоящий более чем из одного предложения или независимой части предложения. ...Исходная структура для дискурса имеет вид последовательности элементарных пропозиций, связанных между собой логическими отношениями конъюнкции, дизъюнкции и т.п. Элементы дискурса: излагаемые события, их участники, перформативная информация и «не-события», т.е. а) обстоятельства, сопровождающие события; б) фон, поясняющий события; в) оценка участников событий; г) информация, соотносящая дискурс с событиями» [5].

Қазіргі кезде зерттеушілер институционалды дискурстың бірнеше түрін көрсетеді: саяси, әкімшілік, заң, әскери, педагогикалық, діни, мистикалық, ғылыми, іскери, жарнама, спорт, медицина, сахна дискурстары, т.б. Олар қоғамда өзіне тән ерекшеліктерімен ажыратылып, тілдік және тілдік емес шарттардың бірлігі ретінде зерттеліп жүр.

Бүгінгі күнде қоғамда үлкен мән берілетін, адамдардың көңіл-күйіне, материалдық жағдайына, тіліне әсер ететін әлеуметтік коммуникацияның бірі сән дискурсы, себебі белгілі бір сән, сән үлгісі, сәнді киіну кішкентай балалардан бастап, қарттарға дейін барлық әлеуметтік топ мүшелерін толғандырады десек, артық айтқандық емес. Бұл орайдағы ең қарапайым мысал — мектеп оқушыларының киіну үлгісі мен мемлекеттік қызметшілер киіміне қатысты дресс-код.

Аталған институционалды коммуникацияның өзара әрекеттесу (сөйлеу) үдерісінің өнімі арнайы шығарылатын, көпшілік және мақсатты аудиторияға арналған түрлі деңгейдегі сән журналдарындағы

(«Vogue», «Cosmopolitan», «Elle», «Glamour», «Harper's Bazaar», «Сымбат»), радио-телехабарлар («Модный приговор») немесе әлеуметтік мәселелерді көпшілікке жеткізуді мақсат ететін әрқилы БАҚ-тың («Парасат», «Қазақстан әйелдері», «Сноб») сән туралы арнайы қосымшаларындағы мақала, сұхбат, репортаж арқылы көрінеді.

Сән дискурсының интегративті сипаты мен қоғам дамуына, экономикасына ықпалын 2001 жылдан бері қазіргі экономика теориясында қолданылатын «Ерін далабының индексі», 2008-2009 жылдардағы жаһандық қаржылық дағдарыс кезінде пайда болған «Тоналды крем индексі» терминдері көрсетеді.

Дискурс атауындағы «сән» сөзінің мағынасын ашып көрелік.

Қазақ тіліндегі лексикографиялық деректерге сүйенсек: «Сән 1. Әдемі, жарасымды өң беріп, жайнатып жіберетін көрік. 2. Жарасым, салтанат» [6]. Сөздікте осы сөзден туындаған, эмоционалды-экспрессивті сипаты қарама-қарсы 15 сөз бен бірнеше тұрақты тіркес келтірілген. Олардың мағынасында қоғам өміріне қатысы, ықпалын көрсететін сема аса байқалмайды, тек қана «сән-салтанат, сән-салтанатты, сән-сәулет» сөздері материалдық жағдайы жақсы әлеуметтік топтың сипатын білдіре алады, яғни жалпы мазмұн басым. Бұл орайда «Қазақ мәдениетіндегі «сән» ұғымының қалыптасуы мен дамуының этномәдени сипаты» мақаласының авторлары [7] «сән» ұғымын ұлттық киімдер мен әшекей бұйымдарымен байланыстыра талдағанын айта кеткен жөн.

Ал С.И. Ожеговтің «Түсіндірме сөздігінде» «Мода — совокупность вкусов и взглядов господствующих в определенной среде, обычно недолгое время» деп анықталып, бірнеше мысал келтірілген. Олар адамның мінез-құлқы, іс-әрекеті, әдеті, киіміне қатысты қолданылатыны нақтыланған [8].

Ал бұл сөздің орыс тіліне енуі жөнінде Макс Фасмер: «**мода** впервые мода. Через нем. Mode (с XVII в., см. Шульц-Баслер 2, 126) или из фр. mode от лат. modus «мера (предмета); правило, предписание; образ, способ» [9], десе, ғалым Н.М. Шанский: «**Мода**. Заимств. в начале XVIII в. из фр. яз., где *mode* < лат. *modus* «манера» < «правило, мера», того же корня, что греч. *metron* «мера», готск. *mitan* «мерить». *Мода* буквально — «то, что умеренно, скромно» деп анықтайды [10]. Соңғы пікірлерде мода, яғни сән сөзі өлшем, ереже, мәнер деген ұғымдарды қамтыса да, әлеуметтік топтарға қатысты көрсетілмеген, алайда белгілі бір шектеу семасы байқалады.

Лексикографиялық анықтамаларды қорыта келгенде, сән сөзінің мағынасы «белгілі бір кезеңде адамның мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, іс-әрекеті, әдеті, киімі, тұтынатын түрлі әшекей бұйымдарына қатысты жалпы ұстанымдарға сәйкес жарасым, әдемілік» деп анықтауға болады.

Сән үнемі өзгеріп тұратындықтан, әрқашан жаңа құбылыс боп саналады.

Сән жазылмаған заңдар мен қандай да бір топ нормаларын, басқаларға қалай қарап, өзін қалай ұстау керектігін өте нәзік түрде жеткізеді және одан ауытқу коммуникация барысына жағымсыз әсер етеді. Мәселен, адам белгілі бір жағдаятқа сәйкес киінбесе, ол келген орта бірден оған назар аударып, көбіне жақтырмай, сынап-мінеуі мүмкін, яғни әр тұлғаның киім киісі мен сөйлейтін сөзі дискурстық тұрғыда шектеледі. Демек, әр адамның өзі сәнді деп есептеген киімінің өзіне қоғамның әлеуметтік тұрғыдан ықпалы болатыны сөзсіз.

Сән — мәдениет өнімі, сондықтан әртүрлі мәдени және тарихи кезеңдегі адамдардың сәнге қатысты пікір-көзқарасы мүлдем қабыспауы да мүмкін. Мысалы, бұрынғы және қазіргі мектеп оқушыларының киім үлгісі, шаш қоюы, сәндік бұйымдарды қолдануын салыстырар болсақ, екіұдай күйде болатынымыз анық. Жоғары сынып оқушысының кекілі көзіне түсіп тұрған сурет сол уақыттағы сән контекстінде оғаш көрінбейтін, әр бала әдемі көрінімін деп ойлады әрі бұл сол кездің сәні болды, яғни сол уақытта қоғам қабылдаған әрі дұрыс деп тапқан норма болғандықтан, оған өзі де сеніп, өзгелерді де сендірген еді.

Сән және киім энциклопедиясының анықтамасына сәйкес, «сән» (франц. лат. modus — өлшем, сурет, әдіс, ереже, рецепт) киімге немесе өмірдің басқа саласына қатысты белгілі бір талғамның тез таралуымен және қысқа мерзімді үстемдігімен сипатталады. Сәннің басты ерекшелігі — оның жиі ауысуы. Кең мағынада «сән» термині мәдени құбылыстарды, оның ішінде адамзаттың қалыптасу процесінде қалыптасқан материалдық және рухани құндылықтарды білдіреді. Тар мағынада сән киім және аксессуар үлгілерінің өзгеруі болып табылады. Осылайша, сән тек сыртқы әлпет қана емес, сонымен қатар әлеуметтік дифференциация факторы болып табылады» [11; 160].

Бұл орайда саясаткерлерді еске алсақ та, жеткілікті. Олардың сән консультанттары киімді белгілі бір мағынаны беретіндей етіп мұқият таңдайды. Мысалы, таққан қызыл түсті галстук өзіне сенімділікті, ал қара түсті костюм күш-қайратын білдіреді. Саясаткерлердің киіну үлгісінің мақсаты

топтан ерекше болып тұру емес, басты мақсаты — сайлаушыға, қарсыласқа белгілі бір ойды жолдау. Олар бұл ойынның ережелерін жақсы біледі, яғни олар өз адресатының кімдер екенін, олардың нені күтетінін біледі де, жұмыс киімін кию арқылы тұрақты тұлға, болжамды тұлға, сипаттамаға сәйкес келетін адам болып көрінгісі келеді.

Біз жұмыста сән сөзінің тар мағынасын басшылыққа ала отырып, сән дискурсының құрамдас бөліктеріне, сонымен қатар, онда қолданылып жүрген тілдік бірліктерге назар аудармақпыз.

Сән дискурсында қолданылатын негізгі тілдік бірліктер коммуниканттарға (модельер, модель, сән саласындағы фотограф, журналист, зергер, блогер, қарапайым халық т.б.), ондағы әр алуан артефактілерге (киім, косметика, түрлі аксессуарлар) қатысты болады. Бұл дискурста жиі кездесетін стиль, гламур, винтаж, іскерлік стиль, ретро, рок, көше стилі, классикалық стиль т.б. тілдік бірліктер семантикасын жоғарыда аталған коммуниканттар бірізді түсіне бермейді.

Сән дискурсы — «бұл сән әлеміндегі адамдардың саналы шығармашылығының өнімі, ол киім элементтерін біріктірудің маңызды ережелерінің жиынтығын қамтиды» [12; 22]. Мода арқылы адамдар өздерін белгілі бір мәдени топтың мүшесі ретінде көрсете алады. Ал моданы деректі түрде көрсететін орын — киім, яғни «Ағаш көркі — жапырақ, адам көркі — шүберек», «Ит те киімге қарап үреді» деген мақалдар бекер айтылмаған.

Адамдар киім кию үлгісі арқылы қоршаған ортаға қандай да бір белгі беріп, дискурстың бір компоненті ретінде қатынасқа түсетінін сән индустриясында жұмыс істеп жүрген дизайнерлер мен фотографтардың сөзінен байқауға болады, себебі олар қандай да бір қоғам мүшелерінің киім киюі, аксессуарларды қолдануы белгілі бір оқиғаның, құбылыстың тікелей атрибуты екеніне өз тәжірибесінде үнемі куә боп отырады. Осы орайда «Harper's Bazaar» және «Vogue» журналдарының редакторы Diana Vreeland-тың сөзін еске түсірген артық болмайды: «Сән күнделікті ауаның бір бөлігі және әр уақытта болып жатқан оқиғалармен бірге өзгереді. Тіпті революцияның жақындағанын киімнен де көруге болады. Киімде бәрін көруге және сезуге болады» [13], мәселен, француз революциясы кезінде әйелдер үш түсті матадан тігілген юбка немесе революциялық кокардалардың тоғалары бар аяқ киім киді, ал ерлер саяси өзгерістерді қолдайтындықтарын білдіру үшін қызыл пальто, ақ шұлық және көк бриджи киген.

Қандай да бір қоғам үшін маңызды болғандықтан, сән дискурсында жиі қолданылатын сөздің бірі — стиль.

Стиль сөзі латынның «таяқша» (stylus) сөзінен шыққан. Бастапқыда «стиль» сөзінің мағынасы тек қарапайым жазу құралының атауына ғана қатысты болды, одан соң «жазу мәнері» деген ұғымда қолданыла бастады.

«Стиль» ұғымы эстетика, лингвистика, әдебиеттанудың жетекші ұғымдарының бірі болып табылады. Аталған термин ғылыми, әдеби үдеріс пен ауызекі сөйлеуде жиі қолданылатыны белгілі, бұл оның көп мағыналылығын, көп аспектілігін және қолдану аясының кеңдігін көрсетеді. Стиль ұғымы, жоғарыдағылардан басқа, өнертану, актерлік, музыка, хореография сияқты көркем шығармашылық салаларында, сондай-ақ спорт, сәулет, қолданбалы өнер және дизайнды қамтитын әр түрлі салаларда кеңінен қолданылады [14]. Осы салалардағы мәнер ұғымы уәж болып, бірте-бірте сән саласына киім кию мәнері ретінде ауысты.

Сән және стиль ұғымдары бір-бірін алмастыра алмайды, яғни сәнді, сәндегі зат, киім адамның даралық сипатына нұқсан келтіруі мүмкін. Стиль әр тұлғаның өзіндік ерекшелігін, болмысын ашатын киіну мәнері болса, сәнді қоғамның барлық мүшелері ұстанатын стандартты киіну деп түсіну керек.

Қазіргі сән барлығына бірдей әмбебап стильде болмағандықтан, қоғам мүшелерінің киіну мәнері текстиль, жеңіл өнеркәсіптің, сән индустриясының сан алуан сегменттерін туындатты, яғни тұтынушылардың жасы, жынысы, кәсібі, әлеуметтік өмірдің бар саласының ерекшеліктері, табиғат маусымдарының алмасуы сияқты факторлар стильдің кейбірінің қалың жұртшылыққа кеңінен таралуын қамтамасыз етсе, енді бір стильдің белгілі бір аумақпен, топпен шектеліп қалуына себеп болды.

Адам баласы күнделікті өмірде өздерінің айналысып жүрген қызығушылықтарына сай киінеді. Бір топқа тән киіну үлгісі сол топтағы адамдармен әлеуметтік ынтымақтасты нығайтып, өзге топтардан алшақтатуы әбден мүмкін. Киінген киімі сол топқа қатысы жоқ адам ретінде көрсетіп, қабылданып, адамды белгілі бір ортадан оқшаулауы да ықтимал.

Қоғамда әр киімнің өзіне тән мағынасы бар және уақыт өте келе оның мақсатты қолданысы өзгеріп, басқа қызмет атқара бастайды. Оған мысал ретінде спорттық стильдегі киімді алуға болады.

Бастапқыда белсенді спорт түрлеріне арналған киімді, содан кейін спорттық іс-шараларды көруге барғанда киілетін киімді атау үшін жұмсалған бұл термин араға біраз уақыт салып, күнделікті киімнің көп санатына қатысты қолданыла бастады және тәуліктің кез келген уақытында, кез келген іс-шараларда киілетін болды. Бүгінгі таңда «белсенді киім» («active wear») термині тек әркімнің спорт түрімен шұғылдануға арналған киімді атау үшін ғана емес, жалпы адамның өзін сергек, жинақы сезінуіне, дене сымбатын сақтағанын көрсетуіне мүмкіндік беретін, көп жағдайға ыңғайлы киімді атау үшін де жиі қолданылады. Көптеген зерттеушілер бұқаралық сипат алуына байланысты спорттық киімдерді америкалық дизайнның әлемдік киім үлгілеріне қосқан маңызды үлесі деп санайды. Ал бұрынғы кеңес мемлекеттерінде өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарында спорттық киімдер көбіне қылмыстық топтар арасында кеңінен қолданылып, қылмыстық топтың бір атрибуты ретінде танылды.

Стиль жеке сәйкестілік сезімін білдіру тәсілі ретінде ғана емес, сонымен қатар сәннен қашу стратегиясы ретінде де ұсынылады [15]. Сән қоғам мүшелерін киінудің белгілі стандарттарын ұстануға мәжбүр етеді, міндеттейді. Ал қоғамда қабылданған стандарттар бәріне бірдей сәйкес келе бермейді, мысалы, осыдан 7-8 жыл бұрын сәнде болған қызыл түсті спорт костюмін бойы, дене бітімі әртүрлі адамдардың киюін айтуға болады, яғни бойы қысқа, аяғы қысқакі жігіттерге мүлдем жараспайтыны байқалса да, олар сәннен қалғысы келмеген еді, алайда бұл — олардың өз стилі болмағанының дәлелі.

Қорытынды

Жалпы, сән қандай да бір мемлекет, белгілі сән мектебі, сән үйлерімен шектелмейді. Сән дизайнер, атақты адамдар, журналистер сияқты коммуниканттардың өзара қарым-қатынастары нәтижесінде пайда болып, жұрттың қабылдауына байланысты белгілі бір мағына ие бола бастайды. Қоғамда болып жатқан жайттарға байланысты сәннің тірі ағза іспетті өздігінен өзгеріп, дамып отыратын ерекшелігі бар. Киім жансыз бір зат, тек артефакт ретінде ғана қабылдана алмайды, яғни жеке адамның өзін қоғамға көрсету мақсатында дайындалғанмен, тұтас қоғамдағы стильді қалыптастырады, яғни кез келген институционалды дискурстың құрамдас бөлігі ретінде көрінеді.

Сән тұрақты түрде жаңашылдыққа, жарасымдылыққа, әдемілікке жаппай бұқаралық еліктеу, ұмтылу болғандықтан, сән дискурсы жеке адам мен қоғам арасындағы коммуникацияны сипаттауға, түсінуге, түсіндіруге мүмкіндік береді. Ал бұл тілдің лексикалық қорының толығына, жекелеген сөздер семантикасының өзгеруіне, жаңа қолданыстардың орнығуына әсер ететіні сөзсіз, сондықтан сән дискурсын қарастыру өзекті болмақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Арутюнова Н.Д. Лингвистический энциклопедический словарь / Н.Д. Арутюнова. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1990. — 137 с.
- 2 Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности / Ю.С. Степанов // Язык и наука конца XX века. — М., 1995. — 34 с.
- 3 Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. — Волгоград: Перемена, 2002. — 477 с.
- 4 Сәбетқызы А. Әлеуметтік институт қызметінің басты мақсаты — тұрақтылыққа қол жеткізу [Электрондық ресурс] / А. Сәбетқызы. — Қол жеткізу режимі: <https://alashainasy.kz/aim/aleumettk-institu>.
- 5 Демьянков В.З. Словарь англо-русских терминов по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста. — Вып. 2 / В.З. Демьянков. — М., 1982.
- 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 968 б.
- 7 Әлімтаева Л.Т. Қазақ мәдениетіндегі «сән» ұғымының қалыптасуы мен дамуының этномәдени сипаты / Л.Т. Әлімтаева, А.Б. Қабылбек // Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2018. — №3 (171). — Б.67-74.
- 8 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://slovarozhegova.ru/>.
- 9 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. — 4-е изд.; пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва. — М., 2006.
- 10 Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка / Н.М. Шанский. — 3-е изд., испр. — М.: Дрофа, 2004.
- 11 Гофман А.Б. Мода и люди: новая теория моды и модного поведения / А.Б. Гофман. — М.: Наука, 1994. — С. 160.

12 Косицкая Ф.Л. Дискурс моды и его жанровая дифференциация / Ф.Л. Косицкая // Вестн. ТГПУ. — 2014. — Вып. 4. — С. 22–26.

13 Bateman K. Diana Vreeland Quotes to Live by this Summer [Electronic resource] / K. Bateman. — Access mode: <https://www.harpersbazaar.com/culture/features/a11029/diana-vreeland-quotes-summer/>.

14 Медведев В.Ю. Стиль и мода в дизайне: учеб. пос. / В.Ю. Медведев. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб.: СПГУТД, 2005. — 256 с.

15 Horton, K. Just use what you have: Ethical fashion discourse and the feminization of responsibility / K. Horton, Lisa Adkins (Ed.). // *Australian Feminist Studies*. — Australia: Routledge, 2018. — Vol. 33. — Issue 98 — P. 515-529.

Д. Камзанов, А.С. Адилова, Б.С. Каукербекова

О дискурсе моды

Статья посвящена общей характеристике одного из институциональных дискурсов — дискурса моды. Наряду с изменением моральных норм и поведенческих стандартов взаимоотношений между индивидом и властью, индивидом и коллективом стало широко распространяться невербальное выражение индивидуальных черт обществу через одежду. В связи с этим в обществе возрастает значение дискурса моды. Человек через одежду показывает свою сущность окружающей среде. Мода является одним из многогранных явлений современной жизни, соответственно дискурс моды имеет сложный характер, переплетающийся с рекламным, педагогическим, научным, образовательным, искусствоведческим, историческим, со СМИ и др. В языковой репрезентации мира моды, которая служит для облегчения установления гармоничных отношений между людьми, часто используются слова «дискурс», «мода», «одежда», «стиль». В статье проанализировано употребление указанных выше языковых единиц.

Ключевые слова: дискурс, дискурс моды, коммуниканты, социальная дифференциация, одежда, мода, стиль.

D. Kamzanov, A.S. Adilova, B.S. Kaukerbekova

On fashion discourse

The article is devoted to the general characteristics of one of the institutional discourses — the discourse of fashion. Along with the change in moral norms and behavioral standards of the relationship between the individual and the authorities, the individual and the collective, the nonverbal expression of individual traits to society through clothing has become widespread. In this regard, the importance of fashion discourse in society is increasing. A person shows his essence to the environment through clothes. Fashion is one of the multifaceted phenomena of modern life; accordingly, the fashion discourse is complex, intertwined with advertising, pedagogical, scientific, educational, art history, historical, media and other discourses. In the linguistic representation of the fashion world, which serves to facilitate the establishment of harmonious relationships between people, the words “discourse”, “fashion”, “clothing”, and “style” are often used. The article analyzes the use of these linguistic units.

Key words: discourse, fashion discourse, communicants, social differentiation, clothing, fashion, style.

References

- 1 Arutjunova, N.D. (1990). *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar [Linguistic encyclopedic dictionary]*. Moscow: Bolshaia Rossiiskaia entsiklopediia [in Russian].
- 2 Stepanov, Yu.S. (1995). *Alternativnyi mir, diskurs, fakt i printsip prichinnosti [Alternative World, Discourse, Fact and the Principle of Causality]*. *Yazyk i nauka kontsa XX veka*. Moscow [in Russian].
- 3 Karasik, V.I. (2002). *Yazykovoi krug: lichnost, kontsepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]*. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 4 Sabetqyzy, A. *Aleumettik institut qyzmetining basty maqsaty — turaqtylyqqa qol zhetkizu [The main goal of the activity of the social institute is to achieve stability]*. Retrieved from <https://alashainasy.kz/aim/aleumettik-institu> [in Kazakh].
- 5 Demyankov, V.Z. (1982). *Slovar anglo-russkikh terminov po prikladnoi lingvistike i avtomaticheskoi pererabotke teksta [Dictionary of English-Russian terms for applied linguistics and automatic text processing]*. Moscow [in Russian].
- 6 Januzaqov, T. (Ed.). (2008). *Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]*. Almaty, Dike-Press [in Kazakh].

- 7 Alimtayeva, L.T., Qabyzbek, A.B. (2018). Qazaq madenietindegi «san» ugymynyn qalyptasuy men damuynyn etnomadeni sipaty [Ethno-cultural nature of the formation and development of the concept of “fashion” in Kazakh culture]. *Euraziia ulttyq universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Eurasian national university. Philology Series*, 3 (171), 67-74 [in Kazakh].
- 8 Ozhegov, S.I. *Tolkovyi slovar russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]*. Retrieved from <https://slovarozhegova.ru/> Retrieved from <https://slovarozhegova.ru/> [in Russian].
- 9 Fasmer, M. (2006). *Etimologicheskii slovar russkogo yazyka [Fasmer M. Etymological Dictionary of the Russian Language]*. Moscow [in Russian].
- 10 Shansky, N.M. (2004). *Etimologicheskii slovar russkogo yazyka [Etymological Dictionary of the Russian Language]*. Moscow: Drofa [in Russian].
- 11 Gofman, A.B. (1994). *Moda i luidi: novaia teoriia mody i modnogo povedeniia [Fashion and people: a new theory of fashion and fashionable behavior]*. Moscow [in Russian].
- 12 Kositskaya, F.L. (2014). Diskurs mody i ego zhanrovaia differentsiatsiia [Fashion discourse and its genre differentiation]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin Tomsk State Pedagogical University, Issue 4*, 22–26 [in Russian].
- 13 Bateman, K. Diana Vreeland Quotes to Live by this Summer. Retrieved from <https://www.harpersbazaar.com/culture/features/a11029/diana-vreeland-quotes-summer/>
- 14 Medvedev, V.Yu. (2005). *Stil i moda v dizaine [Style and fashion in design]*. (2nd ed.). Saint-Petersburg: SPSUTD [in Russian].
- 15 Horton, K. (2018). Just use what you have: Ethical fashion discourse and the feminization of responsibility. Lisa Adkins (Ed.). *Australian Feminist Studies*, Vol. 33, Issue 98, 515-529. Australia: Routledge.

Information about authors

Kamzanov, D.K. — PhD Student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: dauren.kr@inbox.ru.

Adilova, A.S. — Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: adilova2010@mail.ru.

Kaukerbekova, B.S. — Associate Professor, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: KaukerbekovaB@qmu.kz.

А.Е. Бижкенова, Р. Кенжебекова*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: abizhkenova@inbox.ru; razi2511@mail.ru)

Семантика глаголов движения в русском, казахском и английском вариантах (с опорой на корпусные и словарные данные)

Цель данного исследования — изучение частоты употребления глаголов движения в аспекте сопоставления в разнотипных языках с использованием информации, извлеченной из Национального корпуса русского языка (НКРЯ), Британского национального корпуса (БНК), Национального корпуса казахского языка (НККЯ), Корпуса современного американского английского (СОСА), Алматинского корпуса казахского языка (АККЯ) и Толкового словаря русских глаголов. Выявлена необходимость изучения глаголов движения, которые являются неродственными друг другу в языкознании, и в связи с этим продолжают оставаться одной из актуальных задач в современной лингвистике. Представленный анализ является примером применения корпусного и словарного материала для изучения функционально-семантических особенностей глаголов движения в современном казахском, русском и английском языках. Результаты эксперимента показали, что глаголы различаются по способам образования: их семантическое содержание, поведение и частотность употребления глаголов семантического поля движения в ядре в трех разнотипных языках (казахском, русском и английском) отличаются.

Ключевые слова: глаголы движения, корпус, семантический класс, статистика, префиксы, способы движения, лексико-семантическая группа.

Введение

В современной лингвистике многие исследователи уделяют большое внимание описанию глаголов движения, опираясь на словарные и корпусные источники. Наше исследование направлено на сопоставительное изучение семантики глаголов движения. Следует отметить, что глаголы движения входят в ядро лексикона любого языка, в том числе казахского, русского и английского. Кроме того, в сопоставительном аспекте изучение глаголов движения в трех разнотипных и неродственных языках позволяет получить данные, на основе которых можно делать выводы об их своеобразии, поскольку русский язык богат приставочными глаголами движения, аналоги которых отсутствуют в казахском и английском языках.

По сравнению с русским языком, в казахском языке, ввиду отсутствия приставок, нет специального приставочного словообразования и формообразования. Поэтому их отсутствия передаются в казахском языке с помощью вспомогательных глаголов или разных форм слов: *жүріп кету* (выезжать). А в английском языке глаголы движения вызывают огромный интерес для исследователей, на примере некоторых из них попытаемся показать связь грамматики и лексики. Так, глаголы движения обладают четкими общими свойствами. Выбор глаголов *go*, *move*, *run* и т.д. с наречными элементами (*away*, *in*, *up*, *down*, *out* и т.д.) обусловлен тем, что они являются частотными среди глаголов движения.

По мнению Е.А. Земской, «не только приставка оказывает воздействие на значение глаголов, но и значение приставки зависит от значения глагола, определяется взаимодействием ее общего значения и семантики глагола» [1; 134]. Особенности глаголов движения спортивного дискурса в современном русском языке, по функциональному признаку, достаточно своеобразны.

В рамках данного исследования рассмотрим ориентацию движения относительно исходной, конечной точек движения и промежуточного движения и способ передвижения.

Исследователь полагает, что сложность и различие в структурных характеристиках глаголов движения обусловлены типологическими особенностями сопоставляемых языков. Например, в русском языке глаголы движения образуются при помощи различных префиксов: *в-*, *вы-*, *от-*, *у-*, *под-*, *при-* и др. Разумеется, что семантика значений глаголов может быть передана разнотипными

* Автор-корреспондент. E-mail: razi2511@mail.ru

формальными средствами как в самом языке, так и в сравниваемых разноструктурных языках. При этом необходимо учесть, что значение «движение вокруг точки» в русском языке передается глаголами с префиксом *об-*: обехать, облетать, в казахском языке — лексемами *айналу* (обходить, объехать), *айналып өту* (обойти, объехать), а в английском языке глаголы движения можно передать глаголом *go around*. Из этого следует, что данный глагол движения в сочетании — поступательное движение вдоль траектории, и общая модель для частицы *around* — *вокруг*, которая связана общей идеей движения по кругу [2; 181].

Глагол *выходить* соответствует по содержанию глаголу *шығу*. Оба глагола обозначают движение, направленное изнутри. Благодаря наличию префикса *вы-*, передающего движение в направлении изнутри наружу, реализуются признаки начального и однократного перемещения. Семантика разбираемого глагола содержит указание и на способ перемещения.

Что касается семантики глаголов *вернуться* и *возвращаться*, то они и их эквиваленты *қайту*, *барып қайту*, *come back* и *return* обозначают движение возвратного действия.

Русские глаголы представляют собой производные (префиксальные) образования от глаголов движения, то есть составляют производящее ядро всей лексико-семантической группы, а также выражают направленность движения. Например, в глаголах *приходить*, *приезжать* — *келу*, *уходить* — *кету* приставки, присоединяясь к глаголу движения, отражают направленность движения от начальной точки через промежуточную к конечной точке пространства.

По семантике движения *келу*, *кету* — *приходить*, *уходить* обозначают направленность движения от начальной к конечной точке пространства.

Нужно отметить, что составные глаголы в казахском языке более распространены, чем в русском языке. Рассмотрим пример: составные глаголы в казахском языке состоят из комбинации деепричастия на *-н*, обозначают направление процесса действия, например, *кетіп бара жатыр* (*уходит*). Между тем, для понимания всей системы вспомогательных глаголов казахского языка, особенно важным является изучение их семантики и отношения ее к семантике основного смыслового глагола.

Стремительный рост современных лингвистических технологий упрощает сбор и анализ практического языкового материала в разноструктурных языках, и корпус в современном понимании является инструментом для получения статистических данных в удобной форме.

В связи с активным развитием корпусной лингвистики корпусный менеджер, использующий ее для лингвистических задач, максимально облегчает пользователю поиск морфологической и лексической информации. При этом сервис корпусного менеджера позволяет расположить значения в словарной статье в соответствии с частотностью употребления тех или иных лексико-семантических вариантов. Современные корпусные системы могут решать сложные задачи для построения частотного списка лемм, лексико-семантических групп, выделения ключевых слов и др.

Одной из актуальных задач является работа над изучением глаголов движения с учетом новых данных, полученных благодаря электронным корпусам, и производится частично за счет информации, представленной в толковых словарях.

Рассмотрим наиболее известные на сегодняшний день корпусы.

Национальный корпус казахского языка (НККЯ) <https://qzcorpus.kz/find/> разработан на базе Института языкознания имени А. Байтурсынова [3]. В декабре 2021 года объем НККЯ составлял 30 миллионов словоупотреблений, включая текстовый материал объемом 14 миллионов словоупотреблений на прежнем сайте qzcorpus.kz. В Национальный корпус казахского языка была внедрена метатекстовая и лингвистическая разметка. Сначала в рамках пилотного проекта национальный корпус казахского языка объединял в себе несколько подкорпусов: основной подкорпус; подкорпус публицистических текстов, который включает в свой состав статьи, опубликованные в газетах и журналах; научный подкорпус; самостоятельный подкорпус официально-делового стиля и подкорпус художественного стиля. В настоящее время у НККЯ всего 3 подкорпуса: основной, диалектологический и параллельный. Его объем равен 21 миллиону словоупотреблений.

Алматинский корпус казахского языка (АККЯ) разработан на кафедре общего языкознания и иностранной филологии факультета филологии, литературоведения и мировых языков Казахского национального университета имени аль-Фараби [4]. На сайте http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/index.php?interface_language=ru размещена полная версия АККЯ, имеет около 40 миллионов словоупотреблений. Основными характеристиками АККЯ является аннотированный корпус, снабженный грамматической и библиографической разметкой, который включает в себя художественные, научные, публицистические тексты.

АККЯ служит удобным инструментом для самостоятельного изучения казахского языка, предоставляющий для большинства словоформ лексико-морфологические разборы и русские/английские переводные эквиваленты.

В Национальном корпусе русского языка (НКРЯ) используется пять типов разметки: метатекстовая, морфологическая, синтаксическая, семантическая и акцентная. В ближайшее время предполагается внедрение словообразовательной разметки и упрощённого варианта синтаксической разметки в основном корпусе, которая представлена в синтаксическом корпусе [5]. Согласно статистическим данным НКРЯ на 2022 г., которые размещены на сайте <https://ruscorpora.ru/new/corpora-stat.html>, объём распределения текстов по подкорпусам составляет 1082255620 документов, из них 27659776 — число предложений, 394473282 — словоупотреблений и 1275417 — число текстов, в том числе и по тематике «Спорт» — 3267069.

Объём Британского национального корпуса английского языка (БНК; The British National Corpus (BNC)) составляет 100 миллионов слов из текстов разных жанров, он доступен на сайте: <https://www.english-corpora.org/bnc> и реализуется Оксфордским издательством «Oxford University Press». Работа с корпусными данными для заданного слова осуществляется с помощью корпусного менеджера XAIRA [6].

В Корпусе современного американского английского (The Corpus of Contemporary American English, COCA) представлены письменные тексты и устная речь. Объём COCA составляет 445 миллионов словоупотреблений, включая тексты с 1990 года по настоящее время. Современный корпусный менеджер используется для работы данных в корпусе и автоматически извлекает статистические данные. Поиск по данному корпусу доступен на сайтах <http://corpus.byu.edu/coca/> и <https://www.english-corpora.org/coca/> [7].

В рамках комплексного подхода к изучению вопроса глаголов движения был проведен с помощью корпусного исследования. Для повышения эффективности корпусной лингвистики мы использовали глаголы движения из Большого толкового словаря русских глаголов. М. Кронгауз отмечает, что «корпусный анализ лишь кажется абсолютно объективным, и лежащий в его основе тезис, «что отмечено, то оно и правильно» является одновременно и самым сильным, и самым слабым местом таких исследований, с одной стороны, упрощая, с другой стороны, огрубляя обработку языкового материала» [8; 75]. Разумеется, сочетание корпусного исследования и глаголов, извлеченных из лексикографических источников с учетом данных, позволяет получить объективные данные. Также мы не стали абсолютизировать результаты, полученные из корпусного исследования, поскольку бывают недостатки в корпусах, так как встречаются погрешности, то есть не все глаголы движения зафиксированы в них. Именно поэтому изучение сочетаемости глаголов движения в рамках данного исследования проводилось на основе комплексного подхода.

Однако большой объем корпусов обеспечивает репрезентативность выборки и делает его удобным в рамках нашего исследования.

Безусловно, Толковый словарь русских глаголов под редакцией Л.Г. Бабенко является также источником информации и глагольной классификации [9; 27].

Целью нашего анализа является изучение частоты употребления глаголов движения. Задачей является проверка возможностей использования семантических классификаций глагола для поиска в корпусе и словаре.

Методология исследования

В качестве материала исследования послужили глаголы движения. Исследование глаголов движения осуществлялось двумя способами: с использованием Национального корпуса русского языка (НКРЯ) (www.ruscorpora.ru), Британского национального корпуса (BNC) (www.english-corpora.org/bnc/), Корпуса современного американского английского (COCA) (<https://www.english-corpora.org/coca/>), Национального корпуса казахского языка (НККЯ) (<https://qazcorpus.kz>), Алматинского корпуса казахского языка (АККЯ) (http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/index.php?interface_language=ru) и печатного издания под редакцией Л.Г. Бабенко «Большой толковый словарь русских глаголов» (2008).

Среди большого количества подкорпусов НКРЯ мы выбрали газетный, поскольку глаголы движения как с приставками, так и без них гораздо чаще используются в газетно-публицистическом стиле. Британский национальный корпус, Корпус современного американского английского, Нацио-

нальный корпус казахского языка и Алматинский корпус казахского языка были выбраны для извлечения информации.

Разумеется, корпуса большого размера охватывают огромный объем данных о частоте глаголов движения. Современные корпусные системы позволяют решать сложные задачи при построении частотных списков. Они предлагают множество функций, включая статистические методы и отличный интерфейс. Примеры таких корпусов — Национальный корпус русского языка (НКРЯ), Британский национальный корпус (BNC), Корпус современного американского английского (СОСА), Национальный корпус казахского языка (НККЯ) и Алматинский корпус казахского языка (АККЯ). Эти корпуса соответствуют в качестве образца для решения лингвистических задач. И задачей корпусов является обеспечить примером для широкого круга пользователей.

В нашей работе использованы следующие методы исследования: для отбора языкового материала — метод сплошной выборки, для анализа языкового материала применяется сравнительно-сопоставительный метод. В сравнительно-сопоставительном плане проводится лексико-семантический анализ глаголов движения в разноструктурных языках (казахского, русского и английского языков); выявляются ядро и периферия глаголов движения в сравниваемых языках.

Для систематизации и обработки данных использованы данные национальных корпусов казахского, русского и английского языков, а также дистрибутивный метод анализа тезауруса. Затем в процессе обработки корпусных данных выявлялись частотность глаголов движения.

Надо отметить, что с помощью сопоставления методов корпусных данных можно установить статистические данные о частотности употребления глаголов. Иными словами, статистические исследования необходимы для объективных результатов.

Поисковой запрос осуществлялся следующим образом:

1. Запрос в системе НКРЯ, БНК, СОСА, НККЯ и АККЯ осуществлялся только по ключевым словам, что позволило получить достоверный материал.
2. В нынешней версии семантической разметки запрос выполнен при глаголах движения, ср. запрос: (t.move).

Запрос осуществляется автоматически путем выбора соответствующих признаков, определенных разметкой. Возможен поиск точных форм, соответствующих выбранным лексико-грамматическим разметкам. С ее помощью пользователь может найти контексты, в которых употребляются глаголы движения. Запросы подобного рода касательно морфологической и лексико-семантической информации служат мощным инструментом лингвистического анализа. Корпусные методы служат аналогом традиционных, экономят время лингвистов и увеличивают охват времени.

Обсуждение и результаты

Глагол движения в спортивном дискурсе, соответствующий определенному сегменту знаний, как бы является предпосылкой для понимания значений слов, связанных с набором, который активизирует лингвистические выражения определенных компонентов интерпретирующего термина, где другие элементы выступают вторичными. В современном русском и казахском языках наиболее распространенной и функциональной частотой глаголов движения в спортивном аспекте являются словосочетания с предлогами, обозначающими направление движения внутри пространства. Сочетание производных глагола движения в английском языке во многом зависит от семантики исходного глагола.

Согласно определению Т.А. Майсак и Е.В. Рахилиной, «под глаголами движения, или, более точно, перемещения, имеются в виду лексемы, обозначающие ситуацию, при которой субъект в какой-то момент времени занимает местоположение L1, а в некоторый следующий момент — местоположение L2. L1 при этом является начальной точкой движения, а L2 — его конечной точкой» [10; 76].

По мнению А.Д. Шмелева, любой вид движения образован из исходного пункта в конечный пункт, которые служат важными компонентами при описании характера ориентира в пространстве [11; 181].

Глаголы движения относятся к динамическим элементам, состоящим из нескольких этапов, что со временем расширяются. Этими этапами являются: начало движения, ход движения и окончание движения.

В тюркских языках в работе известного тюрколога Н.К. Дмитриева можно отметить лексико-семантическую группу глаголов. Автор выделил в этой группе глаголов следующее: глаголы речи, глаголы мышления, глаголы движения, глаголы действия. По мнению Н.К. Дмитриева, глаголы дви-

жения можно разделить на две группы: 1) глаголы, обозначающие направление движения; 2) глаголы, обозначающие способ движения [12; 102].

Применение корпусов НКРЯ, БНК, СОСА, НККЯ и АККЯ в нашем исследовании — это широко используемый метод исследования. Корпус облегчает задачу по поиску материала и обеспечивает мгновенный доступ к языковому материалу. Лингвисты могут отследить и изучить частотность употребления глаголов в трех сравниваемых языках для выявления разницы, опираясь на статистические данные. Наше исследование проведено на основе корпусов НКРЯ, БНК, СОСА, НККЯ и АККЯ. К сожалению, в корпусах НККЯ и АККЯ не обнаружено количество частотности глаголов движения как в корпусах НКРЯ, БНК и СОСА.

При отборе глаголов движения для эксперимента мы учитывали частоту встречаемости глагола в базе данных корпусов.

Для удобства было решено выбрать прямые значения глаголов, которые непосредственно связаны с тематикой «Спорт». В результате работы с корпусами НКРЯ, БНК, СОСА, НККЯ и АККЯ нами было отобрано всего 48 глаголов движения в трех сравниваемых языках, из них 12 приставочных глаголов движения на русском и 12 бесприставочных глаголов движения, по 12 простых и сложных глаголов движения на казахском и по 12 простых и сложных глаголов движения на английском языках для нашего исследования, которые проявили различную способность сочетаться с семантическими модификаторами, из них на русском языке 12 приставочных глаголов движения: *выбежать, отбежать, слететь, убежать, подбежать, приходиться, взлететь, догнать, обежать, пробежать, переплыть, забрасывать*; 12 бесприставочных глаголов движения на русском языке: *бегать, брести, ковылять, нырять, ползти, прыгать, лететь, гнать, ездить, мчать, плавать, скакать*;

12 сложных глаголов движения на казахском языке: *жүгіріп шығу, қашып кету, ұшып кету, жүгіріп кету, жүгіріп келу, болып кету, ұшып көтерілу, қуып жету, айналып шығу, жүгіріп өту, жүзіп өту, лақтырып жіберу*;

12 простых глаголов движения на казахском языке: *жүгіру, әрең-әрең жүру, солтақтау, сүңгу, жорғалау, секіру, ұшу, асықтыру, жүру, зымырату, жүзу, секіру*;

12 сложных глаголов движения на английском языке: *run out, run off, rush down, run away, run up, totter up, fly up, catch up, run around, run through, swim across, throw on*.

12 простых глаголов движения на английском языке: *run, drag, hobble, dive, crawl, jump, fly, drive, ride, race, swim, gallop*.

При выборе глаголов из перечня мы учитывали частоту встречаемости глаголов движения в базе НКРЯ, БНК, СОСА, НККЯ и АККЯ и Большого толкового словаря.

Для достижения задач нашего исследования следует конкретизировать последовательность проведения выборки и анализа глаголов движения.

Итак, представляем ход эксперимента. Весь эксперимент состоял из нескольких этапов:

– 1-ый этап — подготовительный, он предполагает извлечение глаголов движения из национальных корпусов русского, казахского и английского языков;

– 2-ой этап — привлечение лексикографических источников, сбор информации и статистическая обработка данных с выделением семантического ядра и периферии группы.

Итак, начнем с представления *этапа 1*. Для эксперимента были отобраны глаголы движения путём сплошной выборки следующим образом:

1. Результаты поиска приставочных глаголов движения в газетном корпусе на материале НКРЯ. Для определения частотности употребления глаголов на русском языке мы используем статистику ключевых слов (KWIC) газетного корпуса НКРЯ. На начальном этапе работы из выборки были получены статистические данные о частотности словоформ, приведенные в таблице 1.

Так, на запрос по глаголу *выбежать* зафиксировано 2622 документа, 2857 вхождений в текстах публицистической сферы; по глаголу *отбежать* — 214 / 218; *слететь* — 861 / 898; *убежать* — 6820 / 7344; *подбежать* — 2252 / 2330; *приходиться* — 65770 / 78872; *взлететь* — 6805 / 7375; *догнать* — 7282 / 8028; *обежать* — 220 / 226; *пробежать* — 3102 / 3665; *переплыть* — 518 / 658; *забрасывать* — 1825 документов, 1906 вхождений. Всего документов — 98291, вхождений — 114374.

Т а б л и ц а 1

Частотность русских приставочных глаголов движения на основе газетного подкорпуса НКРЯ

Лемма	Частота
выбежать	12
отбежать	10
слететь	10
убежать	11
подбежать	10
приходить	14
взлететь	10
догнать	10
обежать	9
пробежать	10
переплыть	10
забрасывать	11
Итого	127

Из таблицы видно, что частотность тех глаголов движения из НКРЯ, которые были выбраны в рамках данного исследования, составляет 127.

Стадия движения закодированной приставкой. Исходя из таблицы, русские приставочные глаголы можно поделить на три группы:

– глаголы движения с приставками (*с-, от-, у-, вы-*), ориентированные относительно исходного пункта, — *выбежать* и т.д.;

– глаголы движения с приставками (*в-, при-, под-, за-, до-*), ориентированные относительно конечного пункта — *догнать* и т.д.;

– глаголы движения с приставками (*о-, пере-, про-*), ориентированные относительно промежуточного пункта — *пробежать* и т.д.

Пример из газетного корпуса по результатам запроса в НКРЯ в формате KWIC: на примере с приставочным глаголом движения.

а поиска в газетном корпусе

корпуса: 1 275 405 документов, 394 473 204 слова.

(t:move | t:movebody) & d:pref

2 документа, 2 857 вхождений.

по годам 1-граммы 2-граммы 3-граммы 4-граммы 5-граммы

тип корпуса: [основном](#), [региональном](#), [диалектном](#), [поэтическом](#), [устном](#), [акрентологическом](#), [аудитивном](#), [аудитивном \(русском\)](#), [аудитивном \(англо-русском\)](#).

1 2 3 4 5 6 ... 11 ... 101 ... 263 [следующая страница](#)

память о Филиппе, на дорогу **выбежала** полутолая женщина с криками: "Спасите
район в панике на улице **выбежал** из зала заседаний.
Трасло парламент — депутаты спешно **выбежали** на трассу.
автомобиль Kia Rio сбил лису, **выбежавшую** на крышу и спаслись при
Они **выбежали** из отдела.
устройство (СВУ), которое заставило сотрудников **выбежать** смертник и устроил второй взрыв
происшествия подъехал автомобиль, из которого **выбежал** и обратился за помощью, передает
конца не удалось, потерпевшая успела **выбежать** соседи, которые вывалили полицию и
После этого нетрезвый мужчина **выбежал** на дорогу и начал валиться
схватили детей, взяли документы и **выбежали** на улицу, а после вызвали
крик его друга из квартиры **выбежала** местная жительница, которая и вызвала

1 2 3 4 5 6 ... 11 ... 101 ... 263 [следующая страница](#)

тип корпуса: [основном](#), [региональном](#), [диалектном](#), [поэтическом](#), [устном](#), [акрентологическом](#), [аудитивном](#), [аудитивном \(русском\)](#), [аудитивном \(англо-русском\)](#).

по первым результатам выдачи в формате [Excel](#), [CSV](#).

никого для этой страницы

Н.Т. Валеева отмечает, что русским бесприставочным глаголам свойственно называть способ и (или) скорость перемещения, но не его направление, так как «направительных смысловых компонентов русский глагол перемещения, как правило, не содержит» [13; 6].

2. Результаты поиска бесприставочных глаголов движения в газетном корпусе НКРЯ.

На запрос по глаголу *бегать* зафиксировано 13429 документов, 15537 вхождений в текстах публицистического стиля; по глаголу *брести* — 1033 / 1086 в текстах публицистического стиля; *ковылять* — 203 / 213; *нырять* — 1467 / 1705; *ползти* — 1966 / 2163; *прыгать* — 6703 / 8158; *лететь* — 25301 / 30444; *гнать* — 4504 / 4949; *ездить* — 35101 / 44047; *мчать* — 217 / 225; *пла-*

вать — 8353 / 10436; скакать — 2482 документов, 2666 вхождений. Всего вхождений — 111193. Всего документов — 100759 (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Частотность русских бесприставочных глаголов движения на основе газетного подкорпуса НКРЯ

Лемма	Частота
бегать	10
брести	6
ковылять	10
нырять	10
ползти	10
прыгать	11
лететь	12
гнать	11
ездить	10
мчать	10
плавать	14
скакать	10
Итого	124

Наблюдается следующая картина: многие производные от глаголов движения приставочным способом глаголы фокусирует свое внимание на способ перемещения в пространстве (*ездить, лететь, бегать* и т.д.), на вторичное значение перемещения в пространстве (*убежать, взлететь, подбежать, уплыть* и т.д.).

Частотность количества использования указанных выше глаголов: глагол *плавать* встречается в 204 предложениях и в 8353 документах, 266 и 1163 соответственно, в то время как глагол *брести* по частотности составляет 6 в 1033 документах. Глагол *бегать* зафиксирован в 13429 документах, по частоте глаголов — 10.

3. Результаты поиска глаголов движения в основном подкорпусе НККЯ.

Объем всего корпуса составляет 21 миллион словоупотреблений.

В казахском языке глагол движения можно наблюдать в сочетании «деепричастие на -п + вспомогательный глагол» — *жүгіріп шығу*. Положение осложняется тем, что, в отличие от НКРЯ, на запрос по частоте глаголам движения не обнаружено в корпусе. Поскольку НККЯ — новый, и не все сложные глаголы движения зафиксированы. В Национальном корпусе казахского языка имеются трудности из-за лексико-семантической разметки и отсутствия частотности глаголов движения, как в НКРЯ. Отсутствие частоты глаголов движения в корпусе обозначено знаком «-» в таблице 3.

Т а б л и ц а 3

Частотность казахских составных глаголов движения на основе корпуса НККЯ

Лемма	Частота
жүгіріп шығу	-
қашып кету	-
ұшып кету	-
жүгіріп кету	-
жүгіріп келу	-
болып кету	-
ұшып көтерілу	-
қуып жету	-
айналып шығу	-
жүгіріп өту	-
жүзіп өту	-
лақтырып жіберу	-
Итого	0
<i>Примечание.</i> Знаками «+» и «-» условно обозначено наличие или отсутствие признака.	

Указанные казахские глаголы движения в таблице, в отличие от соответствующих русских, образуют ряд устойчивых словосочетаний, которые передаются на русский язык чаще одним глаголом: *жүгіріп шығу* — *выбежать*, *ұшып кету* — *слететь* и т.п.

Сочетание деепричастия от непереходного глагола *кету* с глаголами, указывающими на способ передвижение, обозначает незавершенность действия, например: *қашып кету* — *отбежать*.

Следует отметить, что при изучении сложных казахских глаголов движения в НККЯ сложно применить методы статистики, которые указывают на проблемы в выборе статистических мер для описания. Тем не менее, в корпусной лингвистике имеются случаи использования статистических методов анализа изучаемых языковых единиц, что позволяет получить надежные и достоверные данные.

4. Результаты поиска простых казахских глаголов движения в основном подкорпусе НККЯ. Обратим свое внимание на таблицу 4, в ней отсутствует частотность глаголов движения в НККЯ. Следовательно, сделали запрос по глаголу *жүгіру*, в нем было зафиксировано всего 86 документов; по глаголу *әрең-әрең жүру* — 0 документов; *солтақтау* — 0; *сұңғу* встречается в 11 документах, *жорғалау* — в 1; *секіру* — в 135; *ұшу* — в 261; *асықтыру* — в 1; *жүру* — в 1163; *зымырату* — в 1; *жүзу* — в 182; *секіру* — в 135 документах. Всего документов — 1976. Отсутствие частотности глаголов движения в основном корпусе обозначено знаком «-».

Т а б л и ц а 4

Частотность казахских простых глаголов движения на основе корпуса НККЯ

Лемма	Частота
жүгіру	-
әрең-әрең жүру	-
солтақтау	-
сұңғу	-
жорғалау	-
секіру	-
ұшу	-
асықтыру	-
жүру	-
зымырату	-
жүзу	-
секіру	-
Итого	0
<i>Примечание.</i> Знаками «+» и «-» условно обозначено наличие или отсутствие признака.	

Количество использования указанных выше глаголов, безусловно, отличается: глагол *жүру* — встречается в 266 предложениях и в 1163 документах, в то время как *әрең-әрең жүру* — 0, *солтақтау* — в 0 документах.

5. Результаты поиска сложных глаголов движения в корпусе АККЯ.

На запрос по глаголу *жүгіріп шығу* зафиксировано 241 вхождение, 22 документа. По глаголу *қашып кету* — 33 документа, 274 вхождения; *ұшып кету* — 277 / 37; *жүгіріп кету* — 241 / 22; *жүгіріп келу* — 241 / 22; *болып кету* — 4152 / 308; *ұшып көтерілу* — 277 / 37; *қуып жету* — 272 / 36; *айналып шығу* — 63 / 351; *жүгіріп өту* — 22 / 241; *жүзіп өту* — 15 / 51; *лақтырып жіберу* — 21 документ, 70 вхождений. Всего вхождений — 6688. Всего документов — 638. Отсутствие частотности глаголов движения в основном корпусе обозначено знаком «-» (табл. 5).

По семантической классификации М. Оразова глаголы движения в казахском языке можно разбить на несколько семантических групп [14; 99]:

1. Глаголы, обозначающие движение на земле: *жүгіру*, *жүру* и т.д.
2. Глаголы, выражающие движение на воде: *сұңғу*, *жүзу* и т.д.
3. Глаголы, передающие движение по воздуху: *ұшу*, *зымырату* и т.д.
4. Глаголы, передающие движение, обозначающие направленное движение: *жорғалау*, *әрең-әрең жүру* и т.д.

Частотность казахских глаголов движения на основе корпуса АККЯ

Лемма	Частота
жүгіріп шығу	-
қашып кету	-
ұшып кету	-
жүгіріп кету	-
жүгіріп келу	-
болып кету	-
ұшып көтерілу	-
қуып жету	-
айналып шығу	-
жүгіріп өту	-
жүзіп өту	-
лақтырып жіберу	-
Итого	0

Количество использования указанных выше глаголов, безусловно, отличается: глагол *айналып шығу* встречается в 12 предложениях и примерно в 63 документах, в то время как глагол *жүзіп өту* обнаружен только в 9 предложениях в 15 документах.

6. Результаты поиска простых глаголов движения в корпусе АККЯ.

В таблице 6 отсутствует частотность глаголов движения в АККЯ. Поэтому запрос был сделан по количеству документов, по глаголу *жүгіру* зафиксировано 9 вхождений, 8 документов; *әрең-әрең жүру* — 204 / 23; *солтақтау* — 0; *сұңғу* — 0; *жорғалау* — 0; *секіру* — 2 / 2; *шу* — 3 / 2; *асықтыру* — 0; *жүру* — 46 / 28; *зымырату* — 0; *жүзу* — 12 / 6; *секіру* — 2 вхождения, 2 документа. Всего документов — 71. Всего вхождений — 278. Отсутствие частотности глаголов движения в корпусе обозначено знаком «-»

Частотность казахских глаголов движения на основе корпуса АККЯ

Лемма	Частота
жүгіру	-
әрең -әрең жүру	-
солтақтау	-
сұңғу	-
жорғалау	-
секіру	-
ұшу	-
асықтыру	-
жүру	-
зымырату	-
жүзу	-
секіру	-
Итого	0

Частотность количества использования указанных выше глаголов, безусловно, отличается: глагол *әрең-әрең жүру* встречается в 204 предложениях в 23 документах, 266 и примерно в 1163 документах, в то время как *әрең-әрең жүру*, *сұңғу*, *жорғалау*, *секіру*, *асықтыру* — в 0 документах.

7. Результаты поиска глаголов движения в корпусе БНК (NBC).

В таблице 7 отражены запросы по частотности английских глаголов движения, зафиксированные в корпусе БНК (NBC). В данном корпусе отсутствует количество документов. Поэтому запрос был сделан по частотности глаголов.

К наиболее частотным глаголам движения по базе данных относятся *come up* и *run out*.

Т а б л и ц а 7

Частотность английских глаголов движения на основе корпуса БНК (NBC)

Лемма	Частота
run out	895
run off	264
rush down	13
run away	592
run up	328
come up	2732
fly up	49
catch up	540
run around	96
run through	339
swim across	24
throw on	17
Итого	5889

8. Результаты поиска глаголов движения в корпусе БНК (NBC).

В эту таблицу входят семантические эквиваленты на английском языке указанных выше русских глаголов движения, такие как *run, drag, hobble, dive, crawl, jump, fly, drive, ride, race, swim, gallop*. В таблице 8 отражены запросы по частоте английских глаголов движения, зафиксированные в корпусе БНК (NBC). В данном корпусе отсутствует количество документов и вхождений. Поэтому запрос был сделан по частоте глаголов.

Глаголы движения *to drive, to run, swim* могут выражать значение вида движения. Способы выражения в русском и английском языках различаются. Эти различия касаются глаголов движения и как они передаются. В английском языке глагол выражает способ движения, а предложная группа (Preposition of Motion) — маршрут движения. Исследования семантики глаголов движения связаны с научными трудами Л. Талми. Движение, согласно интерпретации Л. Талми, состоит из следующих компонентов: «Фигура (*the Figure*) — объект, перемещающийся или локализованный относительно другого объекта — опорного объекта, или Фона. Фон (*the Ground*) — опорный объект, относительно которого осуществляется перемещение или определяется местонахождение объекта, названного Фигурой. Путь (*the Path*), или Маршрут, — маршрут, по которому перемещается Фигура, или местонахождение Фигуры относительно Фона» [15; 25–27].

Т а б л и ц а 8

Частотность английских глаголов движения на основе корпуса БНК (NBC)

Лемма	Частота
run	21170
drag	1136
hobble	27
dive	623
crawl	396
jump	2416
fly	3676
drive	8549
ride	3229
race	7752
swim	1374
gallop	265
Итого	50613

Корпуса в русском и английском языках различаются. Эти различия, прежде всего, касаются того, какая информация содержится о частотности глаголах движения.

9. Результаты поиска глаголов движения в корпусе Корпус современного американского английского (COCA).

В таблице 9 зафиксирован запрос по количеству частотности английских глаголов движения. В то же время анализ глаголов с опорой на корпусный анализ показывает, что имеются нюансы, дифференцирующие их частотность. В первую очередь, необходимо отметить, что слова *run out*, *come up* встречаются чаще, чем *rush down* и *swim across*. Глагол *run out* встречается в 10178 предложениях; *come up* — в 42618; *rush down* — в 149; *swim across* — в 146 предложениях.

Т а б л и ц а 9

Частотность английских глаголов движения на основе корпуса COCA

Лемма	Частота
run out	10178
run off	2982
rush down	149
run away	7031
run up	2675
come up	42618
fly up	440
catch up	9173
run around	2568
run through	3425
swim across	146
throw on	573
Итого	172958

10. Результаты поиска глаголов движения в корпусе современного американского английского (COCA).

На запрос английским глаголам движения зафиксировано только количество частотности. Анализ глаголов движения с опорой на корпусные данные показывает, что глаголы *race*, *drive* встречаются чаще, чем *hobble* и *gallop*. Глагол *race* встречается в 119214 предложениях, *drive* — в 120747; *hobble* — в 457; *gallop* — в 1199 предложениях. На основании проведенного корпусного анализа утверждаем, что среди указанных глаголов, полученных по запросу, наиболее часто употребляемыми являются *to ride*, *to race*, *to drive* (табл. 10).

Т а б л и ц а 10

Частотность английских глаголов движения без предлогов на основе корпуса COCA

Лемма	Частота
run	41244
drag	17568
hobble	457
dive	9444
crawl	7136
jump	42623
fly	49696
drive	120747
ride	64338
race	119214
swim	15224
gallop	1199
Итого	488890

Безусловно, количественные различия объясняются здесь в первую очередь тем, что семантически различаются сами русские, английские и казахские лексемы: в то время как в русском языке направление лексикализуется в приставке, в английском вся информация о пути движения выражается предложными группами, а в казахском языке глаголы передаются вспомогательными глаголами *шығу, өту, кету, келу*.

11. Рассмотрим глаголы движения в Большом толковом словаре русского языка. В этом словаре мы нашли классификацию приставочных и бесприставочных глаголов движения, которая представлена в Большом толковом словаре русских глаголов», разработанном под редакцией Л.Г. Бабенко. Количество приставочных глаголов движения насчитывает 237 единиц по выборке словаря. По словарю Л.Г. Бабенко глаголы движения делятся на: обозначающие поступательное движение субъекта (глаголы однонаправленного, разнонаправленного движения) и непоступательное движение субъекта (глаголы беспорядочного, вращательного и колебательного движения). Однако мы рассмотрим глаголы, обозначающие только поступательное движение [9].

Опираясь на данные из «Большого толкового словаря русских глаголов», мы можем распределить глаголы движения с приставками на три группы [9]:

1) глаголы однонаправленного движения с приставками, ориентированные относительно исходного пункта (*сходить, уезжать, выпрыгивать, отскакивать*);

2) глаголы однонаправленного движения с приставками, ориентированные относительно конечного пункта (*взбегать, подходить, прилететь, доплывать, залезать*);

3) глаголы однонаправленного движения с приставками, ориентированные относительно промежуточного пункта (*обходить, переезжать, проводить*).

В таблице 11 показано продуктивность словообразования глаголов движения в трех сравниваемых языках с опорой на данные с корпусов НКРЯ, НККЯ, АККЯ, BNC и COCA и Толкового словаря. М. Кронгауз полагает, что «при корпусном анализе статистические закономерности приобретают особую значимость и могут играть роль своего рода эмпирической реальности, интерпретируемой с семантической точки зрения» [8; 75].

В заключение приведем подсчет статистических данных о частотности исследуемых глаголов движения в корпусах и Толковом словаре русского языка, полученный методом простого арифметического подсчета. Сопоставление частотности глаголов движения в корпусах и словаря приведено в таблице 11.

Т а б л и ц а 11

**Сравнение статистических данных о частотности глаголов в разных корпусах
и в Толковом словаре русского языка**

Глаголы движения	ТСРЯ	Количество словоупотреблений									
		НККЯ		АККЯ		НКРЯ		BNC		COCA	
		доку- ментов (кол-во)	вхожде- ний (кол-во)	доку- ментов (кол-во)	вхожде- ний (кол-во)	доку- ментов (кол-во)	вхожде- ний (кол-во)	доку- ментов (кол-во)	вхожде- ний (кол-во)	доку- ментов (кол-во)	вхожде- ний (кол-во)
С приставкой/	237	—	—	638	6688	98291	114374	5889	—	172958	—
Без приставки/	—	1976	—	71	278	100759	111193	50613	—	4888890	—
Итого	2237	11976	—	7709	946	199050	225567	56502	—	6661847	—

Из таблицы 11 видно, что частотность глаголов движения в корпусах COCA и НКРЯ доминирует, чем в других корпусах. Менее частотными являются ТСРЯ, АККЯ и НККЯ.

Следовательно, разница между словарными и корпусными данными глаголов движения прослеживается весьма существенно, так как в корпусах казахского языка не были найдены те глаголы движения, которые приведены в таблицах 3–6, а также некоторые глаголы движения на основе данного толкового словаря не зафиксированы по сравнению с корпусом НКРЯ.

Благодаря статистическому методу устанавливается строение семантических полей глаголов движения.

При выделении глаголов движения в качестве лексико-семантической группы необходимо установить ядро и периферию в семантическом поле.

В нашем случае глаголы, входящие в центр семантического поля, реализуют свою начальную функцию.

При описании семантики поля глаголов движения в казахском, русском и английском языках, на наш взгляд, часто встречаемые глаголы движения относятся к ядру, а редко встречающиеся — периферии. В трех сравниваемых языках при описании семантики полей глаголов движения нами была использована шкала частотности употребления глаголов движения с выделением ядра.

В ядро семантического поля приставочные глаголы движения в русском языке в совокупности входит глагол *приходить*, которая употребляется чаще, согласно данным НКРЯ, по документу составляет 65770. К периферии относятся глаголы *обежать*. Глагол *плавать*, по данным НКРЯ, используется чаще, чем глагол *брести*. По НККЯ в казахском языке глагол *жүру* употребляется чаще, чем *солтақтау*. Вместе с тем, по базе АККЯ, глагол *болып кету*, *арен-арен жүру* входят в ядро, глаголы *жүзіп өту*, *сүңгу* относятся к периферии.

Согласно данным БНК (NBC), в английском языке к ядру семантического поля глагола движения относятся: *run*, *come up*, а к периферии — *hobble*, *rush down*.

Согласно данным СОСА, к ядру семантического поля глагола движения относятся *run out*, *race*, а к периферии — *hobble*, *swim across*.

В заключение нам хотелось бы отметить, что на базе полученных статистических данных можно сделать также вывод о том, что наиболее частотными приставками являются *при-*. Разумеется, это связано с наиболее частотным глаголом *приходить*. За ней следуют сложные глаголы в казахском и английском языках *болып кету* и *run out*.

Выводы

По результатам проведенного исследования можно прийти к следующим выводам, что семантический анализ глаголов движения в трех разноструктурных языках в сопоставительном плане показывает, что глаголы движения русского языка с их казахскими и английскими эквивалентами имеют различия. В первую очередь, они заключаются в том, что, в отличие от русских глаголов движения, в глаголах движения казахского и английского языков отсутствуют префиксы. Следующей отличительной особенностью являются способы передачи глагольной семантики казахских и английских глаголов движения и семантической классификации: ориентацию движения относительно исходной, конечной точек движения и промежуточного движения.

На основе материалов семантического анализа глаголов движения, полученного из корпусов НКРЯ, НККЯ, АККЯ, BNC и СОСА, показано, что исследование является инструментом будущего для решения определенного круга лингвистических задач. Можно сказать, главные преимущества корпусов заключаются в том, что они ориентированы для извлечения данных.

Несмотря на недостатки работы с корпусом, они обеспечивают объективность полученных результатов, а также дают возможность верифицировать достоверность полученной информации. Нам удалось достичь результатов благодаря методам математической статистики в лингвистических исследованиях, которые могут отразить отсчет частотности глаголов.

Как показывает анализ семантики глаголов движения в разноструктурных языках с использованием разных корпусов и Большого толкового словаря русских глаголов, разработанный под редакцией Л.Г. Бабенко выявляет статистические закономерности для эмпирического сравнения.

Применение статистических данных для установления частотности сравниваемых глаголов движения в корпусах и Толковом словаре русского языка, полученных методом простого арифметического подсчета сделан вывод о том, что частотность употребления глаголов семантического поля движения в ядре в трех разноструктурных языках (казахском, русском и английском) отличаются. Поскольку следует принять во внимание, что примерами для лингвистического анализа являются приставочные и бесприставочные глаголы движения на русском языке, которые были взяты из подкорпуса русского языка НКРЯ, простые и составные глаголы движения на казахском языке из основного подкорпуса НККЯ и АККЯ, а глаголы движения на английском языке из основного подкорпуса BNC и СОСА. Лексемы, касающиеся только значений спортивного пространства, представляют собой определенную лексическую категорию с центральным и периферийным значениями.

Исследование семантики глаголов движения позволило представить лексико-грамматическую группу как явление общелингвистического значения.

Когда мы сталкиваемся с разнообразными каналами передачи информации, касающимися употребления глаголов движения в спортивном дискурсе, мы понимаем, что глаголы в разных языках в средствах массовой информации представляет собой трудоемкую задачу для широкой аудитории. Поэтому в дальнейшем можно разработать IT-приложения и цифровые лингвистические продукты на киберспорты для широкого применения, в которых не только статистические данные должны быть отображены, но и все специфические особенности глаголов движения должны пополняться в разнотемных языках для удобства.

В заключение особо подчеркнем, что проведенный анализ открывает перспективы для исследований относительно искусственного интеллекта.

Список литературы

- 1 Земская Е.А. Вопросы изучения приставочного словообразования глаголов в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.00.00 — «Филология» / Е.А. Земская. — М., 1952. — 21 с.
- 2 Салахова Р.Р. Проблемы изучения глагольной семантики разноструктурных языков в условиях билингвизма. Правовые основы функционирования государственных и региональных языков в условиях дву- и многоязычия (мировой опыт реализации языковой политики в федеративных государствах): Междунар. науч.-практ. конф. 11 декабря 2019 г. — Казань: ИЯЛИ, 2019. — С. 180–183.
- 3 НККЯ — Национальный корпус казахского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: qz.corpus.kz, <https://qzcorpus.kz>.
- 4 АККЯ — Алматинский корпус казахского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru.
- 5 НКРЯ — Национальный корпус русского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ruscorpora.ru/search-main.html>.
- 6 BNC — Британский национальный корпус. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.english-corpora.org/bnc/>, <http://www.natcorp.ox.ac.uk/corpus/index.xml>.
- 7 COCA — Корпус современного американского английского. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.english-corpora.org/coca/>.
- 8 Кронгауз М.А. Семантика: учеб. для студ. лингв. фак-тов высш. учеб. завед. / М.А. Кронгауз. — М.: Изд. центр «Академия», 2005. — 399 с.
- 9 Толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / под ред. Л.Г. Бабенко. — М.: АСТ-ПРЕСС, 2008.
- 10 Майсак Т.А. Типология систем глагольной лексики: движение в воде / Т.А. Майсак, Е.В. Рахилина // Грамматические категории: иерархии, связи, взаимодействие: материалы конф. — СПб., 2003. — С. 89–91.
- 11 Шмелев А.Д. Из пункта А в пункт В / А.Д. Шмелев // Логический анализ языка. Семантика начала и конца / отв. ред. Н.Д. Арутюнова. — М.: Индрик, 2002. — 648 с.
- 12 Дмитриев Н.К. Глаголы движения. Строй тюркских языков / Н.К. Дмитриев. — М., 1962. — 594 с.
- 13 Валеева Н.Т. Глагольные префиксы как средство моделирования пространства и направления перемещения (на материале русского языка): дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.19 — «Теория языка» / Нина Тимофеевна Валеева. — М., 2001. — 212 с.
- 14 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы / М. Оразов. — Алматы, Рауан, 1991. — 211 б.
- 15 Talmy L. Toward a cognitive semantics / L. Talmy // Typology and process in concept structuring. The MIT Press, 2000. — Vol. 2. — 504 p.

А.Е. Бижкенова, Р. Кенжебекова

Орыс, қазақ және ағылшын тіліндегі қимыл етістіктерінің семантикасы (корпус және сөздік деректері негізінде)

Зерттеудің мақсаты — Ұлттық орыс тілінің корпусынан (ҰОТК), Британ ұлттық корпусынан (БҰК), Ұлттық қазақ тілі корпусынан (ҰҚТК), Қазіргі американдық ағылшын тілі корпусынан (ҚААТК) және Алматы қазақ тілі корпусынан (АҚТК) және Орыс етістіктерінің түсіндірме сөздігінен алынған ақпаратты пайдалана отырып, салыстыру аспектісінде әртүрлі жүйелік тілдердегі қимыл етістіктерінің қолданылу жиілігін зерттеу. Тіл білімінде бір-бірімен байланысты емес қимыл етістіктерін зерттеу қажеттілігі анықталды және осыған байланысты қазіргі тіл біліміндегі өзекті міндеттердің бірі болып қала береді. Ұсынылған талдау қазіргі қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі қимыл етістіктерінің функционалдық-семантикалық ерекшеліктерін зерттеу үшін корпус пен сөздік материалды қолданудың мысалы болып табылады. Тәжірибе нәтижелері етістіктердің жасалу тәсілдері бойынша бір-бірінен ерекшеленетінін көрсетті: яғни олардың семантикалық мазмұны, семантикалық өрісте қимыл етістіктерінің құрылымы үш тілдің (қазақ, орыс және ағылшын) ішінде қолданылу жиілігі әртүрлі.

Кілт сөздер: қимыл етістіктері, корпус, семантикалық класс, статистика, префикстер, әрекет ету тәсілі, лексикалық-семантикалық тобы.

A.E. Bizhkenova, R. Kenzhebekova

Semantics of motion verbs in Russian, Kazakh and English variants (based on corpus and dictionary data)

The paper describes an experiment of verbs of motion in three languages of different structure using data taken from the Russian National Corpus (RNC), the British National Corpus (BNC), the National Corpus Kazakh Language (KNC), the Corpus of Modern American English (COCA) and Almaty Corpus of Kazakh language (ACKL) and the Explanatory Ideographical Dictionary of Russian Verbs. The aim of this article is to study the frequency of the use of verbs of motion in structurally different systems languages on the material of the corpora of the Kazakh, Russian and English languages and the Explanatory Ideographical Dictionary of Russian Verbs in the aspect of comparison. The necessity of studying the motion verbs, which are belong to different types in linguistics, and therefore, it continues to remain one of the relevant tasks in modern linguistics. In the course of the study, the use of the frequency of verbs of motion was shown by attracting practical material. The presented analysis is a model of the use of corpus and Dictionary material to study the functional and semantic features of the motion verbs in modern Kazakh, Russian and English. The results of the study showed that verbs also differ in ways: their semantic content and behavior are different. The experiment showed that the statistical data obtained by the method of simple arithmetic calculation proved that the frequency of the use of verbs of the semantic field of movement in the core in three languages of different structure (Kazakh, Russian and English) is different.

Keywords: motion verbs, corpus, semantic class, statistics, prefixes, mode of action, lexical-semantic group.

References

- 1 Zemskaja, E.A. (1952). Voprosy izucheniia pristavochnogo slovoobrazovaniia glagola v sovremennom russkom yazyke [Issues of studying prefixed word-formation of a verb in modern Russian]. *Extended abstract of candidate's thesis* [in Russian].
- 2 Salahova, R.R. (2019). Problemy izucheniia glagolnoi semantiki raznostrukturnykh yazykov v usloviakh bilingvizma. Pravovye osnovy funktsionirovaniia gosudarstvennykh i regionalnykh yazykov v usloviakh dvu- i mnogoiazychiia (mirovoy opyt realizatsii yazykovoy politiki v federativnykh gosudarstvakh) [Problems of studying verbal semantics in different languages in state of bilingualism. Legal basis for the functioning of state and regional languages in conditions of bi- and multilingualism (world experience in implementing language policy in federal states)]. *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaya konferentsiia* (11 dekabria 2019) — International scientific and practical conference (pp. 180-183). Kazan [in Russian].
- 3 NKKYa — Natsionalnyi korpus kazakhskogo yazyka [National Corpus of the Kazakh Language]. Retrieved from qz.corpus.kz, <https://qzcorpus.kz> [in Russian].
- 4 AKKYa — Almatinskii korpus kazakhskogo yazyka [Almaty Corpus of the Kazakh language]. Retrieved from http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru [in Russian].
- 5 NKRYa — Natsionalnyi korpus russkogo yazyka [National Corpus of the Russian Language]. Retrieved from <http://www.ruscorpora.ru/search-main.html> [in Russian].
- 6 BNC — Britanskii natsionalnyi korpus [British National Corpus]. Retrieved from <http://www.english-corpora.org/bnc/>, <http://www.natcorp.ox.ac.uk/corpus/index.xml> [in Russian].
- 7 COCA — Korpus sovremennogo amerikanskogo [Corpus of Modern American English]. Retrieved from <https://www.english-corpora.org/coca/> [in Russian].
- 8 Krongauz, M.A. (2005). Semantika [Semantics]. Moscow: Izdatelskii tsentr «Akademiia» [in Russian].
- 9 Babenko, L.G. (Ed.). (1999). Tolkovy slovar russkikh glagolov. Ideograficheskoe opisanie. Angliiskie ekvivalenty. Sinonimy. Antonimy [Explanatory dictionary of Russian verbs. Ideographic description. English equivalents. Synonyms. Antonyms]. Moscow: AST-PRESS [in Russian].
- 10 Majsak, T.A. (2001). Tipologiya sistem glagolnoi leksiki: dvizhenie v vode [Typology of verbal vocabulary systems: movement in water] / T.A. Majsak, E.V. Rahilina // *Grammaticheskie kategorii: ierarkhii, svyazi, vzaimodeistvie: materialy konferentsii — Grammatical categories: hierarchies, connections, interaction: conference materials* (pp. 89-91). Saint-Petersburg [in Russian].
- 11 Shmelev, A.D. (2002). Iz punkta A v punkt B [From point A to point B]. *Logicheskii analiz yazyka. Semantika nachala i kontsa — Logical analysis of language. Semantics of beginning and end* / N.D. Arutjunova (Ed.). Moscow: Indrik [in Russian].
- 12 Dmitriev, N.K. (1962). Glagoly dvizheniia. Stroi tiurkskikh yazykov [Verbs of motion. The structure of the Turkic languages]. Moscow [in Russian].
- 13 Valeeva, N.T. (2001). Glagolnye prefiksy kak sredstvo modelirovaniia prostranstva i napravleniia peremeshcheniia (na materiale russkogo yazyka) [Verbal prefixes as a means of modeling space and direction of movement (on the basis of the Russian language)]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 14 Orazov, M. (1991). Qazaq tilinin semantikasi [Semantics of the Kazakh language]. Almaty, Rauan [in Kazakh].
- 15 Talmy, L. (2000). Toward a cognitive semantics. *Typology and process in concept structuring*, 2. The MIT Press.

Information about authors

Bizhkenova, A.E. — Doctor of Philological Sciences, Professor of Department of Foreign Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: abizhkenova@inbox.ru;

Kenzhebekova, R. — PhD student of Department of Foreign Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: razi2511@mail.ru.

Г.К. Кортабаева*, Ж.Е. Мұратбекова

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(e-mail: turki_alemi@mail.ru; mzhanel583@gmail.com)*

Қазақ және қытай тілдеріндегі жұмбақтардың этнолингвистикалық сипаты

Жұмбақ — халық өмірінің бай тәжірибесін, дүниеге эстетикалық және этикалық көзқарасын білдіретін көне жанр. Халықтың болмысымен ежелден біте қайнасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан жұмбақ жанрының табиғатын сипаттау үшін ұлттық дүниетанымды терең түсінуіміз керек. Жұмбақты шешу барысында кездесетін түрлі ақпарат арқасында адам өзінің білімін, ойлау процесін жетілдіреді. Мақаланың басты мақсаты — қазақ және қытай тілдеріндегі жалқы есімді жұмбақтарды этнолингвистикалық тұрғыдан сипаттау. Зерттеу әдісі ретінде қазақ және қытай тілдеріндегі дереккөздер мен материалдарды саралау, жіктеу және жүйелеу әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысының нәтижесі көрсеткендей, қазақ және қытай жұмбақтарының құрамындағы жалқы есімді талдау проблемасы жалқы есімнің ерекшелігін түсінумен, ұлттық менталитетпен, мәдениетаралық коммуникациямен анықталған біліммен, фольклорлық ерекшеліктерді белгілеумен тығыз байланысты. Жалқы есімдер әр халықта өзіндік ерекшеліктерге ие. Жалқы есімдер мақал-мәтел мен фразеологизмдердегі сияқты жұмбақтарда да кездеседі. Олар тек өзінің жалқылық мағынасында ғана емес, толып жатқан ауыспалы, туынды және символикалық мағыналарда да көрініс табады.

Кілт сөздер: жұмбақ, ономастика, менталитет, иероглиф, метафора, жалқы есім.

Kipicne

Жұмбақтар — әр халықтың менталитетінде кездесетін рухани-мәдени байлықтың үлкен бір қызықты саласы. Жұмбақ халық өмір-тіршілігімен тығыз байланысты, ондағы сан алуан заттар мен құбылыстарды екінші бір зат, құбылыстармен салыстыра, салғастыра отырып, олардың астарлы мәнін, түр-тұлғасын, іс-әрекетін, басқа да ұқсас ерекшеліктерін айқындап, көркем сөзбен бейнелеу арқылы жасалады. Онда әр халықтың тұрмыста, өмірде кездестірген заттары, оқиғалары туралы ойы, қиялы бейнеленген. Жұмбақ жасаушы мотивтер ұлттық менталитет пен дүниетанымға, байырғы ұғымдар мен көне салт-дәстүрлерге негізделеді [1; 7].

Жұмбақ — әр халықтың рухани өмірінде танымдық қасиетімен, терең мазмұн-мағынасымен ой қозғап, тапқырлыққа, зейінділікке баулитын тәрбиелік мәні зор ауыз әдебиетінің ықшамды жанры. Қытай жұмбақтары өз тарихын көне заманнан бастайды. Қытай жұмбақтары қытай иероглифтарының формасымен, айтылуымен және мағынасымен тығыз байланысты.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Зерттеу жұмысының мақсаты — генеологиялық тілдер тобы жағынан екі түрлі қытай және қазақ тілдеріндегі жұмбақтарды этнолингвистикалық тұрғыдан қарастыру. Халықтың болмысымен ежелден ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қазақ және қытай жұмбақтарының табиғатын сипаттау үшін осы екі халықтың ұлттық дүниетанымын терең пайымдау керек.

Осы мақсатқа жету үшін мақалада келесі міндеттер қойылды: қазақ және қытай тілдеріндегі жұмбақтарды зерттеудің теориялық негіздерін зерделеу; жалқы есімді жұмбақтардың этнолингвистикалық сипатын ашу; этнолингвистикалық критерийлерді басшылыққа ала отырып, қазақ және қытай тілдерінің жұмбақтарын талдау; жұмбақтардың екі тілдегі бейнесін этнолингвистикалық ерекшелігін анықтау.

Методология және теориялық негіз

Қазақ жұмбақтарының алғашқы үлгілерін жүйелі түрде жинау, жариялау ісі В.В. Радлов, А. Лютш, П.М. Мелиоранский, В.В. Васильев, Ә.А. Диваевтан, т.б. ғалымдардың еңбектерінен бастау алады. 1940 жылы ғалым С. Аманжоловтың тақырыптық топтарға жіктелген жұмбақтар жинағы жарық көрді. Жұмбақ табиғаты туралы тұщымды пікір қалдырған ғалым-жазушылар М. Әуезов,

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: turki_alemi@mail.ru

М. Ғабдуллин, С. Мұқанов, Ә. Марғұлан, т.б. болды. Қазақ халқының жұмбақтарын арнайы зерттеген ғалымдар қатарына М. Әбжанов, Ж. Адамбаева, К. Шамшадин, Н. Оңғарбаеваны қосамыз. М. Ғабдуллин жұмбаққа фантазиядан да деректілік, нақтылық басым келеді, адамның көз алдындағы, күн сайын көріп, біліп отырған нәрселерден алады дейді. Ауыз әдебиетінің басқа түрлерімен салыстырғанда жұмбақтың ерекшелігі де сол — уақыт өте келе өсу, ұлғаю процесінде болады [2; 122].

Қытай жұмбақтарының шығуы және халықтың әлеуметтік-мәдени өміріндегі орны туралы мәселе әлі де көптеген ғалымдарды қызықтырады. Ол алғаш рет V ғасырдағы еңбектерде айтылады. Мысалы Лю Се (386-581) әдебиеттанушы Винсент Диаолонның «Literary Consciousness and Dragon Engraving» атты еңбегінде: «Жұмбақ сөздер орындарын ауыстыру арқылы ребус жасайды» делінген [3; 56].

Қытай ғалымы Фу Джаофаның айтуы бойынша, жұмбақ — метафоралық өрнек, онда бір объект соған қандай да бір ұқсастығы бар басқа объект арқылы бейнеленеді. Соның негізінде жұмбақ жауабы ойланып шешімі табылуы керек. Қытай халқы мәдениетінде жұмбақтарды түрлі мерекелерде қолдануы мүмкін.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазуда деректердің негізгі көзі ретінде қытай және қазақ тілдеріндегі материалдарды саралау, жіктеу және жүйелеу әдістері қолданылды.

Зерттеуде қойылған міндеттерді орындау үшін келесі әдістер пайдаланылды: сипаттау, салғастырмалы, семантикалық талдау, компоненттерді талдау әдісі, лингвомәдени талдау әдісі, бағалау сипаттама тәсілі. Зерттеуде негізгі қолданылған материалдар ретінде К. Шамшәдиннің «Қазақ жұмбағы», Н.Б. Оңғарбайдың «Қазақ жұмбақтарының тілі (этнолингвистикалық зерттеу)» жұмыстары және қытай тіліндегі жұмбақтарға байланысты А.Л. Мышинскийдің «Семантические и семиотические особенности иероглифических загадок» еңбектерін ерекше атауға болады.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Әр халық жаратылыстың сыры мен құпиясын талдап, оны жұмбақтап және шешуге талпыныс жасайды. Жалқы есімдерді тіл білімінің «ономастика» деп аталатын саласы зерттейді, сонымен бірге жалқы есім жиынтығын — қазіргі ғылымда онимдерді атау үшін қолданады [4; 10].

Тіліміздегі жалқы есімдер атауларынан халықтың таным-түсінігін, қоршаған ортаны, дүниені танып-білудегі ұлттық ерекшеліктерді көруге болады. Қазақ және қытай тілдеріндегі жұмбақтарда халықтың рухани, әлеуметтік және материалдық мәдениетіне қатысты ақпараттарға толы болады.

Мысалы:

*«Қатар – қатар тас қойдым,
Жиреншемді бос қойдым» (Тіл)*

Жиренше шешен тарихта болған, әз Жәнібек ханның тұсында өмір сүрген, ханның уәзірі болған. Қазақ халқы аталы сөзді, шешендікті аса қадір тұтқаны ежелден белгілі. Аңыз-әңгімелердің дерегі бойынша ол Қазақ хандығын құруда ханға көмектесе отырып, пайдалы кеңестерімен халық бұқарасының атынан сөйлеген жезтаңдай, тапқыр, шешен болған. Жиреншенің атынан айтылып, халық жадында сақталған аңыз-әңгімелер мен шешендік сөздер өте көп.

«Төлебайдың төрт ұлы,

Төбелесіп келеді.

Ерубайдың екі ұлы

Ерегесіп келеді.

Алдындағы Аңғарбай

Шөпшек теріп келеді.

Артындағы Артықбай

Шыбын қағып келеді» (Түйенің екі өркеші, төрт аяғы, құйрығы)

Жалқы есімді жұмбақта ұйқас үшін ассонанс пен аллитерация қолданылады. Жұмбақтың әр жолы *е, т, ж* дыбыстары арқылы басталып, ерекше айшық түзіп, жұмбақты әсерлі, образды жеткізуге ықпал жасайды. Бұл жұмбақты түйенің тайраңдаған төрт аяғы мен ербиген екі өркешін, «шөпшек» терген аузы мен «шыбын қаққан» құйрығын қазақ баласы ғана шеше алады [5; 119].

Жалқы есім тұспалдаған нәрсенің мағынасына қатысты болып, белгілі бір мәлімет бере алады. Сондай-ақ жұмбақты ықшам, әсерлі образды жеткізуге ықпал жасайды әрі оның ырғақ жағынан мүсіндеуге септігі айрықша.

Мысалы:

*«Қырдан қарайман көрдім,
Судан Сүлеймен көрдім,
Қайырылып тұрған тас көрдім,
Тұзсыз піскен ас көрдім»* (Диірмен, балық, қауын)

Су иесі Сүлеймен — қазақ ұғымында он сегіз мың ғаламның тілін (аң-құс, ағаш-өсімдік, бақашаян, шыбын-шіркей т.с.с.) тілін білген су иесі, су құдайы. Ежелден адамдардың діни дүниетанымында Жер, Су, Ай, Күн, От, т.б. табиғат ортасы табыну нысаны болған.

Қазақ халқының дүниетанымында судың иесі саналатын, тіршілік ететін жағымды және жағымсыз мифологиялық бейнелерге қатысты түсінік ерте заманнан қалыптасқан. Олардың қатарында Су иесі Сүлеймен, Су енесі, Суын, Су жылқысы, Су перісі, т.б. аңыз бейнелерді атауға болады. Су иесі Сүлеймен формуласының пайда болуына XVI ғасырда өмір сүрген түркияның патшасы Сүлейменнің себебі болуы да мүмкін. Сондықтан балықтың Сүлейменнің есімімен ауыстырылуы осыда жатқан болса керек [6; 99].

*«Алып соғып арс етті,
Даусы Самарқанға жетті»* (Мылтық)
*«Қара күшігім қаңқ етті,
Даусы Бұқараға жетті»* (Мылтықтың даусы)

Бұл жұмбақтардағы **Самарқан, Бұқар** — көне қаланың аттары. Самарқан — IV ғасырда Марақанда деген атпен белгілі болған, Зеравшан өзенінің аңғарындағы Орта Азиядағы көне қалалардың бірі. Ал Бұқар қаласы — б.з. І ғ. көне қалалардың бірі.

Жұмбақта құбылудың бір түрі әсірелеуді кездестіреміз. Әсірелеу дегеніміз — ойды көркем, бейнелі жеткізу үшін бір затты немесе құбылысты әдеттегісінен гөрі үлкейтіп, асқақтата, әсерлеп беру тәсілі. Жұмбақтағы «алып» деген сөздің шешуі — мылтық, оның даусының қаттылығы бір қиырдағы Самарқанға жетеді деу адам сенгісіз, тек әсерлік үшін алынған.

Келесі жұмбақта күнделікті өмірде жиі пайдаланатын құман былайша сипатталады:

*«Мұрны ұзын, аузы көрдей, қара кемпір,
Төркіні Бұхар жақта, өзі жесір,
Бір күні қашып бір кетер-ау деп,
Сыртынан бес кісіні қойдық кепіл».*

Жұмбақтың шешуі құманды қара кемпірге теңейді, «Төркіні Бұхар жақта, өзі жесір» деген тіркес арқылы Бұхар шаһарын тұспалдап тұр.

*«Бір су бар Шыршық деген қалқып аққан,
Бетіне бетегесі шығып жатқан.
Қарайсың, міне, соған тамашалап,
Сол судың кете алмайды дәмін татқан»*

Жұмбақтағы **Шыршық** атауы — Өзбекстандағы Ташкентке жақын жатқан өзеннің аты.

Тағы бір мысал:

*«Шешесі мәсісін кигенше,
Қызы Мәскеуге барып қалды»* (Түтін)

Жұмбақта түтіннің жылдамдығы ақылға сыймайтын көріністе бейнеленген.

Жұмбақта кез келген құбылыс басқа бір құбылыспен салыстырыла отырып сипатталады. Адам айналасындағы, әлемдегі түрлі құбылыстарды бір-бірімен салыстыру арқылы таниды.

*«Тақырда Аймағамбет өліп жатыр,
Қасында есек жемі толып жатыр»* (Ай мен жұлдыз)

Бұл жұмбақта **Аймағамбет** деген кісіні мегзей отырып, Айды жұмбақтайды, тыңдаушыға «ай» сөзі арқылы тұспалдап отыр.

Келесі жұмбақта ас ішу салтын және соматизмдердің қызметі суреттеледі:

*«Бисмиллә отызға берді,
Отыз Митанға берді,
Митан Шитанға берді,
Шитан ары қарай итере салды».*

Мұсылмандық ғұрыпта тамақты ішерде «бисмиллә» деп айтады, он саусақ, отыз – тіс, **Митан** – тіл, **Шитан** – көмейді тұспалдап тұр. Демек, аталған мүшелердің қызметі нақты сипатталады. К. Шамшәдиннің айтуынша, «қазақта Митан, Шитан деген адам аттары жоқ, олар тек ұйқас үшін алынған есімдер» [7; 159].

*«Аузы қара індікеш,
Түбі қара қиямет,
Ән шақырған Мұхаммед»* (Пеш, мұржа, түтін)

немесе

«Бабалар сөзі» томдығынан алынған жұмбақта:

*«Әлемде мәне болған бір бәйтерек,
Төрт түбірек төңіректе болса керек.*

Санасаң жапырағы отыз үш мың,

Табарсың, ақылың кәміл болса зерек» (Мұхаммед пайғамбар, төрт шадияр, отыз үш мың сахаба)

Мұхаммед пайғамбар — ислам дінінің негізін салушы, әлемдегі бір бәйтерек деп жұмбақталып тұр.

*«Айтамын мен бір жұмбақ сарасынан,
Мекке мен Мәдинаның арасынан.
Тамаша, сірә, мұндай көрдіңдер ме,
Анасы туады екен баласынан»* (Қалып)

және

«Меккеде бір ағаш бар түбі жуан,

Он екі ұлы, алпыс қызы бір күн туған» (Адамның он екі мүшесі, алпыс тамыры) деген жұмбақ мәтінінде Мұхаммед пайғамбар, Мекке, алғашқы астанасы Мәдина қалаларының атауы қолданылған.

«Бір үйде бір қыз көрдім екі есікте

Бір жігіт оған келіп кездесіпті.

Көтеріп қыз аяғын «Сұқыба» айтып,

Екеуі бір кәліме сөйлесіпті.

Келер жігіт жалғыз келіп еді,

Қайтарда ашты екеуі бір есікті» (Әзірейіл, жан, адам)

Бұл жұмбақтағы **Әзірейіл** — Аллаға жақын періштелердің бірі, жан алғыш періштенің есімі. Адамды жаратар алдында Алла жердің әр тұсынан саз әкелуге періштелерін жұмсайды. Жер оларға қарсылық көрсетеді. Жәбірейіл де, Мекайыл мен Ысрапыл да жерден бір шөкім саз үзіп ала алмайды. Бұл шаруаны Әзірейіл ғана атқара алған, осы қаталдығы үшін ол жан алғыш бас періште болып тағайындалған. Адамға ажал мезеті жеткен кезде Алла Тағаланың жанында өсіп тұрған ағаштан әлгі адамның есімі жазылған жапырақ үзіліп түседі. Әзірейіл қырық күн мерзім ішінде сол адамның жанын алуға тиіс [8; 408].

Құпия қылып, көңілге бүгіп, атын жасырып тұрған зат пен құбылысты, әдетте, алыстан орағытып, оларға ұқсас, үйлесімді екінші бір зат не құбылысты салыстыру, ұқсату арқылы суреттеуді дәстүрлі «жұмбақ тәсілі» деп атауға болады. Әрбір жұмбаққа түйілген «сыр» — нақтылы зат пен құбылыстың сөз арқылы санамызға қалыптасып қалған бейнесі, образы. Олар қазақ халық әдебиетінің басқа жанрлары іспетті ертеден келе жатқан, көне түрінің санатына жатады [9; 20].

Қытай жұмбақтары мәдени өмірдің кең ауқымын қамтиды, яғни қарапайым ауызша басқатырғыштар мен ішімдік ойындарынан бастап күрделі поэтикалық жаттығуларға дейін. Қытайлық сөз ойындарының иерархиясының жоғарғы сатысында үйлер мен көшелерде ілулі тұрған фантастикалық пішінді қағаз шамдардағы «шам жұмбақтарын» жасау тәжірибесі тұр. Бұл өте күрделі жұмбақтар бұрынғы уақытта мерекенің керемет атмосферасына ықпал етті, тіпті бүгінде олар Гонконг пен Тайвань сияқты елдерде ең ақылды жұмбақтар мен шешушілер үшін бұқаралық ақпарат құралдарының назарын аударады.

Жұмбақтардың жалпылама қытайша атауы — *инь юй*, көбінесе *yin* (隱) деп қысқартылған, сөзбе-сөз «жасырын, абстрактілі тіл» дегенді білдіреді. Қытай энциклопедияларында инь юй өзінің шынайы мағынасын жасырады, мағынасын білдіру үшін басқа терминдермен алмастырып айтылады деген анықтамалар беріледі. Инь юй қазіргі кезде айтылып жүрген *ми юй* (謎) тәріздес. Шығу тегі бойынша ми юй-ден әлдеқайда көне инь юй термині қараңғы, жасырын мағынасы бар өрнектердің үлкен тобына, сондай-ақ метафоралық әңгімелерге және басқа да тұспалдауларға сілтеме жасау үшін қолданылады.

Қытай жұмбақтарының тарихына шолулар, әдетте, «Book of Documents», Цо Чуан «Spring and Autumn Annals» түсініктемесі, «Conversations of the States» және тағы басқалары сияқты әртүрлі тарихи мәтіндердегі қысқаша сынап айтылған сөздерден басталады. «Соғысушы мемлекеттер» кезеңінде (б.з.б. 480-221 ж.ж.) философиялық дискурстың үлкен гүлденуі қарапайым сөз тіркестерінен бастап күрделі логикалық парадокстарға дейінгі вербалды манипуляцияға деген қызығушылықты арттырды.

Вольтер тілдерді білу бір ғана жұмбаққа көптеген анықтамалар береді деген. Бірақ жұмбақ да тіл үйренуге бірталай көмектеседі. Қазіргі уақытта қытай жұмбақтарының алуан түрлері бар, мысалы: 隱語 (yǐn yǔ/инь юй) «жұмбақ; тұспал; шартты тіл; эвфемизм», 謎 (mí/ми) — «жұмбақ, құпия». Қытайлық жұмбақтардың алуан түрлеріне егжей-тегжейлі талдау Қытай зерттеушілерінің еңбектерінде берілген, мысалы, Куай Дашэнь 蒯大申, Ци Хун 祁紅, У Вэнь 武文 және т.б. [10; 101].

Ежелгі Қытай мәдениет саласының ерте Хан поэзиясының Чу Цзы жинағының «Heavenly Questions» бөлімін атап өткен жөн. Бұл мәтін мифтік танымға қатысты стильдендірілген сұрақтарды ұсына отырып, төмендегідей «тауық немесе жұмыртқа» түрінің жұмбақтары ретінде жақсы қабылданатын бірнеше жолдарды қамтиды:

«Нюйуаның (女媧) денесі болды, бірақ оны пішіндеп, сәндеген кім?» [11; 231].

Бұл жұмбақты түсіну үшін біз қытай халқы мифологиясына көз жүгіртуіміз қажет. Нюйуа (女媧 пиньинь Nǚwā) — қытай (даосизм) пантеонының ұлы құдайларының бірі, адамзатты жаратушы, әлемді топан судан құтқарушы және неке құдайы. Мифтерге сәйкес, Нюйуа адамдарды балшықтан мүсіндеген. Нюйуаның бейнесі («әйел», «Уа ана») әр түрлі мәліметтерге сүйеніп қалпына келіп жатыр. Бастапқы образында Нюйуа жер құдайы деп есептеледі, жартылай әйел жартылай жылан бейнесі болуының себебі де осында.

Тек соңғы Хан және Алты династия кезеңдерінде (六朝 Liù Cháo, 220—589) жұмбақ қытай халқы әдебиетінің ерекше жанры ретінде пайда болды. Мысалы, екінші ғасырдың көрнекті қайраткері Кун Цзун (153-208) «бөлу және қайта біріктіру» деп аталатын формада өз атынан жұмбақ құрастырды, кейін қысқа мерзімді Шу патшалығының жанжалды премьер-министрі Чу Ко Лян (181-234), данышпан кеңесшісі ретінде бірнеше жұмбақ мәлімдемелер айтқан [11; 231].

Қытай халқы өз тарихына өте байыппен қарайды. «Қарапайым жұмбақтар» 隱語 yǐn yǔ «жасырын сөйлеу» — тұспалдар мен 隱語 sǐ cǐ «жасырын сөздер» — Чунцю (б.з. д. 770-476/403) және Чжан-го (б. з. д. 476/403—221) кезеңіндегі эвфемизмдерден бастау алған деседі. Профессор Сун Юнчан оңтүстік Сун ақыны 周密 Чжоу Мидің (1232-1298) «Улин астанасының өткен күндерінің істері» кітабының «Шам түрлері» бөлімінен дәйексөз келтіреді: «түрлі-түсті жібекпен қапталған шамдарды алып, оларға қағазға жазылған өлеңдер бекітіледі. Өлең құрамында мазақ пен әзіл бар, түрлі адамдар сипатталады. Жасырын мағыналар — түсініксіз сөздер. Ежелгі астананың әзіл-қалжың сөздері. Өтіп бара жатқан адамдарға күліп көңіл көтереді» [12; 103].

Ай күнтізбесі бойынша жылдың бірінші айының он бесінші күнінде барлық қытайлықтар Юаньсяоцзе (元宵節) мерекесін немесе қарапайым тілмен айтқанда, шамдар мерекесін атап өтеді. Бұл біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырда жазбалары бар өте ежелгі мереке. Ай күнтізбесі бойынша бірінші ай «юань» деп те аталады, ал түн ежелгі уақытта «сяо» деп аталды, сондықтан бірінші айдың он бесінші күні «юаньсяо» деп аталды. Жаңа жылдың келуімен бәрі жанарады, көктем жақындаған сайын табиғат жанданады. Сондықтан Юаньсяоцзе (元宵節) мерекесі «Шанюаньцзе» («Жыл басы мерекесі») деп те аталады.

Юаньсяоцзе мерекесі екі мың жылдан астам уақыт бұрын Батыс Хань дәуірінде пайда болды. Қытайдың әйгілі тарихшысы Сыма Цянь «Тайчу» күнтізбесін құра отырып, Юаньсяоцзені ерекше атап өтті. Бұл туралы тіпті: «Сун кезінде — күріш шарлары бар сорпа, ал Суй кезінде — шамдары» деп те айтады. Мереке атынан белгілі болғандай, мерекенің басты атрибуты — шамдар. Шамдардың қандай болуы керектігі туралы ережелер мен шектеулер жоқ. Сондай-ақ, осы мерекенің бір ерекшелігі, мерекелік іс-шаралардың ажырамас бөлігі — шамдардағы жұмбақтарды шешу [13; 40].

Н.В. Бочкарёва мен Е.В. Бахтина қытай халқының кейіпкерлері мен мерекелерінің арасындағы байланысына баса назар аударады. Мәселен, қытай халқының дәстүрлі шамдарында жазылған иероглифтік жұмбақтарды шешу — Қытайдың жаңа жылын тойлауын аяқтайтын Юаньсяоцзе фонарь немесе шам мерекесіне тән дәстүрлерінің бірі. Иероглифтік жұмбақтарды шешу — барлық жастағы адамдар үшін қызықты уақыт өткізу түрі. Қазіргі уақытта бұл дәстүр әлі күнге дейін Қытайдың көптеген жерлерінде қолданылады» [10; 101].

Шам жұмбақтар үш міндетті элементтен тұрады: сөз, тұспал және шешуі. Тұспал жұмбақ шешуін табуға көмектеседі. Құрастыру кезінде «сегіздік сұлулығы» принциптерін ұстану керек: айқындық, заңдылық, сендірерлік, анықтық, иероглифтерге сәйкестік, рифма, табиғилық және толықтық. Сондай-ақ, екі шектеу бар. Біріншіден, ашық ақпарат мен сөздерді пайдалануға болмайды — бұл жазушының төмен деңгейін көрсетеді. Екіншіден, жұмбақтың шешуінде кездесетін иероглифтер жұмбақтың мәтінінде кездеспеуі керек. Көптеген классикалық жұмбақтар қытай кейіпкерлеріне, идиомаларға, тарихи тұлғаларға немесе қалалар мен басқа да орындардың атауларына сілтеме жасайды [13; 44].

Мысалы:

一年四季是春天 打一城市名。Yī nián sì jì shì chūntiān, dǎ yī chéngshì míng. Мұнда көктем жылына төрт мезгіл болады. Қала атын тап. (Чанчунь) (Қытайдың солтүстік-шығысындағы Цилинь провинциясының астанасы. Қытайша «长(cháng)» сөзі «үнемі» деп аударылуы мүмкін, ал «春(chūn)» дегеніміз «көктем»)

用acdehijlnp几个字母组成四个国家名字,每个国家名必须包含5个字母,且这四个国家必须是邻国。Төрт елдің аттарын жазу үшін acdehijlnp 10 әрпін пайдаланыңыз. Әр атау бес әріптен тұруы керек, ал төрт ел көрші болуы керек. (Japan, China, Nepal, India)

Ежелгі дәуірден бастап Қытайда белгілі 猜字谜 (cāi zì mí/цай цзы ми) — «иероглифтік жұмбақтарды шешу», қазіргі уақытта иероглифтерді зерттеудің қызықты және нәтижелі тәсілдерінің бірі. Иероглифтік жұмбақтар 字谜(cāi zì mí/цай цзы ми) — жазу ерекшеліктеріне байланысты қытайлық мәдени-тілдік құбылыс. Мұндай жұмбақтар иероглифті оның құрамдас бөліктеріне жекелеп талдау арқылы жасалады.

Қытай халқы балаларына иероглифтерді мүмкіндігінше ертерек үйретуге тырысады. Сондықтан иероглифтік жұмбақтар қытайлық мектеп оқушылары мен студенттерінің арасында өте танымал.

不见愚公移山·只见智叟生病·看它皮包骨头·好似麻绳搓成 bú jiàn Yú Gōng yí shān, zhǐ jiàn Zhì Sǒu shēng bìng; kàn tā pí bāo gǔ tóu, hǎo sì má shéng cuō chéng. «Тауларды жылжытқан Қарапайымды (Юй Гун) көре алмайсың, тек Ақылдыны (Чжи Соу) көре аласың, түріне қара — құр сүйек, бұралған кендір арқанға ұқсайды». Жұмбақ дәстүрлі қытай мәдениетін білуді талап етеді. Жұмбақ төрт бөліктен тұрады, тек екінші бөлімде ғана қалаған иероглифтің графикасы туралы түсінік бар: 叟生病 sǒu shēng bìng/соу шен бин. 叟 sǒu/соу «қарт» дегенді білдіреді. Бұл оның қытай лақап атының оң жағындағы 智 Zhì Sǒu «Дана қарт» (В.В. Малявин аудармасы — «Ақылды»). 叟 sǒu/соу иероглифін 疒 «ауру» кілтімен біріктіру керек. Ол 病 bìng/бин «ауру» иероглифі арқылы көрсетіледі. Жұмбақтың 3 және 4 бөліктері «арық» деген мағыналы иероглифті көрсетеді. Жауабы 瘦 shòu/шоу иероглифі «жіңішке, арық, әлсіреген; арықтау, жүдеу».

东汉 dōnghàn/дун хань. Бір қарағанда «Шығыс Хан әулеті (25-220 ж.ж.)». Ал бұл жерде: «Шығыс — оң жақ — 汉 hàn иероглифінің бөлігі». Бұл иероглиф 又 yòu «қайтадан, тағы; тағы бір рет» дегенді білдіреді [14; 108].

五个兄弟生在一起 有骨有肉, 长短不齐 Wǔ gè xiōngdì, shēng zài yìqǐ, yǒu gǔ yǒu ròu, chángduǎn bù qí. Әр отбасында кем дегенде бір, бірақ бүкіл елде бірнеше жүз ғана бар. Бұл жерде бізге Қытай Халық Республикасы халқының ерекшеліктері туралы ақпарат қажет, мұнда ресми тізімдер бойынша екі миллиардқа жуық халыққа бірнеше жүз ғана туу көрсеткішіне сәйкес келеді. Бұл ерекше ақпаратты білетіндер осы жұмбақтың жауабын оңай табады — «тегі» (姓 Xìng/Син).

Қытайлық иероглифтік жұмбақтардың кейбір түрлері қазақи әріптік жұмбақтарға өте ұқсас.

Мысалы, бұл жұмбақтар қытай тілінен аударылған:

«Тан мен Юй-да бар, бірақ Яо мен Шунь-да жоқ,

Шан мен Чоу-да бар, бірақ Тан мен У-да жоқ.»

Қытай жұмбағындағы жалқы есімдер белгілі әулеттерге немесе әйгілі тұлғаларға қатысты. Жұмбақтың шешімі екі жолдың алғашқы бөліктеріндегі Тан, Юй, Шан және Чоу иероглифтерінің құрамдас бөлігі ретінде «ауыз» дегенді білдіретін кішкентай шаршыға ие екендігіне негізделген, ал басқа иероглифтерте, бұл компонентті қамтымайды.

Қытай халқының өмірінде жан-жануар әлемі маңызды орын алады. Олар қытай халқы ерекше қастерлейтін табиғаттың бір бөлігі ғана емес, сонымен бірге символдық мағынаға ие.

Мысалы:

家在中国 住在山里

模样可爱, 爱吃竹子。(熊猫)

*Ол Қытайда тұрады, тауларда мекендейді,
Бамбук тістеген бет-әлпеті сұлу жан. (Панда)*

*採花娘 採花娘
身穿花衣裳
口中甘如蜜
常住百花鄉 (蝴蝶)*

*Гүл терген қыз, гүл терген қыз,
Гүлді киім киеді,
Аузында балдай тәтті дәм.
Өзі Жүз-Гүлді-Ауылды қоныстайды. (Көбелек)*

*«Патшайым У Цзетян
Бізді күлге айналдырды,
Сонда да біз жыл сайын
Қанық түске боялдық» (Пион гүлдері)*

Патшайым **У Цзетян** — Қытай тарихында маңызды орын алған ерекше тұлға. Ол императорлық Қытайдағы жалғыз әйел билеуші және оның қытай тарихындағы мәртебесі мен жетістіктерін дәстүрлі және қазіргі тарихшылар әлі күнге дейін талқылап келеді. Аңыздардың бірінде Тан әулетінің патшайымы У Цзетян қыс бойы жүз гүлді мәжбүрлеп гүлдеуіне бұйрық берген, бірақ пион гүлдемейтін жалғыз гүл болған. Патшайым ашуланып, пионды Чанань астанасынан Луоян қаласына куып жіберді. Пиондар Лоянға жеткенде гүлдеп жайнап сала берді. Бұны білген У Цзетян барлық пиондарды өртеуге бұйрық береді, бірақ олардың барлығы өртенгеніне қарамастан, келесі жылы қайтадан гүлдейді [14; 80].

*«駝背老婆婆，耳聾牙齒多。
天天爬山，草兒咬破。」*

*«Өркеш кемпір, саңырау, көп тісті.
Күн сайын Маошаньға көтерілгенде, шөп тістерінің арасынан өтеді»*

Жауабы күнделікті өмірде қолданатын тарақ (梳子). Маошань тауы даосизм тарихында маңызды рөл атқарады. Мұнда шамамен 370 жылы даос мектебінің негізін қалаушы Шанцин Си Ян адамдардың үлкен қоныстарынан алыс монахтардың тұрғылықты жерін салып, сол жерде өзінің шәкірттерімен бірге тұрды. Көп ұзамай тау қажылық орнына айналды, ғибадатхана кешені салынды.

Түрлі халықтың санасының стереотиптері фольклорда әр түрлі бейнелермен сипатталады. Қытай халқының есімдерінде кез келген зат немесе құбылыстың атауы кездеседі. Әйел мен ер адамның есімдерінің арасында өзара айырмашылық бар.

Қытай жұмбақтарында жалқы есім жұмбақтың сұрағына қарағанда шешуінде жиі кездеседі. Ян Лайган құрастырған «一人名趣味谜1000条» Қытай жұмбақтар жинағын талдау барысында 1000 жұмбақтың 130 жұмбақтың құрамында жалқы есімдер кездеседі. Олар белгілі адамдардың немесе әдеби кейіпкерлердің атаулары болып келеді.

Мысалы: «*关羽古城遇张飞一叔仲会*». Гуань Юй Чжан Фэйді ескі қалада кездестірді. Чжан Фэй — Үш патшалық дәуірінің әйгілі қолбасшысы, Гуан Юй — Үш патшалық дәуіріндегі Шу патшалығының әскери қолбасшысы және ортағасырлық «Үш патшалық» романының басты кейіпкерлерінің бірі. Аңыз бойынша, Хань дәуірінің соңында Лю Бэй, Гуан Юй және Чжан Фэй бір-біріне ант беріп, ағайынды атанды.

Қытай жұмбақ мәтініндегі жалқы есім белгілі әдеби шығармаға, тарихи фактіге немесе мифке сілтеме жасайды. Көбінесе бұл классикалық әдебиеттің, нақты тарихи тұлғаның немесе Құдайдың белгілі бір кейіпкерінің есімі.

Қорытынды

Мақалада қазақ және қытай жұмбақтарының құрамында кездесетін жалқы есімдердің этнолингвистикалық сипаты және ұлттық менталитеті жан-жақты қарастырылды.

Қазақ және қытай жұмбақтарының мазмұны, тақырыптық жағынан алып қарағанда, өзіндік ерекшеліктері бар. Сондықтан ұқсастығын және айырмашылықтарын анықтадық: екі тілде де жұмбақтар тақырыптық жағынан ұқсас келеді. Атап айтқанда, адам және оның тіршілігі, табиғат,

жаратылыс көріністері, жан-жануарлар әлемі; екі тілдегі жұмбақтардың сөз жасамы, құрылымы әр түрлі болып келеді. Мәдениет пен өмірлік ұстанымдары, наным-сенімдері, діні мен тілі әр түрлі болғандықтан, жұмбақтың шешуі де халықтың дүниетанымына байланысты. Мысалы, қазақ тілінде қара жұмбақтар, айтыс жұмбақ сияқты түрлері болса, қытай жұмбақтары арнайы мереке кезінде айтылатын шам жұмбақтар, иероглифтік жұмбақтар т.б. кездеседі; қытай жұмбақтарында жалқы есім жұмбақтың сұрағына қарағанда шешуінде жиі кездеседі. Жалқы есімдердің прагматикасын зерттеу лингвистер мен әдебиетшілерге, журналистер мен тарихшыларға, басқа да мамандарға қажет.

Ерте заманнан бастау алған, жұмбақтар бүгінде де керекті қасиетін жоймай, бүгінгі өмірімізден маңызды орын алады. Зерттеу жұмысымызда жұмбақтың қоғам өмірінің кез келген саласында кездесетіндігін, оның көркемдік және тілдік-стильдік жағынан сан алуан болатынына, халықтың тарихы мен мәдениетімен етене байланыстығында екендігіне көз жеткіздік. Ал бұл жұмбақтарды әлі де терең зерттеуді қажет ететіндігін, оның танымдық-тәрбиелік мәні зор екендігін көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Оңғарбай Н.Б. Қазақ жұмбақтарының тілі (этнолингвистикалық зерттеу) / Н.Б. Оңғарбай. — Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. — 188 б.
- 2 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті: оқу құралы / М. Ғабдуллин. — Алматы: «Рауан» баспасы, 2013. — 456 б.
- 3 Mirsamadova S.E. Linguo-cultural study of riddles on fish, reed, rooster in Uzbek, Chinese and English / S.E. Mirsamadova // International journal of academic pedagogical research. — 2020. — Vol. 4, N 11. — P. 55-58.
- 4 Мәдиева Г.Б. Ономастиканың теориясы мен практикасы / Г.Б. Мәдиева, С.Қ. Иманбердиева. — Алматы: ІС-Сервис, 2015. — 270 б.
- 5 Ісләмжанұлы К. Рухани уыз: Көпшілік оқырман қауымға арналған / К. Ісләмжанұлы. — Алматы: Ана тілі, 1995. — 144 б.
- 6 Қартаева Т. Су культі : анықтамалық / Т. Қартаева, Г. Бексеитов, Е. Оспанов. — Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 158 б.
- 7 Шамшәдин К. Қазақ жұмбағы / К. Шамшәдин. — Алматы: Арыс баспасы, 2007. — 272 б.
- 8 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. / Жауапты шығарушы Т. Әкімова. — Астана: Фолиант, 2010. — Т. 64: Жұмбақтар. — 432 б.
- 9 Оңғарбаева Н.Б. Жұмбақтар сыры және халықтық дүниетаным / Н.Б. Оңғарбаева // ҚР ҒА Хабарлары. — 1992. — № 5. — 19-23 б.
- 10 Бочкарёва Н.В. Разгадывание иероглифических загадок как один из продуктивных методов изучения китайской письменности / Н.В. Бочкарёва, Е.В. Бахтина // Изв. Вост. ин-та. — 2015. — Т. 2, № 26. — С. 100–105.
- 11 Hasan-Rokem G. Untying the knot on riddles and other enigmatic modes / G. Hasan-Rokem, D. Shulman. — New York: Oxford University Press, 1996. — 320 p.
- 12 Мышинский А.Л. Семантические и семиотические особенности иероглифических загадок / А.Л. Мышинский // Уральское востоковедение. — 2020. — № 10. — С. 101–111.
- 13 Хуан П. Китайские традиции и обычаи / П. Хуан; пер. с кит. В.В. Николаева. — М.: ООО Международная издательская компания «Шанс», 2018. — 271 с.
- 14 Wan-Hsuan C. Flowers in the mirror: an exploration into the 19th century Chinese psyche regarding women in power through the novel Jinghua yuan: a sub-thesis for the degree of master of arts: “Asian Studies” / C. Wan-Hsuan. — Canberra, 2007. — 120 p.

Г.К. Кортабаева, Ж.Е. Муратбекова

Этнолингвистическая характеристика загадок в казахском и китайском языках

Загадка — древний жанр, выражающий богатый опыт народной жизни, эстетический и этический взгляд на мир. Чтобы описать природу загадки, давно окутанной бытием народа, передаваемой из поколения в поколение, необходимо сначала глубоко понять национальное мировоззрение. Благодаря разнообразной информации, которая встречается в процессе решения загадок, человек совершенствует свои знания и мыслительный процесс. Основная цель данной статьи — этнолингвистическое описание загадок с именами собственными на казахском и китайском языках. В качестве методов исследования использовались следующие: дифференциация, классификация и систематизация источников

и материалов на казахском и китайском языках. Результаты исследовательской работы показали, что проблема анализа имен собственных в структуре казахских и китайских загадок тесно связана с пониманием специфики имен собственных, с национальным менталитетом, знаниями, определяемыми межкультурной коммуникацией, с обозначением фольклорных особенностей. Имена собственные имеют в каждом народе свои особенности. Имена собственные встречаются как в загадках, так и в пословицах и фразеологизмах. Они передают не только прямое, но и переносное, производное и символическое значения.

Ключевые слова: загадка, ономастика, менталитет, иероглиф, метафора, имена собственные, переносные, производные и символические значения.

G.K. Kortabayeva, Zh.Y. Muratbekova

Ethnolinguistic nature of riddles in Kazakh and Chinese languages

Riddle is an ancient genre expressing the rich experience of folk life, aesthetic and ethical view of the world. To describe the nature of the riddle, long shrouded in the existence of the people, passed down from generation to generation, it is necessary first to deeply understand the national worldview. Thanks to the diverse information that is found in the process of solving riddles, a person improves his knowledge and thought process. The main purpose of this article is an ethnolinguistic description of riddles with proper names in Kazakh and Chinese languages. The methods of differentiation, classification and systematization of sources and materials in the Kazakh and Chinese languages were used as a research method. The results of the research work showed that the problem of analyzing proper names in the structure of Kazakh and Chinese riddles is closely related to understanding the specifics of proper names, with national mentality, knowledge determined by intercultural communication, with the designation of folklore features. Proper names have their own characteristics in each nation. Proper names are found in riddles, as well as in proverbs and phraseological units. They also manifest themselves in overflowing figurative, derivative and symbolic meanings.

Keywords: riddle, onomastics, mentality, hieroglyph, metaphor, proper names, figurative, derivative and symbolic meanings.

References

- 1 Ongarbai, N.B. (2012). Qazaq zhumbaqтарынын тили (etnolingvistikalyq zertteu) [The language of Kazakh riddles (ethnolinguistic research)]. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty [in Kazakh].
- 2 Gabdullin, M. (1974). Qazakh khalkynyn auyz adebieti [Oral literature of the Kazakh people]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 3 Mirsamadova, S.E. (2020). Linguo-cultural study of riddles on fish, reed, rooster in Uzbek, Chinese and English. *International journal of academic pedagogical research*, 4(11), 55-58.
- 4 Madieva, G.B., & Imanberdieva, S.K. (2015). Onomastikanyн teoriyasy men praktikasy [Theory and practice of onomastics]. Almaty: IC-Servis [in Kazakh].
- 5 Islamzhanuly, K. (1995). Rukhani uyz: Kopshilik oqyrman qauymga arnalgan [Spiritual colostrum: intended for the general readership]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 6 Kartaeva, T., Bekseitov, G., & Ospanov, E. (2018). Su kulti: anyqtamalyq [Water Cult: A Handbook]. Almaty: "Qazaq universiteti" [in Kazakh].
- 7 Shamshadin, K. (2007). Qazaq zhumbagy [Kazakh riddle]. Almaty: Arys baspasy [in Kazakh].
- 8 Akimova, T. (Ed.). (2010). Babalar sozi [Words of ancestors]. (Vols. 1-100). Vol. 64. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 9 Ongarbaeva, N.B. (1992). Zhumbaqтар syry zhane khalyktyq dunietanym [The secret of riddles and folk worldview]. *Qazaqstan Respublikasy Gylym Akademiiasy khabarlary — News of Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 5, 19-23 [in Kazakh].
- 10 Bochkaryova, N.V., & Bahtina, E.V. (2015). Razgadyvanie ieroglificheskikh zagadok kak odin iz produktivnykh metodov izucheniia kitaiskoi pismennosti [Solving hieroglyphic riddles as one of the productive methods for studying Chinese writing]. *Izvestiia Vostochnogo instituta — News of the Oriental institute*, 2, 26, 100–105 [in Russian].
- 11 Hasan-Rokem, G. & Shulman D. (1996). Untying the knot on riddles and other enigmatic modes. New York: Oxford University Press.
- 12 Myshinskii, A.L. (2020). Semanticheskie i semioticheskie osobennosti ieroglificheskikh zagadok [Semantic and semiotic features of hieroglyphic riddles]. *Uralskoe vostokovedenie — Ural Oriental Studies*, 10, 101–111 [in Russian].
- 13 Huan, P. (2018). Kitaiskie traditsii i obychai [Chinese traditions and customs]. (V.V. Nikolaev, Transl.). Moscow: OOO «Mezhdunarodnaia izdatelskaia kompaniia "Shans"» [in Russian].

14 Wan-Hsuan, C. (2007). *Flowers in the Mirror: an exploration into the 19th century Chinese psyche regarding women in power through the novel Jinghua yuan: a sub-thesis for the degree of master of arts "Asian Studies"*. Canberra.

Information about authors

Kortabayeva, G.K. — Candidate of Philological Sciences, Docent, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: turki_alemi@mail.ru.

Muratbekova, Zh.Y. — Master's Degree Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: mzhanel583@gmail.com.

I.A. Turlybekova*, S.S. Nurkenova

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: turlybekova.inkar@gmail.com)*

English phraseological units of speech behavior reflecting household realities

The article considers the role of phraseologisms with the meaning of speech behavior in the English language. The aim of the study is the identification of the English phraseologisms with the meaning of speech behavior defining the phraseologisms directly related to household realities. In the article, the English phraseologisms denoting speech behavior are distinguished from other phraseologisms and among them the phraseological units reflecting household realities are chosen in order to reveal their meaning. Phraseologisms trace the connection of the language with culture and they are characterized by various historical facts. All events in the life of the nation obtain their reflection in the vocabulary. Phraseological units of speech behavior reflecting household realities, selected from phraseological dictionaries, are analyzed to identify the most striking examples of the household realities. In the course of our research, the methods of continuous sampling were used for the selection of language material and also the methods of description, quantitative calculation. The analysis of the linguistic material showed that the most frequent among the household realities of the English language were phraseological units denoting the names of food and drinks. This is followed by the phraseological units describing dwellings and constructions and the phraseological units depicting clothes and shoes. Significantly less common phraseological units turned out to be phraseological units denoting vehicles.

Keywords: phraseology, realities, culture, non-equivalent vocabulary, classification of realities, cultural inside, speech behavior, local coloring.

Introduction

Phraseological units reflect the national mentality, the national worldview of native speakers, and this explains the increased interest of scientists in phraseology. The society and the language are inseparable and all historical events in the life of the society, the culture are reflected in the language of the people, in the form of lexemes containing information about the peculiarities of habitat, state structure of the society, cultural inside. The certain ethnic or linguistic communities' background knowledge is the subject of investigation of linguistic and cultural studies.

Among phraseological units of the English language, about 400 phraseological units (with an open list) describe speech behavior. Phraseologisms of this type are the object of our study. The phraseological units of behavior that characterize the manner of speech communication include such phraseological units as, for example, "gibber like an ape"; "talk through the back of one's neck"; "not to breathe a syllable (word)"; "put a bridle on (one's tongue)"; "talk nineteen (twenty or forty) to the dozen"; "Has the cat got your tongue?" In our article, from such phraseological units of speech behavior, we are interested in a subgroup of phraseological units reflecting household realities.

Experimental

In order to go directly to the presentation of the research results, it is necessary to clarify the concept of the term "reality". According to G.D. Tomahin, "realities are the names of objects of material culture inherent only to certain nations and peoples, facts of history, state institutions, names of national and folklore heroes, mythological creatures, etc" [1; 13].

R.K. Zyl'dubaeva in the dissertation "Linguocultural foundations of human speech behavior (based on the phraseological units of the Russian language)" gives the following definition of "reality": "Reality is an object, concept, phenomenon characteristic of the history, culture, a way of life of a particular nation, a country, that is not found among other peoples" [2; 6]. G.D. Tomahin builds his classification highlighting the following types below: ethnographic, folklore, mythological, socio-political, historical, geographical [3; 8].

Words that exist only in a certain language can be called "realities". Objects denoting realities have a wide concept, and reality, being a linguistic unit, nominates a certain object from the life of the people. Real-

* Corresponding author's e-mail: turlybekova.inkar@gmail.com

ities exist in the culture of the people, not in the language. That is, the language itself contains the names of realities. This means that realities are specifically national words that do not have equivalents in everyday life in other countries. Words-realities differ from other words in that they always have a connection between a word and an object, a concept, a phenomenon which it designates and a certain nation. All realities are characterized by historical and local coloring. Thus, realities can be called the words denoting phenomena, concepts, objects that are typical only for a certain language and that have no analogues in another language. These words are defined in linguistic and cultural studies by the terms “realities”, “lacunae”, “non-equivalent vocabulary”.

As people react to all possible changes in the life of the society, the language is enriched with a new vocabulary as soon as new realities appear in the material and spiritual life of a particular nation. There are realities-archaisms, realities-historicisms and realities-neologisms. The culture of the nation is also manifested in onomastics, which in its turn has distinct national and cultural associations.

Let us consider the phraseological units of speech behavior in onomastics. For example, the phraseological unit “Wardour-street English” means English speech, which is equipped with archaisms. Wardour-street is London street that used to be home to many antique shops. The term was used by William Morris in 1888 [4].

The colloquial phraseological unit “all my eye (and Betty Martin)!” frequently found in the British English means that something is total nonsense. It was first recorded in 1781 [5].

Phraseologism “Quaker (s’) meeting” expresses a meeting in which there is silence or in which there are very few speakers, or the conversation that does not go well. “Quaker (s’) meeting” comes from the name of a meeting of Quakers at which those people who present are silent until “the grace of God” descends on one of them.

A rude phraseological unit “Tommy rot” means utter nonsense.

A rare phraseological unit “Job’s post” originated from the Bible is used to describe a person who brings bad news.

We consider that most words denoting household once were realities. For example, some of the words depicting dwellings and constructions, vehicles, clothes and shoes, food and drinks are the hackneyed realities which lost their ethno-cultural features because of interrelation with other countries and cultures. Nowadays nobody thinks about the origin of the word naming the item of clothes though many decades ago they belonged to the certain nation.

Results and Discussion

In our opinion, due to globalization in the current period, countries are getting closer and closer to each other. With the advent of the Internet, the names of objects from the everyday life of other peoples are becoming clearer. Some names of clothes, names of food in the languages of different nations are gradually being introduced into other languages and therefore ethnocultural and colorful phraseological units denoting household realities are less and less common.

Let us consider the phraseological units denoting the names of Dwellings and Constructions.

“A fool’s bolt may sometimes hit the mark” indicates that a fool will tell the truth.

A rare phraseological unit “lie like a gas — meter” conveys the meaning “lie”. In this phraseological unit the word “a gas-meter” refers to an instrument for registering the quantity of gas passing through a certain outlet.

The phraseological unit “to talk the leg off an iron pot” is used to say about somebody who is extremely talkative.

“Empty vessels make the greatest sound” designates that those with the least talent and knowledge usually talk the most, speak the loudest, and make the most fuss. Empty vessels are used in the analogy because empty receptacles create louder noises than filled containers.

The phraseologism “to call a spade a spade” alludes to speaking fairly and without an intermediary about something, especially if it is controversial or shaming [6; 96]. The term obtained its origin from a translation of an antique Greek phrase, but is considered unpleasant because of the word “spade” which is used as a racial insult for a dark-skinned person [7].

The phraseologism “to come (get) down to brass tacks” denotes to discontinue discussing ordinary principles, strategies, etc. and to start talking about the most crucial or fundamental facts of a case [6; 97].

“Sweep smth. under the carpet (rug)” designates to conceal, to hide something particularly obnoxious.

Biblical phraseological unit (Bible. Luke XII, 3) “cry (declare, proclaim, shout) from (proclaim upon) the house tops” signifies to proclaim to all hearing, to shout at all crossroads.

The next subgroup of phraseological units is phraseological units denoting Vehicles. When analyzing phraseological units, the names of animals were found which were used as vehicles. For example, Irish phraseological unit “to talk the hind leg (s) off a donkey” conveys the meaning to bore a person by talking too much [6; 94]. “Talking the hind legs off a donkey” is a literal translation of the Gaelic, which expresses making a donkey sit down on its rear end. It is an astounding triumph to have donkeys sit down on their rear ends. On the ground of this, when persons can talk the hind legs off a donkey, they can talk too much that even donkeys get bored and sit down.

Judith Siefring, Oxford Dictionary of Idioms, 2 nd edition (2004) claims that this phraseological unit is of British origin: “talk the hind leg off a donkey” means talk incessantly. In 1808 “talking a horse’s hind leg off” was reported as an “old vulgar hyperbole” in Cobbett’s Weekly Political Register, but the variant with donkey was contemporaneous by the mid 19th century. In 1879 Anthony Trollope referred to “talk the hind leg off a dog” as an Australian variant [8].

Nigel Rees, in *A Word in Your Shell-like* (2004) has a more extensive argumentation of the phrase and its prior versions: “(to) talk the hind leg off a donkey” denotes to talk with unremitting and grueling persistence or to have the aptitude to convince through eloquent peroration. A donkey is noted for its mulishness, so it would indeed take an immense amount of perseverance or suasion to remove its hind leg. But, curiously, the donkey is not pivotal — in 1808 William Cobbett used the phraseological unit “the hind leg of a horse”. There is an Australian citation from 1879 incorporating “the hind leg of a dog” which the animal commonly demanded to sit. There are versions citing “a bird’s leg”, “the leg off an iron pot” and from Lancashire, “the leg off a brass pan”, “you’ll eat the hind leg off a donkey” as well.

Graeme Davis, *Dictionary of Surrey English* (2007) has the following entry for “talk his dog’s hind leg off”: “I never, see such a fellow to go on, he would talk his dog’s hind leg off any day”. The writer states, “I have often heard it in Norfolk and in the Midland counties”, “Talk, talk, talk; enough to talk a horse’s hind leg off”. A footnote in Davis’s dictionary presents this supplementary observance: The equipollent phraseological unit in Modern Standard English is “to talk the hind leg off a donkey”, meaning to talk overly and loquaciously. This phraseologism and its many versions are met throughout the British Isles, however ostensibly not in North America.

The phraseologism “talking a horse’s leg off” is used in Lancashire to talk about a garrulous person, whether a man or a woman, and this person is said to be able to “talk a horse’s leg off”. Joseph Rix, M.D. said: “The phrase is not limited to Lancashire. P. Hutchinson said: “I have not had the opportunity of hearing this remark in Lancashire, as applied to a person who is a great or incessant talker, but in the outlying county of Devon the saying takes a different frame. Instead of “talk” they would use the word “tell””. The foregoing chronology offers firm circumstantial proof that the initial form of the expression we now know as “talk the hind leg off a donkey” was “talk a horse’s hind leg off”. Horse first emerges in 1808, donkey in 1842 and dog in 1848. This renders highly unlikely any source hypothesis that ties the expression to certain peculiarities of donkeys — such as stubbornness or an inherent hostility to sitting down [9].

Colloquially rude the phraseological unit “cut the cackle and come to the horses” expresses to stop chatting and get down to business (usually used in an imperative mood): “stop cackling — it’s time for horses, enough idle chatter”.

Let us analyze the subgroup Clothes and Shoes. Many names of items and elements of clothes and shoes, which were once inherent in a particular country, over time entered the style of other peoples.

“Talk through one’s hat” stands for to talk about what you don’t know, to talk foolishly, talk nonsense” [6; 362].

“Keep (something) under one’s hat” indicates to keep (something) secret: not to tell anyone about (something).

The phraseological unit “put on the buskin (s)” implies to be pompous, to speak overbearingly, to be on the buskin”. Buskins are thick-soled sandals worn by tragic actors in ancient theater to seem taller.

“Zip it” connotes to ask someone to shut up, to ask not to say anything further, in a rude manner. Another variant of this phraseological unit is “zip your lip” which also means “to stop talking, to stay hush”. Prior it was used in 1868 as “button your lips” because during that period of time buttons were used to close things. “Button your lip” symbolizes to stop speaking, to refrain from talking too much. After zippers started being used this idiom was altered to “zip your lip” by the people. The usage of “zip your lip” can be traced back to 1943.

The subgroup called Food and Drinks is one of the largest in the study. This is not surprising as food is the most basic thing for any people.

Let's look at examples. "Waffle" designates to talk without pausing, gabble [6; 93].

The phraseological unit "to put something in a nutshell" means to tell in brief.

One of the common food in the British Isles is beans. In many folklore, literary texts, the names of bean dishes are found. Colloquial phraseological unit "spill the beans" denotes to give out a secret, to blab out.

Another example with the name of food "keep (spare / save) one's breath to cool one's (own) porridge" conveys the meaning to keep your mouth shut, keep your opinion to yourself, do not meddle with advice.

"Wine is in truth is out" indicates what is on the mind of a sober, is on the tongue of a drunkard.

Potatoes are also found in phraseological units, for example "a hot potato". This phraseological unit expresses any subject which several folks are talking about and which is frequently argued.

Another interesting phraseological unit "banana oil" is an example of household reality. The fruit "banana" which is grown not in all countries is the reality for a certain territory. "Banana oil" denotes nonsense.

The phraseological unit similar to "banana oil" is "dinkum oil" which means sheer truth.

Some sea food is not widely popular in certain countries. Therefore to understand the meaning of the phraseological unit is necessary to know more about gastronomic preferences of the specific nations. For instance, the phraseological unit "shut up like an oyster" means to shut up, bite your tongue, as if you took water in your mouth. The phraseological unit is based on analogy with oysters which are eaten raw by opening two shells.

The name of the drink that is a part of the phraseological unit "all talk and no cider" is not popular in many places. Therefore it has characteristics of the reality of the certain country. The phraseological unit "all talk and no cider" means that there is a lot of noise, but little sense.

The informal phraseological unit "chew the fat (the rag)" means to grumble about the similar thing; flutter your tongue, gossip, talking in a relaxed manner. Despite the fact that some excerpts attribute the phrase "chew the fat" to sailors, who during a period of relaxing and chatting, or while working together, would chew on salt-hardened fat, there are no reputable historical recordings of this practice. It is presumed to be an activity that sailors would do. They would have hardened and salted animal fat which would provide nutrients when on a voyage but would be required to be chewed for a long time. Chewing the fat, may have meant chewing on salt pork or fatback when provisions were low. This became a customary activity where friends would tattle and thus from the literal meaning it is now used metaphorically. There is even a proposition the phrase extracts from a practice by North American Indians or Inuit of chewing animal hides during their free time, and even of British farmers chewing on smoked pork. In Great Britain chewing the rag originally (late nineteenth century) was an informal term for griping or grouching.

The Oxford English Dictionary's earliest quotation for "chew the fat" is from 1885 in a book by J. Brunlees Patterson called *Life in the Ranks of the British Army in India*. He indicated it was a kind of general grumbling and bending of the ears of junior officers to stave off tedium, a typical part of army life. Patterson also uses "chew the rag", in the similar sentence he used "chew the fat", but it is not the *primaeva* occurrence of the phraseologism. Prior to the adoption of metallic cartridges, most ammunition was composed of powder and a ball wrapped in paper or cloth soaked in animal fat, which was bitten open during musket drill. Soldiers were known to chew on these ends to idle away the hours and reduce nerves, and in some cases to stave off cravings for chewing tobacco [10].

Another phraseological unit with the name of food is the phraseological unit "leaves without figs" which means empty promises.

"Fine words butter no parsnips" indicates "you won't be full of conversations; the nightingale is not fed with fables"

The investigation showed that the largest subgroup of phraseological units of speech behavior denoting household realities is a subgroup called Food and Drinks. As reflected in Table, most examples of phraseological units of household realities were found in this subgroup. Food and drinks play a chief role in the life of every nation. The habits of using certain products for food are fundamentally different among some peoples. Food and drinks will always have a local flavor and differ from one culture to another.

The least number of examples were found in the Vehicles subgroup. There were no vivid examples of household realities with the names of vehicles among the phraseological units of speech behavior.

The number of phraseological units denoting household realities is shown in Table.

The quantity of phraseological units in subgroups denoting household realities

Household Realities	Quantity
Dwellings and Constructions	8
Vehicles	2
Clothes and Shoes	4
Food and Drinks	13
Total	27

The following Figure shows the percentage ratios of phraseological units in subgroups denoting household realities.

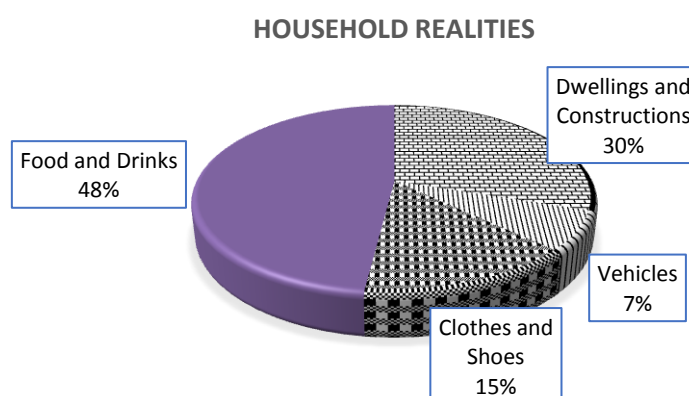

Figure. The share of phraseological units of speech behavior denoting household realities in dictionaries

Conclusions

The investigation showed that onomastic, culturally-marked realities of speech behavior which refer to the English culture as a source are more common.

The theoretical significance and novelty of the work lies in the ordering of the material, classifications of phraseological units of speech behavior denoting household realities. Analysis of phraseological units can contribute to an in-depth understanding of vocabulary. The practical significance of the work lies in the possibility of using the research results for pedagogical purposes and in professional activity in the analysis of English-language texts containing this kind of vocabulary.

In the future, it is planned to conduct comparative-contrastive investigations on the basis of several languages in order to identify the numbers of phraseological units of speech behavior reflecting household realities and the frequency of use of phraseological units in speech.

References

- 1 Томахин Г.Д. Реалии в языке и культуре / Г.Д. Томахин. — М.: Иностр. язык в школе, 1997. — С. 13–18.
- 2 Зюльдубаева Р.К. Лингвокультурные основы речевого поведения человека (на материале фразеологизмов русского языка): дис. ... канд. филол. наук / Р.К. Зюльдубаева. — Павлодар, 2006. — 162 с.
- 3 Томахин Г.Д. Реалии — американизмы / Г.Д. Томахин. — М.: Высш. шк., 1988. — 239 с.
- 4 Oxford reference library. [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199990009.001.0001/acref-9780199990009-e-11355>
- 5 Quinion M. World Wide Words website [Electronic resource] / M. Quinion. — 2017. — Access mode: <http://www.worldwidewords.org/qa/qa-all3.htm>
- 6 Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. — 7-е изд., стереотип. — М.: Русский язык, 2006. — 580 с.
- 7 Definition of call_a_spade_a_spade. Oxford University Press — 2021. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.lexico.com/definition/call_a_spade_a_spade

- 8 Stack Exchange website. — 2021. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://english.stackexchange.com/questions/24247/why-do-we-say-that-one-can-talk-the-hind-legs-off-a-donkey>
- 9 Idiom origins database. — [Electronic resource]. — Access mode: — Режим доступа: <https://idiomorigins.org/origin/talk-the-hind-legs-off-a-donkey>
- 10 The Free Dictionary.com Website. Farlex Inc. — 2021. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://idioms.thefreedictionary.com/to+chew+the+fat%2Frag>
- 11 Головин Б.Н. Язык и статистика / Б.Н. Головин. — М.: Просвещение, 1970. — 190 с.
- 12 Academic website. — [Electronic resource]. — Access mode: https://small_idioms.en-academic.com/
- 13 Merriam-Webster Website. Merriam-Webster, Incorporated. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.merriam-webster.com/>
- 14 Collins Online English Dictionary. — 2021. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.collinsdictionary.com/>
- 15 UsingEnglish.com English language site. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.usingenglish.com/>
- 16 Cambridge University Press. — 2021. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://dictionary.cambridge.org/ru>
- 17 The Idioms the dictionary of Idioms and Phrases. The largest dictionary. — 2021. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.theidioms.com/>

И.А. Турлыбекова, С.С. Нуркенова

Тұрмыстық реалияларды бейнелейтін ағылшын тіліндегі сөйлеу тәртібінің фразеологизмдері

Мақалада ағылшын тіліндегі сөйлеу тәртібінің мағынасындағы фразеологиялық бірліктердің рөлі қарастырылған. Зерттеудің мақсаты — ағылшын фразеологизмдерінің арасынан сөйлеу тәртібін білдіретін фразеологиялық бірліктерді жинап, осы фразеологизмдердің ішінен тұрмыс реалияларын бейнелейтін бірліктерді анықтау. Сонымен қатар сөйлеу тәртібін білдіретін ағылшын фразеологиялық бірліктері басқа фразеологиялық бірліктерден ерекшеленген және олардың арасында тұрмыс реалияларын көрсететін фразеологиялық бірліктер таңдалған. Фразеологизмдер әртүрлі тарихи фактілермен сипатталатын тіл мен мәдениет арасындағы байланысты қадағалайды. Ұлт өміріндегі барлық оқиғалар лексикада көрініс табады. Ең жарқын мысалдарды анықтау үшін фразеологиялық сөздіктерден іріктеліп алынған тұрмыстық реалиялар талданды. Зерттеу барысында тілдік материалды жинау үшін үздіксіз іріктеу, сипаттау және сандық есептеу әдістері қолданылды. Тілдік материалды талдауда ағылшын тіліндегі күнделікті реалиялардың ішінде тамақ және сусын атауларын білдіретін фразеологиялық бірліктер ең жиі кездесетінін көрсетті. Тұрғын үйлер мен құрылыстарды, киім мен аяқ киімді білдіретін фразеологизмдер де кездеседі. Ал көлік құралдарына катысты фразеологиялық бірліктер әлдеқайда аз болып шықты.

Кілт сөздер: фразеология, реалиялар, мәдениет, баламасыз лексика, реалиялар топтамасы, мәдени орта, сөйлеу тәртібі, жергілікті ерекшелік.

И.А. Турлыбекова, С.С. Нуркенова

Английские фразеологизмы речевого поведения, отражающие бытовые реалии

В статье рассмотрена роль английских фразеологизмов со значением речевого поведения. С целью раскрытия их смысла выделены английские фразеологизмы, обозначающие речевое поведение, которое отражает бытовые реалии. Во фразеологизмах прослеживается связь языка с культурой, которая характеризуется различными историческими фактами. Все события в жизни нации находят отражение в лексике. Для выявления наиболее ярких примеров проанализированы бытовые реалии, отобранные из фразеологических словарей. В ходе исследования применялись методы сплошной выборки для отбора языкового материала, описания и количественного подсчета. Анализ языкового материала показал, что самыми частотными среди бытовых реалий английского языка были фразеологизмы, обозначающие названия еды и напитков. Далее следуют фразеологизмы, обозначающие жилища и сооружения, одежду и обувь. Значительно реже встречающимися оказались фразеологизмы, связанные с транспортными средствами.

Ключевые слова: фразеология, реалии, культура, безэквивалентная лексика, классификация реалий, культурная внутренность, речевое поведение, локальная окраска.

References

- 1 Tomahin, G.D. (1997). *Realii v yazyke i kulture [Realities in language and culture]*. Moscow: Inostrannyi yazyk v shkole, 13–18 [in Russian].
- 2 Zyl'dubaeva, R.K. (2006). Lingvokulturnye osnovy rechevogo povedeniia cheloveka (na materiale frazeologizmov russkogo yazyka) [Linguocultural foundations of human speech behavior (based on the phraseological units of the Russian language)]. Pavlodar, 162 [in Russian].
- 3 Tomahin, G.D. (1988). *Realii-amerikanizmy [Realities-Americanisms]*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 4 Oxford reference library. <https://www.oxfordreference.com>. Retrieved from <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199990009.001.0001/acref-9780199990009-e-11355>
- 5 Quinion, M. World Wide Words website (2017). <http://www.worldwidewords.org>. Retrieved from <http://www.worldwidewords.org/qa/qa-all3.htm>
- 6 Kunin, A.V. (2006). *Anglo-russkii frazeologicheskii slovar [English-Russian phraseological dictionary]*. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 7 Definition of call_a_spade_a_spade [online]. Oxford University Press (2021). <https://www.lexico.com>. Retrieved from https://www.lexico.com/definition/call_a_spade_a_spade
- 8 Stack Exchange website (2021). <https://english.stackexchange.com>. Retrieved from <https://english.stackexchange.com/questions/24247/why-do-we-say-that-one-can-talk-the-hind-legs-off-a-donkey>
- 9 Idiom origins database. <https://idiomorigins.org>. Retrieved from <https://idiomorigins.org/origin/talk-the-hind-leglegs-off-a-donkey>
- 10 The Free Dictionary.com Website. Farlex Inc. (2021). <https://idioms.thefreedictionary.com>. Retrieved from <https://idioms.thefreedictionary.com/to+chew+the+fat%2Frag>
- 11 Golovin, B.N. (1970). *Yazyk i statistika [Language and statistics]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 12 Academic website. https://small_idioms.en-academic.com. Retrieved from https://small_idioms.en-academic.com/
- 13 Merriam-Webster Website. Merriam-Webster, Incorporated (2021). <https://www.merriam-webster.com/>. Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/>
- 14 Collins Online English Dictionary (2021). <https://www.collinsdictionary.com>. Retrieved from <https://www.collinsdictionary.com/>
- 15 UsingEnglish.com English language site. <https://www.usingenglish.com>. Retrieved from <https://www.usingenglish.com/>
- 16 Cambridge University Press (2021). <https://dictionary.cambridge.org/ru>. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/ru>
- 17 The Idioms the dictionary of Idioms and Phrases. The largest dictionary (2021). <https://www.theidioms.com/>. Retrieved from <https://www.theidioms.com/>

Information about authors

Turlybekova, I.A. — PhD student, Foreign Philology Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: turlybekova.inkar@gmail.com.

Nurkenova, S.S. — Candidate of Philological Sciences, Acting professor, L.N. Gumilyov Eurasian national university, Astana, Kazakhstan. E-mail: nurkenova_S@mail.ru.

Article
UDC 809.362 + 362.2.32
<https://doi.org/10.31489/2024Ph1/113-118>

Received: 20.07.2023
Accepted: 01.10.2023

K.F. Adishirinov^{*}

*Sheki branch of the Azerbaijan State Pedagogical University;
Sheki Regional Center at the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Sheki city, Azerbaijan
(E-mail: Kamil.adisirinov@mail.ru)*

**Journalism issues in Sheki's literary environment in the 20th century
(based on the creativity of Mustafa bey Alibeyov,
Nurpasha Hummetov and Tofiq Gaffarov)**

The article describes the development of journalism in Shaki in the 20th century. The main goal of the author is to highlight the influence and role of publicity in the development of the literary environment in Sheki. The role of the regional press in the development of journalism and some examples of the journalistic legacy of Mustafa bey Alibeyov, Nurpasha Hummetov and Tofiq Gaffarov, who were talented publicists of the time, are systematized by the researcher and taken as the object of analysis. The article stands out for its scientific innovation as an initial step in the study of journalistic heritage in the Sheki literary environment.

Keywords: publicism, publicist, article, "Sheki worker", "İpekchi", N. Hummetov, T. Gaffarov, Mustafa bey Alibeyov.

Introduction

Characterizing the content and essence of journalism, Professor Vugar Ahmed rightly writes: "Publicism as social literature being the most active field of literature, is a literary field that conveys what the people, the public, society, and the population want to know" [1; 3]. In the years 1900–2015, publicism was at the root of literary-cultural and social-political propaganda in Shaki which was directly related to the press. At that time, publicism gained dominance in the press and influenced the social-political, literary-cultural world of thought. Shaki writers published articles of various contents on the pages of local newspapers and central periodicals, and journalism became a consistent tool in their hands to influence the society. In the studied years, publicism in Shaki was rich in terms of ideas and topics and covered problems related to social-political, social-moral and literary issues of Shaki and Azerbaijan as a whole. In the researched period of time, the representatives of journalism in Shaki's literary and cultural life were Mustafa Bey Alibeyov, Nurpasha Hummetov, Teymur Khalilov, Sabir Efendiyev, Nizami Nabiyev, Mahyaddin Abbasov, Vagif Aslan, Shahid Mammadkarimov, Alashraf Shayan and others. "Sheki Fahlesi" and "İpekchi" newspapers had a leading role as the main journalistic press. Interesting examples of socio-political and artistic journalism, socio-political articles, feuilletons, questions and answers, news and reviews were published on the pages of "Sheki Fahlesi" newspaper. "İpekchi" newspaper was not far behind "Sheki Fahlesi" in this matter. The pages of both newspapers were dominated by articles that were the basis of journalism. These articles were devoted to literary, cultural, historical, moral, spiritual, as well as socio-political issues.

^{*} Corresponding author's e-mail: Kamil.adisirinov@mail.ru

At the head of the journalistic struggle of “Sheki Fahlesi” and “Ipekchi” newspapers were Mahyaddin Abbasov, Nizami Nabiyeu, Teymur Khalilov, Akif Salamov, Salis Mammadov, Nurpasha Hummetov, Tofiq Gaffarov, Sabir Efendiyev, Alashraf Shayan, who were editors and reporters of the newspaper.

Methods

The article used historical-comparative, hermeneutic and descriptive methods.

Results

Mustafa Bey Alibeyov was one of the publicists who played an important role in Shaki’s literary and cultural life at the beginning of the 20th century. At the beginning of the 20th century, Mustafa Bey, who gained fame as a lawyer, was also known as a publicist, writer, and dramatist and was an active member of the “Yashil Qalam” writer’s union during the Azerbaijan Democratic Republic. In his publicism, the economic issues that occurred in Azerbaijan, especially in Baku and Baku suburbs, were reflected, and the article “Absheron Oil Island” was written for this purpose. This interesting journalistic example was first made known to the world of science in 2000 by the literary critic Kheyrolla Mammadov. The article is presented to readers in two parts. In the first part, called “Fear of wasting an opportunity”, the author is afraid of the illiteracy and lack of knowledge of the people of his time, and warns that the land of Absheron, “every sand of which is equal to gold”, may pass into the hands of foreigners due to the ingratitude of his contemporaries. And so it happened. Muslims, who are ignorant of science and economics, cannot control themselves and sell their oil fields to foreigners because of their ignorance. The author, who feels regret about this issue, writes: “Did our gentlemen who sold those places to foreigners become a state themselves? No! However, remaining in their ancient ignorance, they took the small amount they received for a short period of time and spent it on entertainment in the country of foreigners and sometimes here” [2; 109]. The deplorable situation that has arisen hurts the heart of the enlightened Mustafa Bey. The danger of enslavement to foreigners in one’s native land made the author get afraid. The most terrible thing is that those who have been insulted by a foreigner do not want to wake up and understand their rights. At the end of the first part of the article, the author hates the gentlemen and landlords who sold their ancestral lands to foreigners and bought potatoes and cabbage from them, cursing them with the phrase: “There is nothing left in the hands of blokes, no head no bandage” [2; 111]. The second part of the article is called “The intention to create Islamiyyah-partnership-guidance and three attempts to do so”. The main question that bothers Mustafa Bey is how foreigners and non-neighboring nations can create more than a hundred companies in a strange place, but not us? The facts that we will bring from the article are thought-provoking. The publicist seems to be conveying to his readers the content of the old saying “Yersiz gəldi, yerli qaç” (which literally means when new settlers come there is no place left for natives): “Approximately 25 thousand Iranian Muslims work only as porters and laborers in Baku mines, and more than twenty thousand Kazan Muslims work only as carriage drivers, telephone drivers and porters, and about thirty thousand Lezgi Muslims work as guards, blacksmiths, and bodyguards engaged in guarding, tinsmithing, jewelry and shoemaking” [2; 111]. I wonder if ours can’t do what foreigners do? Is it due to ignorance and illiteracy? According to the author, of course not! Then the author mentions the names of Haji Zeynalabdin Taghiyev, Shamsi Asadullayev, Agamusa Naghiyev and Murtuza Mukhtarov in his notes and reminds the reader that they helped everyone as owners of wealth. So, it is ignorance and illiteracy that prevent development. In order to serve his contemporaries, Mr. Mustafa decides to create a company. However, due to the ignorance of the local ulama, the author cannot buy land. It is written in the article: “...I declared that it is possible to buy ten hectare of good oil land in Surakhani with three thousand rubles, but they replied that “we — muslims cannot have such partners among us. And we can’t take our hard-earned money and give it to Surakhani” — they said and dispersed” [2; 118]. Apparently, the author’s first attempt does not work. However, eight months later, the author found out that the land he wanted to buy was sold to a foreigner with the initials Feigelman, and he got millions. Then Mustafa Bey prepared the document of “shakarati-islamiyya” and presented it to the ulama in Baku and got their approval, but in the end those ulama left with an excuse and left the work unfinished. The author’s second attempt is also in vain, and the response of the ulama to his third attempt arouses disgust in the reader: “...We, the ulama tribe, are the priests of a prikhod and live our lives with the donations of the community in a way. ...If we work hard and collect a hundred manats from one place and become founders or members of this company, the community will probably not look at us from a spiritual point of view and call us merchants. Since our livelihood is with the community, we cannot get involved in such affairs” [2; 119]. In the article, the author puts the Armenian national bigotry against the national lack of zeal of the Muslim scholars with heartache and writes: “...our

neighbor, the great priests and catalikos of the Armenians declared many things for them. But at the same time, there was an Armenian nation standing on the branch of the Catholicos with their lives and goods" — they dispersed" [2; 119-120]. Confessions of Muslim scholars born out of ignorance and ignorance does not discourage the author. Hoping that the nation will wake up one day, he prepares a fifty-point manifesto and organizes the "Sharakati-Hidayati-Islamiyya" oil society in Baku. In the 20s and 30s of the 20th century, the "Nukha worker" and "İpekçi" newspapers gathered publicist thinkers and about 200 workers-peasant correspondents.

Journalistic writings of Mahyaddin Abbasov, Rasul Rasullu, Lutfali Hasanov, Teymur Khalilov, Nizami Nabiye, Sabir Efendiyev, Salis Mammadov, Akif Salamov and others were editors and correspondents of the newspaper from the first years of "Sheki Fahlesi" until 1991, when it stopped publishing, reflected Sheki's social-political, economic-cultural life from various aspects. Since we have provided information about the activities of these publicists in our notes on the publication history of the dissertation, we do not need to provide extensive notes in this section.

We can group the journalistic writings created in the literary and cultural environment of Shaki in the studied period of 1900–2015 as follows: 1. Reflection of literature and art issues in journalism; 2. Reflection of art, theater, cinema, music and other fields in journalism; 3. Reflection of economic issues in journalism; 4. The embodiment of literary portraits in journalism; 5. Reflection of educational issues in journalism. A broad reflection of the topics mentioned in journalism was manifested in the works of Nurpasha Hummetov, Alashraf Mammadov, Nizami Nabiye, Teymur Khalilov, Vagif Aslan, Shahid Mammad-karimov, Ramiz Orser, Gurbanali Jamalov and others, who are well-known authors of the literary environment.

Journalism, which strengthened its foothold in the republican and local periodical press from the 60s-90s of the 20th century, developed rapidly in the following years, especially at the beginning of the 21st century.

In the 1960s–1980s, Nurpasha Hummetov was one of the well-known publicists who published articles in the "Sheki Fahlesi" newspaper and periodicals at the national level. Education, educational issues, creation of literary portraits, literature and art issues occupy an important place in his journalistic creativity. As a talented teacher, Nurpasha Hummatov always thought of developing students' creativity and making them love classical and modern literature. In addition to regularly giving scientific lectures to help teachers in this field, he also published articles in various media. The progress of the research confirms that from 1963 to the end of the 1970s, the pages of the local and republic periodical press of a pedagogical and scientific nature dozens of "N. Hummetov" signed articles were published. For example, in the May 19–22, 1963 editions of the "Lenin Bayragi" newspaper, "From the experience of developing communicative speech in students" [3; 293–300], in the March 6, 1964 edition of the "Lenin Bayragi" newspaper, "Aesthetic education is an important issue" [3; 303–306], in the May 13, 1960 edition of the "Nukha Fahlesi" newspaper, "Ways of development of student creativity in essays" [3; 268–270], "The parent is also responsible" in the issue of May 18, 1966 [3; 290–292], in the issue of November 30, "The role of fiction in the formation of the correct worldview in students" [3; 261–263], in the issue of September 1, 1967, "Speech culture" [3; 279–281], "Important issue" in the January 25 issue [3; 281], in the August 9, 1969 edition of the "Sheki Fahlesi" newspaper, "Poetry is created with hard work" [3; 306–308], in the issue of October 20, 1970 "Useful type of exercises" [3; 283–285], in the issue of August 28, 1971 "Teacher, parent, pupil" [3; 288–290], "Educative role of creative essays" in the July 21, 1966 issue of the "Azerbaijani teacher" newspaper [3; 261–263], "The role of creative tasks in speech development" in the issue of September 11, 1968 [3; 275–279], "Essays and plan" in the March 15, 1974 issue [3; 271–275] etc. dozens of articles have been published.

Nurpasha Hummetov, who created interesting examples of artistic journalism, spoke about the important problems of literature in this field and drew attention to the life and creativity of the luminaries of literature and art with journalistic reflection. His "M.F. Akhundzade and the issue of women's freedom", "Great democrat and enlightened artist", "Unbreakable bonds of friendship" he mentioned M.F. Akhundzade, and in the article "People's Writer" Mehdi Huseyn's personality and creative path as an artist is mentioned. In his article "Unbreakable Friendship Strings", the publicist introduced his students and readers to M.F. Akhundzade's Georgi Eristavi, Odоеvsky A.A. where he wrote the lines of friendship with Bestujev-Marlinski. In the article introducing Akhundzade to his readers as a person with multicultural values, the author writes: "While drinking water from the fountain of brotherhood, friendship, and solidarity, Akhundov thought of his nation and fellow citizens. This communication crossed borders. Corresponds with the Indian scientist Sahib... Khasay Khan Usmiyev, who was originally a Kumyk, had great sympathy" [4]. Nurpasha Hummetov, in the article "A great democrat and enlightened artist", reminds the readers of the

main points of the meaningful life path of a genius artist, and draws attention to the factors that played a role in his formation during the years he worked in Tbilisi with the pen of a talented publicist. Showing the influence of Akhundzadeh's literary and critical meetings, he writes: "The irreplaceable talent of M.F. Akhundov educated a large group of progressive thinkers, writers, revolutionary-democrats in the countries of the Middle East" [4]. "In Akhundzade and the issue of women's freedom, the author describes the most relevant topic of Akhundzade studies. The fact that the Eastern woman, whom he always wanted to see free, was enslaved by the veil, always made Akhundzadeh think, he created interesting female images in his works. As an excellent literary expert in the article, commenting on the female protagonists of Akhundzade's comedies, where women's freedom issues are discussed, he turns to the comedies "Monsieur Jordan and Dervish Mastali Shah" and "The Story of the Appeal Lawyers". The author notes that "M.F. Akhundzade created the image of Azerbaijani women who think deeply, fight against injustice, are intelligent and shrewd, and raise their voice of protest with the images of Ms. Shola, Ms. Nisa, Ms. Parzad, Ms. Sona, and Ms. Tukez" [4]. Nurpasha Hummetov's publicism includes the topic of creating a literary portrait. He wrote the article "People's writer" on the occasion of the 60th anniversary of the famous prose writer Mehdi Huseyn. Nurpasha Hummetov met Mehdi Huseyn at the "Sabuhi" literary event in Shaki and presented his works to the writer. The progress of the research confirms that Mehdi Huseyn met with the Sheki writers while he was in Sheki many times with the folk poet Bakhtiyar Vahabzade and guided their creative path. The author's reflections in the article are vital. There is a crowd in the Okhud village secondary school headed by N. Hummetov for the anniversary of Mehdi Huseyn. A writer's creative evening is held at the school. The writer's letter of thanks to the school students on the occasion of the anniversary is one of the interesting artistic details of the article. N. Hummetov was a creative teacher. As a literature specialist, he sprinkled his creativity according to literary norms and rules, and gave necessary recommendations for the creative path of the young members of "Sabuhi". In this regard, the article "Suragat Gurbani" written by him about Suragat Gurbani, a member of the "Sabuhi" literary assembly from Balakan, is one of interesting publicist records. Commenting on Suragat Gurbani's creative path, Nurpasha Hummetov writes: "Suragat is a teacher in the Katex village school of Balaken district. As he loves his profession, he often speaks in front of readers as a talented poet. In Gurbani's poems, Motherland, love and self-sacrificing work of heroic Soviet people are glorified with inspiration" [5]. In his article "Poems, Dreams and Emotions" [3; 327–330], Nurpasha Hummetov spoke about literature and art issues and gave recommendations by evaluating the creativity of young literary forces who sent poems and stories to the editorial office of "Sheki Fahlesi" newspaper. In the article "Beautiful dream ways" [3; 333–336], the author, while commenting on the works of young poets, confirmed that the artistic work is a means of reflecting human feelings and dreams in poetic language. The penman's essays "Our Teacher Nabat", "Great impression", "Work and joy", "Sweet desire, beautiful work", "Work and wish", "Birthday in the family of a soldier" also met the requirements of the journalistic style, the author focused on more influential topics like the development of the person and society.

In the studied years, interesting examples of literary journalism were also written by Tofig Gaffarov. Literature and art, school and education, literary portrait, theater and culture, historical topics were included in his journalism, and he wrote seventeen articles in this direction. In his article "The issue of women's freedom in 'Letters of Kemaluddovla'", which is one of the interesting examples of his journalistic meetings analyzing M.F. Akhundzadeh's female heroes, he opposed the spread of religious fanaticism like a plague in the 19th century. Tofig Gaffarov, defending the human ideals of the genius philosopher, writes: "M.F. Akhundzade felt all the bitterness of the spiritual sufferings of Muslim women who trampled on their rights for many years, and acted as a benevolent and militant defender of women's rights" [6; 258]. Literary articles of Tofig Gaffarov, who was a literature expert with rich knowledge, have rich ideas and rich content. The content of the article proves that the publicist has the ability to select and summarize facts. In his article entitled "Founder of our public satire", the satirical work of Gasim Bey Zakir, one of the carriers of satirical ideas of the 19th century, is discussed. Determining the targets of the poet's criticism, the author writes: "In the poet's works, 'scholars who turn their backs on God', pilgrims who poison the people's mouths, and 'authorities who control the village of orphans' are exposed in dark colors. These satires are so serious that they arouse bitter hatred rather than laughter in the reader" [7]. In order to promote not only national literature, but also the creative path of representatives of Russian literature, in his articles "The standard-bearer of our poetry" and "The great friend of the Azerbaijani people" the author writes about the art world of Mayakovsky, one of the founders of Soviet poetry, and Maxim Gorky's visit to Baku. In his journalistic articles, he created Nizami ("Great patriot") [6; 286–289], Vagif ("Beauty lover") [6; 292–294], M.F. Akhundzade's ("the greatest philosopher of the East") [6; 266–268], Samad Vurgun ("Folk poet and Islamic

religion”) [6; 264–266] literary portraits. Sheki’s theatrical life was also included in Tofiq Gaffarov’s journalism. The articles “Wedding”, “Master and Margarita”, “For the sake of moral purity” are from this series. The author expressed a literary attitude to the performances he watched on the stage of the Shaki State Drama Theater named after S. Rahman and evaluated their role in the development of the cultural environment. The article written by the author’s art friend, local dramatist Mammad Chalabiyev, about the stage version of “The Erroneous Cain” meets all the requirements of journalism. The author sees the success of the play in the unity of the director and actors and writes: “All the components of the play, the work of the artist (S. Arabov), the use of musical pieces, are adjusted according to a good ensemble of actors and help a lot to reveal the real idea in a strong director’s structure” [6; 276].

Conclusion

In conclusion, we can note that in the 20th century, the newspapers “Sheki Fahlesi” and “Ipekchi” played an important role in the development of journalism in the literary environment of Sheki. Both newspapers played the role of the main tribune for photo writers to express their journalistic views. As it can be seen from the analysis, the photo publicists wrote interesting examples on social-political, literary-artistic, scientific-economic topics by applying to various genres of publicism, which are of great importance for studying Shakin’s scientific-literary, social-political and economic life.

References

- 1 Vugar, A. (2019). *Salatyn Ahmedli’s art journalism* [Art journalism Salatyn Ahmedli]. Baku: Ganjlik [in Azerbaijani].
- 2 Agasibeyli, F. (2001). *Lawyer Mustafa bey Alibeyov: He is an honor to us, we are his children*. Baku: “Khagan” [in Azerbaijani].
- 3 Hummetov, N.U. (2016). *I wish from God: poems, poems, essays and articles*. Baku: Science and education [in Azerbaijani].
- 4 Hummetov, N.U. (1962). *M.F. Akhundov and issues of women’s freedom. Lenin’s flag* [in Azerbaijani].
- 5 Hummetov, N.U. (1961). *Suragat Gurbani. Nukha worker* [in Azerbaijan].
- 6 Gaffarov, T.M. (2016). *The light of my eyes, the word of my tongue: poems, articles*. Baku: Science and education [in Azerbaijani].
- 7 Gaffarov, T.M. (1968). *Great friend of the Azerbaijani people. Sheki workers* [in Azerbaijani].

К.Ф. Адиширинов

XX ғасырдағы Шеки әдеби ортасындағы журналистика мәселелері (Мұстафа бей Әлібеков, Нұрпаша Гумметов және Тофик Гаффаров шығармашылығы негізінде)

Мақалада XX ғасырдағы Шекидегі журналистиканың дамуы сипатталған. Автордың негізгі мақсаты — Шекидегі әдеби ортаның дамуындағы жарнаманың ықпалы мен рөлін көрсету. Журналистиканың дамуындағы аймақтық баспасөздің рөлі мен өз заманында талантты публицист болған Мұстафа бей Әлібеков, Нұрпаша Гумметов, Тофик Гаффаровтың журналистік мұрасының кейбір жарияланымдары зерттеуші тарапынан жүйеленіп, талдау нысаны ретінде алынған. Мақала шекиндік әдеби ортадағы журналистік мұраны зерттеудің алғашқы қадамы ретінде өзінің ғылыми жаңалығымен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: публицистика, публицист, мақала, «Шекин жұмысшысы», «Ипекчи», Н. Гумметов, Т. Гаффаров, Мұстафа бек Әлібеков.

К.Ф. Адиширинов

Проблемы журналистики в литературной среде Шеки в XX веке (на основе творчества Мустафы бей Алибекова, Нурпаша Гумметова и Тофика Гаффарова)

В статье описано развитие журналистики в Шеки в XX веке. Основная цель автора — осветить влияние и роль рекламы в развитии литературной среды в Шеки. Роль региональной прессы в развитии

журналистики и некоторые примеры журналистского наследия Мустафы бея Алибекова, Нурпаши Гумметова и Тофика Гаффарова, которые были талантливыми публицистами того времени, систематизированы исследователем и взяты в качестве объекта анализа. Статья выделяется своей научной новизной как начальный шаг в изучении журналистского наследия в шекинской литературной среде.

Ключевые слова: публицистика, публицист, статья, «Шекинский рабочий», «Ипекчи», Н. Гумметов, Т. Гаффаров, Мустафа бей Алибеков.

Information about author

Adishirinov, K.F. — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Sheki branch of the Azerbaijan State Pedagogical University; Sheki Regional Center at the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Sheki city, Azerbaijan. E-mail: Kamil.adisirinov@mail.ru.

А.Т. Смагулова*, А.С. Еспенбетов, Б.А. Ердембеков

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан
(e-mail: akma.2000.2006@mail.ru, arap_espenbetov@mail.ru, yerdembekov_baurzhan@shakarim.kz)

Шәкәрім поэзиясындағы текстология мәселелері

Мақалада Шәкәрім шығармаларындағы текстологиялық мәселелер талқыланды. Шәкәрім ақын өлеңдерінің әр түрлі мәтінмен басылуы, оларды бірізге түсіру жолдары қарастырылды. Ақынның көзі тірісінде жарық көрген кітаптары мен XX ғасыр басында баспасөз беттерінде жарияланған шығармаларына өзі қадағалаған мәтін ретінде қарау ұсынылады. Сондай-ақ ақынның баласы Ахат Шәкәрімұлының қолжазбалары басшылыққа алынып, қатаң салыстырулар жасалғанда ғана нәтижеге қол жеткіземіз. Шәкәрім өлеңдерінде қате оқылып жүрген сөздер 1912 жылғы жинақ негізінде дәлелденді. Мақаламызда Шәкәрім ақын сөздерін мейлінше дұрыс оқуға тырыстық. Мақсат — Шәкәрім шығармаларының текстологиясы зерттеушілерін күтіп тұрған ең көкейкесті мәселе екендігіне қайталап назар аудару. Қ. Мұхамедханов, М. Мырзахметұлы, Ғ. Қабышұлы жекелеме өлеңдерінің мәтініне қатысты ойларын ортаға салды. Ғылыми қауым, әдеби орта әбден тексерілген, түбегейлі салыстырылған мәтінге мұқтаж. Сонда ғана шын мағынасындағы толық академиялық жинақ өз оқырманын табады.

Кілт сөздер: текстология, поэзия, Шәкәрім, қолжазба, канондық мәтін, шәкәрімтану, академиялық жинақ.

Kipicne

Текстология — қазақ әдебиетін зерттейтін ғылымда кенже қалып келе жатқан сала. Мәтінмен шұғылдану тонналаған руданың ішінен бірнеше грамм алтын іздейтін кеншілердің жанкешті еңбегін еске түсіреді. Текстология — қаламгердің жинақтарын баспаға дайындауға ең сенімді, ең алғашқы, түпнұсқалық мәтінді табу міндетін қояды. Текстология ғылымы жазушының төл қолжазбасына сүйенуді талап етеді. Бұл жағдайдың қазақ әдебиетін зерттейтін ғылымды тығырыққа тірейтін қиыншылығы бар. Оның басты себебі қазақ әдебиетінің ертеректегі тарихын былай қоя тұрып, XVIII–XIX ғасырда өмір сүрген қаламгерлеріміздің өз қолымен жазған (автограф) шығармаларының бізге жетпеуі.

Шәкәрім Құдайбердіұлы қолжазбаларының аумалы-төкпелі заманда өртеніп, жоғалып мұрагер ұрпақтың қолына тимеуі трагедияның үлкені. Төңкеріс заманы, одан бергі саяси қуғын, жаппай қырғын, репрессия Шәкәрім мұрасын сақтауға мүмкіндік бермеді. Бұл — мәтінтанудағы, әсіресе Шәкәрім мұрасын жариялаудағы басты кедергі, ойсыраған олқылық. Қолжазба мұраларының бүгінгі күнге жетпеуі жүйелі, тиянақты ізденістерге қолбайлау болып келе жатқандығы мәтінтанудың көсегесі көгермеуіне басты себеп. Олай дейтініміз, мәтінтану үнемі қағаберіс қалуда. 1959 жылы жарық көрген Қайым Мұхаметхановтың «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» монографиясынан кейін бірде-бір монографиялық зерттеудің жазылмауын қалай түсіндіреміз? Ауыз әдебиетінің, айтыстың текстологиясына қатысты ұжымдық еңбектер баспа көрді, әр кездері, әр жылдарда жазылған мақалаларды да жоққа шығара алмаймыз, керекті, қажетті дүниелер. Жоғары оқу орындарында мәтінтану мамандығы бойынша магистранттар мен бакалаврларды дайындау ісінің жолға қойылмауы да мәселенің көкейкестілігін айқындай түседі.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөзі Шәкәрім Құдайбердіұлының 1911, 1912, 1924, 1935 жылдары жарық көрген кітаптары. «Айқап», «Қазақ», «Абай», «Сарыарқа», «Таң» т.б. XX ғасыр басындағы газет-журналдардағы ақынның басылған шығармалары.

Зерттеу жұмысын жазу барысында алға қойған мақсаттар мен міндеттерді орындау үшін тарихи жүйелеу, әдеби талдау, тарихи-салыстырмалы сипаттау, жинақтау әдіс-тәсілдері қолданылды.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: akma.2000.2006@mail.ru

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының мәтіндік проблемалары төңірегінде ой өрбітпес бұрын Шәкәрім есімінің жазылуы хақында бірер сөз. Қазақ тұрмысында азан шақырылып қойылған есім мен ауыл-аймақ, ел-жұрт арасында берілген, қалыптасқан есімнің егіз қатар жүруі «қағазсыз заңдастырылған» ғадеттер қатарында. Ешқандай оғаштығы жоқ, әдепкі жағдай іспетті. Бұған дәлел — XIX ғасырда ғұмыр кешкен ұлыларымыз Абай (азан шақырып қойылған есімі Ибраһим) Құнанбаев, Ыбырай (Ибраһим) Алтынсарин, Шоқан (Мұхамед-Ханафия) Уәлиханов есімдерінің халық аузында, кейініректе жазба деректерде сіңісіп кетуі. Осы үрдіс Шәкәрім антропониміне де қатысты. Ғұлама Шәкәрім төл есімінің мән-мағынасын түсінген, жете білген. Көзі тірісінде баспа көрген кітаптарында, газет-журналдарда жарияланған дүниелерінде бадырайтып «Шаһкәрім» деп көрсеткен. Орыс харпімен жазғанда «Шахкарим» деуден танбаған. Мәселен, араб әрпімен басылған 1911 жылғы «Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі» [1], 1912 жылы Семейде «Жәрдем» баспаханасынан шыққан «Қазақ айнасы» [2], «Қалқаман-Мамыр» [3] кітаптарында «Шәкәрім Құдайбердіұлы» деп барынша анық жазса, «Айқап» журналындағы «Білімділерден бес түрлі сөздің шешуін сұраймын» мақаласының соңында мекен-жайын кириллицамен: «Ст. Аркат, Семипал. обл., Ченгизской волости, киргизу Шахкариму Худайбердину» [4], — деп тайға таңба басқандай айқын қағазға түсірген. Абайтанушы Қайым Мұхаметханұлы тек қана «Шаһкәрім» үлгісін қолданса, қазақтың көрнекті жазушысы Р. Сейсенбаев та «Шаһкәрім» вариантына тегіннен тегін «жабысып» қалмаған. Тек кейінгі ұрпақ араб әліпбиін ескермегендіктен түрліше жазып жүр. Жазушы Дәулет Сейсенұлы «Егемен Қазақстанда» жанайқайын білдіріп, Шәкәрім есімінің түрліше бұрмаланып жазылып жүргендігін дер кезінде мәселе етіп көтерген-ді. Марғау қалпымыздан өзгерген жоқпыз.

Барша деректер бір арнаға құяды. Ақынның азан шақырып қойған есімі — Шаһкәрім. «Шаһ» сөзі парсы тілінде «патша», «сұлтан» лауазымдарын білдіреді. «Карим» (Алла тағаланың 99 көркем есімдерінің бірі «әл-Карим») — араб тілінен аударғанда **жомарт, ақ көңіл, шарапатты, сыпайы, қымбатты** ұғымдарын береді. «Шаһкәрім» толық күйінде «кең пейілділіктің, жомарттықтың, сыпайылықтың патшасы, иесі» мағынасын жеткізеді. Ендеше бұл аса қастерлі есім. Шәкәрім антропонимі қолданыста жүре беруге хұқылы. Ресми қолданыста «Шәкәрім (азан шақырып қойған аты Шаһкәрім) Құдайбердіұлы» деп жазсақ қателеспейміз.

Шәкәрім текстологиясын сөз етуде алдымен назар аударатын мәселелеріміз. Бірінші Ш. Құдайбердіұлының көзі тірісінде жарық көрген кітаптары: «Мұсылмандық кітабы», «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», «Жолсыз жаза», «Қазақ айнасы», «Қалқаман-Мамыр», «Дубровский». Сондай-ақ көзі тірісінде газет-журналдарда шыққан туындылары. Ақын қолжазбаларынан бізге жеткені С. Мұқановқа жолданған хаты және фотосуреті сыртындағы жазу. Басқасы жойылған, өртелген, қолды болған.

Шәкәрім қолжазбалары Қытайдағы қандастарымыздың қолында болуы ғажап емес. Зият Шәкәрімұлы Қытайға өткенде өзімен бірге әкесінің қолжазбаларын ала кеткен. Ол қолжазбалардың тағдыры әзірге белгісіз. Мұрағаттанушы марқұм Б. Байғалиев қолжазбалар негізінде «Иманым» кітабын жариялады. Қолжазба деректерді жинастыру, ғылыми құндылығын анықтау, салыстыру, айналымға енгізу мәтінтанушылар атқармақ кезек күттірмес зәру мәселелерден саналады. Көрнекті шәкәрімтанушы, академик З. Ахметов: «Түгелдей алғанда Абай шығармаларын текстологиялық тұрғыдан зерттеуде айтарлықтай табысқа қол жетті, академиялық толық жинақтағы шығармалардың текстері дәйекті түрде анықталды дей аламыз. Ал енді нақтылап айтсақ, қолжазбалардың ең негізгісі, толығы — 1905, 1907, 1910 жылғы Мүрсейіт Бікеұлының жазбалары. Санкт-Петербургта басылған Абай шығармаларының тұңғыш жинағындағы текстерді де түпнұсқа ретінде қараған орынды» [5; 259], — деген ұсыныс жасайды. Көшірмеші Мүрсейіт пен ақын дүниеден өткеннен кейін ұрпақтарының жинақтап, құрастыруымен шыққан кітапты түпнұсқа есебінде қабылдасақ, Шәкәрімнің көзі тірісінде өз қолымен баспаға тапсырған кітаптары мен газет-журналдардағы материалдарды канондық мәтін деңгейінде айналымға түсірудің әбестігі жоқ.

Ең соңында, есте ұстайтын жайт Ахат Шәкәрімұлы қолжазбаларының құндылығы, пайдалылығы. Құрқұдықта көмусіз қалған әке қасіреті текті тұяқ Ахатты қатты ойландырса керек. Бар мақсаты — әке мұрасын кейінгі ұрпаққа шашау шығармай жеткізу. Ұлттық кітапхананың қолжазбалар қорына, Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасына, Семейдегі Абай мұражайына көшірме жасап, тапсыруын басқаша түсіндіру мүмкін емес. «Біздің байқауымызша, дәл бүгінгі күні ғылымға белгілі көшірмелердің ішіндегі айрықша құндысы — ақынның бел баласы Ахат

1936 жылы Республикалық көпшілік кітапханасының сирек кітаптар мен қолжазбалар қорына тапсырған екі томдық жинағы (№ 188, № 210). Зерттеушілердің бағдарда ұстамақ қымбатты қазынасы Ахат қолжазбасы екендігін естен шығармаған абзал.

Шәкәрім текстологиясын зерттеу объектісіне айналдырғанда төмендегі ойларды назарда ұстаған жөн. Қандай да болмасын қаламгердің мұрасын тану мәтінтанудан басталмақ керек. Неге десеңіз бір қаріптің өзгеруі шығарманың көркемдік құны мен айтпақ ойына, образдар жүйесіне зор нұқсан келтіруі әбден мүмкін. Мәтіннің бұзылуы, жариялаудағы ұқыпсыздық қауіп-қатердің орасан зоры екендігін ұққан айқын.

Шаһкәрімнің өзін сөйлетейік:

«Қазақ тілі» газетінің басқармасына өтініш.

Төменгі сөзіме газетіңізден орын берсеңіз екен.

Баяғы түріктің атақты ақыны (поэт) Физули өлеңінің басында айтқан: «А, құдай! Менің өлеңімді үш түрлі антұрғаннан сақта. Бірінші, әннің ретін білмейтін кісіден сақта, себебі ондай кісіге айтқан жақсы өлең де жаман көрініп байыбына бара алмайды. Екінші, күншілден сақта, оның себебі жақсы өлеңімді жамандап, теріс мағыналап, халықтың жүрегіне азғыру салады. Үшінші, қате жазушыдан сақта, оның себебі менің «көз» деп жазғанымды «көр» деп жазып, ашық көзімді соқыр көрсетеді», – деген. Сол айтқандайын Ташкенттегі «Шолпан» журналы менің өлең қылған «Ләйлә-Мәжнүн» әңгімесін соншалық көп қате қылып басыпты. Оны түзеу қайтадан бір кітап жазғаннан қиын.

Кей өлең мүлде жоқ, кейінің жартысы жоқ, әріп қатесі есепсіз көп. Өлеңімді соқыр, ақсақ, шолақ қол қылыпты. Өлеңнен хабары бар кісі оқыса, ол менің кемшілігім емесін білер» [6].

Ұстазы Абайдың «іші алтын, сырты күміс сөз сарасын» жалықпай іздеудегі өнегесін ыждаһатпен қабылдаған. Сөздің құдіреті мен қасиетін қапысыз таныған.

Шәкәрім жинақтарында орын тепкен: «Ту тіккен Тобықтының қос басшысы, Жуантаяқ Тоқтамыс деген кісі», – деген жолдарды қалай түсінуге болады? Және «қос басшысы» 1988 жылы М. Мағауин түзген жинақтан басқасының баршасынан орын алса, бармағынды шайнағаннан басқа не шараң қалды?! «Қос басшы» Жуантаяқ пен Тоқтамыс болғаны ма? Жуантаяқ — Тоқтамыс батыр шыққан рудың аты емес пе?! «Қос басшы» емес «қолбасшысы» сөзінің тарихи танымға сәйкестігі қалай ескерілмеген? Ендеше текстология арқалар салмақ шектен тыс ауырлығын ұғыну шарт.

1988 жылдан Ш. Құдайбердіұлы жинақтары бірнеше рет басылып шығып жатыр. Қуанышты. Саннан сапаға көшер уақыт жетті. Шығып жатқан жинақтарға оқырман да, маман ғалымдар да лебіздерін білдірді. Қ. Мұхаметхановтың «Біздің міндет», «Шәкәрім шығармалары» жинағы жайында», «Құдай» деген сөзден құдай сақтасын...», Ғ. Сапаевтың «Ескеретін бір жай», Ж. Құжыманованың «Анық та танық болсын», Ғ. Қабышевтің «Шәкәрім «атеист» күйінде қала берсін бе?», «Ақын атамыз Шәкәрімнің аруағына хат» мақалалары, басқа да аталмаған еңбектер мәтінтануда ойсырап тұрған кемшіліктердің орын алғандығын айқындап береді. Өкініштісі өзгерген ештеңе жоқ. «Баяғы жартас, бір жартас». Осыншама енжар, бейжай қарау құптай қоярлық жағдай емес. Мәтінтанушының міндеті — бір қаріп қатесі болса да іздеп тауып, дәлелдеп, кәдеге асыру. Одан артық бақытты да, ләзатты да таппайсыз.

Бірінші басылымды негізге ала отырып текстологиялық ізденістер жүргізілу керек. Бұл жерде істелмек дүние жетіп артылады. Бір ғана «Қалқаман–Мамыр» поэмасына тоқталайық. 1912 жылы «Жәрдем» баспаханасынан жарық көргенде «Қазақ тіліндегі тарихи хикая» деп атаған автор. «Мұтылған» псевдонимімен жариялаған. Алғаш жарнамасын жасаған «Айқап» журналы: «Мұтылған. «Қалқаман–Мамыр» — қазақ тілінде тарихи хикая. Шығарушысы һәм бастырушысы Шаһкәрім Хұдайберді-ұғлы. Бұл кітапта қазақта мұнан 190 жыл бұрын болып өткен бір оқиғаны қисса қылып өлеңмен жазылған. Оқушыларға әсерлі көркем кітап. Алушыларға Семипалатта «Ярдамъ» кітапханасынан алдыруға болады» [7].

Поэманы ұнатып, жылы сыни лебіз білдіруші «Қыр баласы» [Ә. Бөкейханов]. «Мұны шығарған «Қазақ һәм хандар» шежіресін жазған Шаһкәрім. Шаһкәрім Абайдың ағасы Хұдайберді баласы. Абай барда таласып ақындық қылып, жарыққа шықпай, көлеңкеде жүре берген. 1900 жылы Шыңғыс елін жазған Иван Филиппович Гусев Шаһкәріммен сөйлескен. Маған сонда айтты: «Жұрттың бәрінің аузына алғаны Абай. Шаһкәрімнің білімі де қазақта жоқ екен» [8], – деген жоғары баға шығарманың құндылығына ғана нұсқап қоймай, Шәкәрімнің биік парасат иесі екендігін дәлелдеп береді.

Назарымызды текстологиялық ізденістерге аударайық. 1912 жылы Шәкәрім өз қолымен баспаханға тапсырған жинақ алғашқы нұсқа есебінде. Тап-тұйнақтай. Небәрі 376 жол. Ахат Шәкәрімұлының Семейдегі Абай мұражайы қорына тапсырған қолжазбадан да айырмашылық көп

емес. Дегенмен бар. Жекелеме сөздердің жазылуында, сондай-ақ типография қызметкерлерінің баспаға дайындауында бірен-саран өзгерістер ұшырайды. Біздің міндетіміз, мүмкіндігінше, шағын болса да кездесетін айырмашылықтарды түзету.

Осы жерде ірі мәтінтанушы ғалым Зәки Ахметов естелігін келтіру артықтық етпес. М.О. Әуезов Абайдың 1957 жылғы екі томдығын дайындауда алты ай бойы үзіліссіз қолжазбалар мен түрлі басылымдарды салыстыруға уақыт тапқандығы, оған Ә. Марғұлан, І. Кеңесбаев сияқты дара тұлғаларды қатыстыруын тамсана еске алады. Асқан жауапкершілікпен әр сөзге мән беруі — есте сақтарлық өнеге.

«Әлекең (Марғұлан) Құдашевтің қолжазбасы деп аталған өзі Ленинград архивінен тапқан Абайдың бір топ өлеңдерінің тексі туралы айтып, «Қансонарда бүркітші шығады аңға» деген өлеңіндегі «Тастан түлкі табылар аңдығанға» деген сөздер «Таудан түлкі табылар аңдығанға» деп жазылған екен, анық дерегі бар сөз ғой, кітапқа солай берілгені жөн деген еді. Сонда Мұқаң үлкен білгірлік танытатын пікір толғады. «Тастан түлкі табылар» деген барлық кітаптарда және қолжазбаларда бар, әбден қалыптасқан, ел білетін орнықты сөз. Оны өзгертуге бір көшірме қолжазба, нақтылы дерек-ау дегенмен жеткілікті дәлел бола алмайды» деді. Қырдың түлкісі болады, далада жүреді, ол да қысталаңда бой тасалайтын жерін сағалай жүреді. Таудың түлкісі болады, тастың арасында жүреді. «Тас» деген сөздің өзінде «Тау» деген ұғым және бар. Бірақ «тау» деген жалпылама сөз, «тас» деген сөзде поэзияға тән нақтылық бар. Абайдың сөзді дәл тауып, айтқанын көзге елестетерліктей етіп көрсетуге жүйріктігі осы бір сөзінен-ақ байқалып тұр деді. Бірақ ана «таудан түлкі табылар» деген де бар екенін комментарий (түсініктеме) бергенде айтса болар еді. Басқалар түгел осы пікірді құптады [5, 268], – деп қуанышы қойнына сыймайды. Сөздің қасиетін осылайша ұғынуға ұмтылсақ қандай ғанибет.

ІІІ. Құдайбердіұлының 1988 («Жазушы»), 1990, 2006 жылғы кітаптарында «Қалқаман–Мамырдың» кіріспесі алынып тасталған. Ол мынау: «Бұл әңгіме 1722 жылы біздің Орта жүз қазағы Сырдария бойында жүргенде болған анық іс. Біздің қазақ қалмақтан жеңіліп, «Ақтабан шұбырынды» болғаннан бір-ақ жыл бұрын, Қалқаман–Мамырдың ісіне ескі қазақтар теріс көзімен қараса да, осы күнгі көңілінің көзі ашықтар жазасыз екенін біліп, дұға қылса керек. Өлгенді тірілтпесем де, өшкенді жандырғандай болсын деп биыл жүз тоқсан жыл болып, ұмытылған істі алдыңызға қойдым. Бұл әңгіме ақсақал аузынан да қалып бара жатыр. Сол асықтардың өзі кетсе де, ізі жоғалмасын дедім. Біздің ізіміз жоғалатұғынын ойлап...

Шәкәрім».

Көлемі шағын демесеңіз шығармада айтылмақ өзекті ойды қалтқысыз жеткізген. Бұлжымас дерек, өткенге барлау, адамгершілікті жол етіп ізгілікке ұмтылу авторлық позицияны ұғынуға жетелейді. Келесі басылымдарда авторлық аңдатпаның міндетті түрде жинақтан орын алуын қадағалауымыз керек.

Барлығымыз мақтап жүрген 1988 жылғы кітапта [9; 160]:

Көкенай, қарғамаймын, сөзіме бақ,
Ісім жөн, бір құдайға көңілім хақ.
Мойныңа менің қаным халал болсын,
Болма енді Қалқаманның қанына ортақ, – деп келетін жолдардан кейінгі бір шумақ мүлдем түсіп

қалған.

Кешікпей мен өлемін сен тірісің,
Іс емес құдай кешер қылған ісің.
Өлтіртпе, тілегім сол, Қалқаманды,

Барасың тәңір алдына білемісің? – деген шумақты қосып оқысақ, ой жүйесі қалпына келіп, мазмұн ашыла түспек. Қазақы әдет-ғұрыпты берік ұстанған тасбауыр жандарға Мамырдың соңғы тілегі тұтас күйінде жетер еді.

Мәтінде ұшырасатын «жоғалатұғынын» — «жоғалатынын», «ғашық болса» — «асық болса», «махабатлы» — «махабатты», «теңі жоқ» — «тегі жоқ», «әйтсе де» — «айтса да», «көнбеді» — «көнбейді» сияқты көптеген өзгеріске ұшыраған сөздерді түзеуге болар.

Соны айтып қамшы басты күрең атқа,
Қуса да жеткізбеді жәмиғатқа.

Ұлы жүз Елібайда нағашысы,

Жөнелді соған қарай Бұхар жаққа, – деп қара саннан садақтың оғы өтіп, қансыраған Қалқаманның нағашы жұртына бет түзеген бейдауа шағын суреттейтін шумақты жай әншейін әріп қатесіне қосу қиын. «Ұлы жүз **Елібайда** нағашысы» тармағының көпшілік жинақтарда «**Еділбайда** нағашысына» айналуы әрі күлерлік, әрі қиналарлық жайт. Елібай аталатын іргелі рудың «Еділбайға» ауыстырылуы баспагерлердің қазақ тарихы мен шежіресінен мағлұматы аздығын көрсетеді.

Ш. Құдайбердіұлы баспаға әзірлеген кітабына «Қалқаман–Мамырдан» басқа сегіз өлеңін қосқан. Олар: «Ашу мен ынсап», «Шаруа мен ысырап», «Анық пен танық», «Ер қоспақпен сөз сөйлемек», «Махаббат пен құмарлық», «Дүние мен өмір», «Мақтау мен сөгіс», «Міндеу мен күндеу». Бұл өлеңдерден де түрліше оқылған, әріп қателігіне ұшыраған сөздерді кездестіріп қаласыз.

1988 жылғы жинақты түзген үлкен ғалым М. Мағауиннің қолжазбаға сүйендік деген ескертуімен таныс едік. Бірақ аталған жинақтан 1912 жылғы басылымға енген «Шаруа мен ысырап», «Дүние мен өмір», «Міндеу мен күндеу» өлеңдерін таба алмадық. Қолжазбаларды актара түсу қажеттілігі туындайды.

«Ашу мен ынсап» өлеңінің 2008 жылғы жарияланымында [10] бірінші шумақ түсіп қалған. Алғашқы басылымдағы шумаққа назар аударайық [2; 13]:

Білгенімді жазушы ем,
Бекем буып белімді.
Мінін айтып қазушы ем,
Түзетпек боп елімді.

Өзін қатал сын тезінен өткізуден қаймықпайтын қайсар ақын мінезі бірден бой көрсетеді. Үшінші тармаққа: «Мінін айтып **қазушы ем**» деп нақтылай түседі. Барлық басылымдарда, мұның ішінде Ахат Шәкәрімұлының қолжазбасында да «**қазушы ем**» «**қалушы емге**» айналып кеткен. Логикалық, мазмұндық жағынан да «**қазушы ем**» нұсқасы жүрекке жақын, көңілге қонымды сияқты.

«**Көкіректе толған шер, көңіл қаяу**» — өлеңі алғаш рет 1912 жылы «Жәрдем» баспасынан жарық көрген «Қазақ айнасында» жарияланған. Өлең 36 жолдан тұрады. Ақынның кейінгі жинақтарының барлығына еніп келеді. Өлең мәтінінде төмендегідей өзгерістер бар: 1988 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген жинақта бұл өлеңнің бірінші шумағы түсіп қалған. «Сүйер кісім, сүйенер жақыным жоқ, Бір өзіңе сыйындым **бар құдай-ау**» деген жолдағы «бар құдай-ау» сөзі 2006 жылғы «Жібек жолы» баспасынан жарық көрген ақын жинағында «бір құдай ау» деп басылған.

Бір момынның ұстасам түзу ісін,
Жөңдейін деп **ғаріптің** жөн жұмысын.
Ақтан безген ары жоқ өңкей залым
Ырылдатып жабады ит пен құсын.

Берілген шумақтағы «ғаріптің» сөзі 1988 жылғы «Жазушыда» және 2006 жылғы «Жібек жолынан» жарық көрген жинақта «ғарыптың», «ырылдатып» сөзі 1988 жылғы «Жалын» баспасынан шыққан кітапта «арылдатып» деп қате басылған.

«Мақтан, атақ іздесең **Құдайдан без**» дегендегі «құдайдан без» тіркесі 1988 жылғы «Жазушы» баспасында «адамнан без» деп берілген. 1912 жылғы басылымда «құдайдан без» деп анық жазылып тұрғандықтан, басшылыққа алыну керек деп есептейміз.

1912 жылғы жинақтағы «Өңкей батыр, **пәлекор** жас пен кәрі» деген жолдағы асты сызылған сөз 1988 жылғы «Жазушы» баспасында «жалақор» деп қате берілген.

1912 жылғы басылымдағы «Сені адам деп **ескеріп** кім **елейді**» деген жолдағы «ескеріп, елейді» сөздері кейінгі басылымдарда «есіркеп, ойлайды» деп орынсыз өзгеріске түскен.

Әрине, сен де бірге жүрсең екен,
К...-ді ашып көйлекті түрсең екен.
Абұйыр жоқ, сана жоқ, ақтан безіп,
Дамбал шеш, ит зікірге кірсең екен.

Мен **алалмын** дегенге жолдас қайда,
Екі көзі төрт болып қалар сайда.
Сырласы жоқ, сырласар жақыны жоқ,
Бар сүйеніш, үміті — бір Құдайда.

Бұл екі шумақ 1988 жылы «Жазушыда» түсіп қалған. Асты сызылған сөз 1988 жылғы «Жалында» «адалмын» деп басылған. Бұл өлеңдегі өзгерістер туралы абайтанушы Қ. Мұхамедханов «Құдай деген сөзден құдай сақтасын» [11] деген мақаласында жан-жақты талдап көрсеткен.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Абай мархұм өткен соң өзіме айтқан жырларым» өлеңі 1912 жылы «Жәрдем» баспасынан жарық көрген «Қазақ айнасы» кітабында жарияланды, жол саны — 160. Ал, содан бергі жарияланып келе жатқан жинақтарда, атап айтқанда, 1988 жылы «Жазушы» баспасы, 2006, 2008 жылдары «Халықаралық Абай клубы» баспалары мен 2008 жылғы «Арыс» баспасында — 132 жол болып берілген. 2006 жылы «Жібек жолы» баспасынан шыққан жинақта — 144 жол.

Абайдың «Жидебай–Бөрілі» мемлекеттік тарихи–мәдени және әдеби–мемориалдық қорық–мұражайының қорында Ахат Шәкәрімұлының Шәкәрім мұрасын өз қолымен жазып жинастырған, құнды деректер сақталған [12]. Бұл деректер Шәкәрім мұрасы мәтінінің қалпына келтіру жұмыстарында бірден-бір дереккөз болары анық. Осы «Қазақ айнасы» (бірінші бөлім) өлеңдер жинағында «Абай мархұм өткен соң өзіме айтқан жырларым» — 160 жол.

Әр баспада жол санының әртүрлі болуының себебіне тоқталып өтсек. Өлеңнің:

Біле тұра батпақтап,
Не болса соны шатпақтап.
Құдайды қайтіп көресің,
Бойынды боқпен сатпақтап.

Және де:

Жәрдемші кім онда да,
Қаруым қайсы сонда да.
Ақ жүреппен Аллаға,
А, құдай, өзің онда де.

Таусылмаса арманың,
Қиылмаса қалғаның,
Тіпті бекер болмай ма,

Бір Аллаға нанғаның — деген шумақтары 1912 жылғы жинақ пенен Ахат Шәкәрімұлы қолжазбасында ғана бар, қалған жинақтардан түсіп қалған. Бұның себебі сол кездің саясатының жемісі болар, ал кейінгі жинақтарда сол кемшілікті толықтырудың орнына тек жаңартылып көшірілген ғана. Дегенмен өлеңнің соңғы үш шумағы 2006 жылғы «Жібек жолы» баспасынан шыққан жинаққа енген, қалған жинақтарда жоқ.

Өлеңнің жол саны ғана емес ішкі мәтіні де біраз өзгеріске ұшыраған. 1912 жылғы «Жәрдем» баспасынан шыққан «Қазақ айнасы» кітабында аталмыш өлеңнің екінші «Алланың жазған ақ өлім, Құтылып онан кеттің бе?» және тоғызыншы «Алдында кірер үйің бар, А, құдай, онда деп отыр», жиырма үшінші «Ақ ісіңе құдай жақ, Адамнан тіпті шошыма» — деп келген шумақтардағы «алла», «құдай» сөздері жинақтарда «тағдырың», «тоба», «адам» деп алмастырылған. Ахат қолжазбасында өзгеріссіз өз қалпында берілген. Бұл әлбетте түсінікті жай.

Келесі кездесетін қателіктерді кесте түрінде берсек түсінікті болар:

Шумақ	1912 ж. Қазақ айнасы	Ахат қолжазбасы	Жинақтар
6-шумақ	Өзің кімнен көп едің, Кім үшін уайым жеп едің? Күдерінді үздің бе, Сүйенішім мықты деп едің	Өзің кімнен көп едің, Кім үшін уайым жеп едің? Күдерінді үздің бе, Сүйенішім мықты деп едің	Өзің кімнен кем едің, Кім үшін уайым жеп едің? Күдерінді үздің бе, Сүйенішім мықты деп едің

Шумақ	1912 ж. Қазақ айнасы	Ахат қолжазбасы	Жинақтар
7-шумақ	Қанеки, қайтіп келді ме, Жаныңа жәрдем берді ме? Жалаңдаған жалмауыз, Жан-жағыңнан керді ме?	Қанеки, қайтіп келді ме, Жаныңа жәрдем берді ме? Жалаңдаған жалмауыз, Жан-жағыңнан керді ме?	Қанеки, қайтіп келді ме, Жаныңа жәрдем берді ме? Жалаңдаған жалмауыз, Жан-жағыңнан керді ме?
22-шумақ	Еш нәрсеңді алмайды, Жұмысы келсе, жалдайды. Сүй , отқа түс, суға түс, Арам да болсаң, қалмайды.	Еш нәрсеңді алмайды, Жұмысы келсе, жалдайды. Сүй , отқа түс, суға түс, Арам да болсаң, қалмайды.	Еш нәрсеңді алмайды, Жұмысы келсе, жалдайды. Күй , отқа түс, суға түс, Арам да болсаң, қалмайды.

6-шумақтағы «көп» сөзі жинақтарда «кем» болып жүр. Шәкәрім қажы өзіне Абайдай сүйеніші барда, өзгеден көп болып, уайымсыз жүрген күндерден күдерін үзгенін айтады. Сондықтан да жинақтардағы «кем» сөзі қате басылған.

Өлеңнің 7-шумағы. Осы шумақтағы «керді ме?» сөзі, Ахат жазбасынан басқа барлық жинақтарда «көрді ме?» деп жүр. Өлеңнің мағынасына жалаңдап келген жалмауыз жан-жағына келіп көруден, керіп келері айқын.

Өлеңнің 22-ші шумағы 1912 жылы шыққан кітаптағы «сүй» сөзі барлық жинақтарда «күй» деп жүр. Ахат қолжазбасында да «сүй» делінген. Мағыналық жағынан алсақ, күйдіріп алып қайта отқа түс демес, сондықтан да жинақтарда «күй» деп қате жазылып кеткенге ұқсайды.

Шәкәрім бұл өлеңді өзіне ғана емес қазақ халқына қаратып айтқан. Абайдай ардақтысын, қара сөздің қадірін түсінбей кеткен халқына наразы. Достықтың, туыс, жақынның адалдығын сынай айтып:

Адалдық айтып жеңді ме,
Немесе сөзге көнді ме?
Неше жылдай ұққан жоқ,
Ақылы жаңа енді ме? – деп қайғысын қара өлеңмен жеткізеді.

Шәкәрім мұрасын зерттеу — бір ғана тарихи кезеңнің үлесіндегі іс емес, келешек ұрпақтардың да еншісіне бұйыратын ұзақ та үздіксіз процесс. Ақынның әрбір сөзін дұрыс оқу үшін ең алдымен мәтіннің тазалығына ерекше назар аударуымыз керек. Осындай кемшіліктерді жекелей, ғылыми тұрғыда зерттей қалпына келтірсек үлкен жетістік болар еді.

Осы ретте тағы да бір мәнді мәселе — ақын өлеңдерінің жазылған уақытын анықтау. Мәтінтанушыларға, әдебиетші қауымға өте-мөте қажет дерек. Жай әншейін долбарға көнбейді. Иландыратын факт қажет. Дәл осындай қиыншылыққа кездескенде Ахат Шәкәрімұлының жазбасызбалары қол ұшын созары хақ. Бұрын ғылыми айналымға түскен қолжазбаларынан басқа облыстық, аудандық газеттерде жарияланған «Әкемнің шығармалары жайында» аталатын көлемді материалдар белгілі. Сонда қай шығармасының қашан, қандай жағдайларға байланысты жазылғанын жан-жақты әңгімелейді. Аталған дүниелерді және Ахат қолжазбаларының жариялауды күтіп жатқандарын баспаға ұсыну арқылы іздегенімізді жолықтырудан үміттіміз.

Қорытынды

Мәтінтану — әрекідік соғып өтуге алғызбайтын, тереңіне бойлатпайтын ғылым саласы. Жүйелі, табанды зерттеулермен ғана мақсатымызға жетеміз. Сонда ғана сапалы, пайдалы, қазыналы көп томдық сүйікті оқырманын табады.

Шәкәрім мәтін түзулігі, ой айқындығына қатты көңіл бөлген. «Ләйлә–Мәжнүн» 1922-1923 жылдары Ташкент қаласында шығып тұрған «Шолпан» журналында жарияланғанда, белгісіз себептермен жариялану барысында қисапсыз қателердің орын алуы ақынды қатты күйзелткен. Мәтіннің адам айтқысыз қателікке ұшырауы сөз қадірін жанымен ұғатын нәзік сезімнің, салиқалы ойдың иесі қиналыспен қабылдап, қолына қалам алған. Шәкәрім — суреткер, мәтін тазалығына аса жоғары талап қойса, зерттеушілердің алдындағы қиын түйіні сол деп ұғалық.

«Ғылыми талап дегенде нендей талапты ескеру міндеттілігі Абайдың толық жинақтарының басылым үрдісінде қаншалықты күн тәртібінде тұрды, қалай шешім тапты дейтін мәселе абайтану тарихында арнайы зерттеу нысаны болмаған» [13; 6], дәл осы іспеттес Шәкәрім шығармалары да әлі күнге дейін тыңғылықты зерттелген жоқ.

Текстологиялық ізденістер Шәкәрім шығармашылығын зерттеу объектісінің ең маңызды арнасы. Барлық үлкенді-кішілі дүниелерді жинақтап, түрлі салыстырулар жасап, бөтен шығармалардың еніп

кетпеуіне абай болып, әсіресе қолжазбаларды жіптей тізіп сарыла үңілуден соң ғана мәтін бастапқы қалпына оралары хақ. Шынайы мәтін анықталмай, түгенделмей басқа зерттеулерге ауысу жеңілейтіп айтсақ, асығыстыққа, дұрысына көшсек, шалағайлыққа апаратындығы сөзсіз.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландырылатын «АР 14869894 Абай қарасөздерінің тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі / Ш. Құдайбердіұлы. — Орынбор, 1911. — 115 б.
- 2 Құдайбердіұлы Ш. Қазақ айнасы / Ш. Құдайбердіұлы. — Семей: Ярдәм, 1912. — 49 б.
- 3 Құдайбердіұлы Ш. Қалқаман-Мамыр / Ш. Құдайбердіұлы. — Семей: Ярдәм, 1912. — 24 б.
- 4 Құдайбердіұлы Ш. Білімділерден бес түрлі сөздің шешуін сұраймын / Ш. Құдайбердіұлы // Айқап. — 1912. — №4. — Б. 96.
- 5 Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі / З. Ахметов. — Алматы: Ана тілі, 1995. — 272 б.
- 6 Құдайбердіұлы Ш. «Қазақ тілі» газетінің басқармасына өтініш / Ш. Құдайбердіұлы // Қазақ тілі. — 1924. — 31 январь. — №13 (412).
- 7 Жаңа шыққан кітаптар («Қалқаман-Мамыр» кітабының басылып шыққандығы туралы хабарланған) // Айқап. — 1913. — №14. — Б. 279.
- 8 Қыр баласы. Қалқаман-Мамыр (Шәкәрімнің шығармасына сын) / Қыр баласы // Қазақ. — 1915. — 22 апрель.
- 9 Шәкәрім. Өлеңдер мен поэмалар / Шәкәрім. — Алматы: Жазушы, 1988. — 560 б.
- 10 Құдайбердіұлы Шәкәрім шығармаларының үш томдық жинағы. — Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. — Т. 2: Өкінішті ғұмыр. — 428 б.
- 11 Мұхаметханов Қ. «Құдай» деген сөзден құдай сақтасын / Қ. Мұхаметханов // «Қазақ әдебиеті» газеті. — 1988. — 17 март. — Б.10-11.
- 12 «Абайдың «Жидебай-Бөрілі» Мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығының» қоры. — КП 4499. — №28 бума
- 13 Абай өлеңдерінің текстологиясы. Ұжымдық монография. — Алматы: Evo Press, 2022. — 320 б.

А.Т. Смагулова, А.С. Еспенбетов, Б.А. Ердembekov

Проблемы текстологии в поэзии Шакарима

В статье рассмотрены текстологические вопросы и унификация произведений Шакарима. Стихотворения поэта, изданные при его жизни, опубликованные в печати в начале XX века, рекомендуются изучать как текст, как если бы его проверил лично сам автор. В текстологических вопросах мы достигнем положительного результата только тогда, когда будем произведения Шакарима сопоставлять с рукописями сына поэта — Ахата Шакаримулы. Слова-опечатки в стихах Шакарима нашли доказательство в опубликованном сборнике 1912 года. В настоящей работе мы постарались максимально правильно воспроизвести произведения поэта Шакарима. Цель авторов статьи состоит в том, что они утверждают, что текстология произведений Шакарима — самая актуальная проблема, ожидающая своего исследователя. К. Мухамедханов, М. Мырзахметулы, Г. Кабышулы высказали свои мнения по поводу текста стихотворений Шакарима. Научный мир и литературное сообщество нуждаются в четко выверенном, принципиально сопоставимом тексте. Только в этом случае академический сборник обретет истинный смысл и найдет своего читателя.

Ключевые слова: текстология, поэзия, Шакарим, рукопись, канонический текст, шакаримоведение, академический сборник.

A.T. Smagulova, A.S. Yespenbetov, B.A. Yerdembekov

Problems of textual criticism in the poetry of Shakarim

In the article the textual issues and the unification of Shakarim's works is considered. The works of the poet published during his lifetime, published in print at the beginning of the twentieth century, are recommended to be considered as a text followed by the author himself. In textual matters, we will achieve results only when we consider Shakarim's works in comparison with the manuscripts of the poet's son Akhat

Shakarimuly. The misspelled words in Shakarim's poems are proved on the basis of the collection of 1912. In this work, we tried to read the works of the poet Shakarim as correctly as possible. The purpose of the authors of the article is that they argue that the textual criticism of Shakarim's works is the most pressing problem awaiting its researcher. K. Mukhamedkhanov, M. Myrzakhmetuly, G. Kabyshuly expressed their thoughts about the text of Shakarim's poems. The scientific community and the literary environment need a fully verified, fundamentally comparable text. Only in this case the academic collection will gain true meaning and find its reader.

Keywords: textual studies, poetry, Shakarim, manuscript, canonical text, Shakarim studies, academic collection.

References

- 1 Qudayberduly, Sh. (1911). Turik, qyrgyz, qazaq ham khandar shezhiresi [Chronicles of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Islamic Khans]. Orynbor [in Kazakh].
- 2 Qudayberdiuly, Sh. (1912). Qazaq aynasy [Kazakh mirror]. Semey: Yardam [in Kazakh].
- 3 Qudayberduly, Sh. (1912). Qalqaman-Mamyr [Qalqaman and Mamyr]. Semey: Yardam [in Kazakh].
- 4 Qudayberduly, Sh. (1912). Bilimdilerden bes turli sozdin sheshuin suramyn [I ask the educated to solve five different words]. Aiqap, 4, 9 [in Kazakh].
- 5 Akhmetov, Z. (1995). Abaidyn aqyndyq alemi [The poetic world of Abai]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 6 (1924). Qazaq tili gazetining basqarmasyny otinish [Application to the management of the newspaper "Kazakh Tili"]. Qazaq tili, 13 (412) [in Kazakh].
- 7 (1913). Zhana shyqqan kitaptar («Qalqaman-Mamyr» kitabynyn basylyp shyqqandygy turaly khabarlangan) [New books (the publication of the book "Kalkaman-Mamyr" is reported)]. Aiqap, 14, 279 [in Kazakh].
- 8 Qyr balasy. (1915). Qalqaman-Mamyr (Shakarimnin shygarmasy syn) [Kalkaman-Mamyr (Criticism of Shakarim's work)]. Qazaq [in Kazakh].
- 9 Shakarim (1988). Olender men poemalar [Poems]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 10 (2008). Qudaiberdiuly Shakharam zhygarmalarynyn uzh tomdyq zhinagy. Tom 2. Okinishti gumyr [A three-volume collection of works by Qudaiberdyula Shakarim. Vol. 2: Sad life]. Almaty: Khalyqaralyq Abai kluby [in Kazakh].
- 11 Muhametkhanov, Q. (1988). «Quday» degen sozden quday saqtasyn [God forbid from the word "God"]. Qazaq adebyeti, 10-11 [in Kazakh].
- 12 Abaidyn «Zhidebay-Borili» Memlekettik tarikhi-madeni zhane adebi-memoryaldyq muzei-qorygynyn» qory. KP 4499, No 28 buma ["The state historical, cultural and Literary-Memorial Museum-Reserve" "Zhidebay-Borili" of Abai fund] [in Kazakh].
- 13 (2022). Abai olenderinin tekstologiyasi [Textology of Abai's poems. Collective monograph]. Almaty: Evo Press [in Kazakh].

Information about authors

Smagulova A.T. — Candidate of Philological Sciences, Head of the Scientific Research Center «Abai zhane ulttyk rukhaniyat», NCJSC «Shakarim University of Semey», Semey, Kazakhstan. E-mail: akma.2000.2006@mail.ru.

Yespenbetov A.S. — Doctor of Philological Sciences, Professor, NCJSC «Shakarim University of Semey», Semey, Kazakhstan. E-mail: arap_espenbetov@mail.ru.

Yerdembekov B.A. — Doctor of Philological Sciences, Professor, NCJSC «Shakarim University of Semey», Semey, Kazakhstan. E-mail: yerdembekov_baurzhan@shakarim.kz.

А.А. Акбулатов*, Э.К. Утемисова

*М. Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
(E-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru)*

Ақын Б. Халиолла лирикасының тақырыптық-идеялық және поэтикалық негіздері

Мақалада ақын Бауыржан Халиолланың жазба поэзиясының тақырыптық-идеялық ізденістері мен поэтикалық қуаты, суреттеу шеберлігі, жеке дара қолтаңбасы талдау нысанына алынған. Ақынның шығармашылық ғұмырнамасына тоқталып, ұлттық, азаматтық көзқарастарын білдірудегі бейнелеу құралдары, лирикалық қаһарманның ішкі жандүниесі қарастырылған. Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі қоғамның дертті мәселелері, ар мен адамгершілік, жалпыадамзаттық құндылық атаулыға қатысты ақынның өзіндік көзқарастары тұжырымдалған. Ақынның әдебиеттегі алғашқы қадамынан бастап, бүгін жеткен биігіндегі ақындық кеңістігіне шолу жасалған. Б. Халиолла өлеңдеріндегі эпитет, метафора, теңеу, инверсия, контрастты құбылыстарды салыстыру, кейіптеу, т.б. көріктеуші құралдар мен риторикалық қайталаулар мен айшықтау тәрізді тәсілдердің қолданыс ерекшелігі, үндесімі, өмір мен өлім туралы фәлсафалық ойлары сараланады. Табиғат пен адамның ішкі сезімін шендестіре суреттеудегі ақынның өзіндік өрнектері мәтіндік талдаулар арқылы жеткізілген.

Кілт сөздер: тақырыптық-идеялық ізденістер, поэтика, азаматтық лирика, ұлттық өрнек, лирикалық қаһарман, өлім мен өмір концептісі, көркемдік әдіс, тәсілдер, қазіргі қазақ поэзиясы.

Kipicne

Ақын Бауыржан Халиолла — поэзияның қос қанаты айтысты да, жазба поэзияны да тел емген, талантты сөз сөзгері. Өзіндік азаматтық үні, еркіндік, бүгінгі қоғамның қайшылықты тұстары, адами құндылықтардың сарапқа түскен салмақты жүгі ақын поэзиясында бір уақытта бәсеңсіп көрген емес.

Ақынның «Жұмбақ қыздың жанары» (2001), «Нәзік бұлт көшіп барады» (2005), «Жұлдыз жауған жарық түн» (2012), «Жан тебіреніс» (2018) атты жыр жинақтары жарық көрген. Сондай-ақ, «Жыр маржаны» атты қазақ ақындарының X томдық антологиясының X томына таңдамалы өлеңдері енген.

Бауыржан Халиолла қазақ әдебиетінің тәуелсіздік дәуіріндегі талантты ақындардың бірі ретінде поэзияның есігін қаққаннан бастап, лирикалық қаһарманның өткір тілді, рухани болмысы терең екенін әйгілеп келеді. Сыншы, ғалым Бақытбек Бәмішұлы оның поэзиядағы алғашқы қадамын өз замандастары Жанарбек Әшімжан, Бекжан Әшірбаев, Бақыт Беделханұлы, Дәулеткерей Кәпұлы, Өлібек Шегебай, Елгезек Ақберен, Алмат Исаәділ шығармашылығымен қоса бағалай келіп, оның «Ақыл» атты өлеңін сынайды: «Б.Халиолланың «Ақыл» атты алты жол өлеңі мынау:

Кей адамды данышпанға балаймын,
Кей адамды арыстанға санаймын.
«Артын жу да мал тап – деген – есектің»,
Ақылына таң қаламын Абайдың,
Ақшам бітіп қалған шақта қиналып,
Қай адамның арты лас деп қараймын.

Ақындардың айтқанының бәрі алтын емес. Баяғыда Абай бір айтқан екен деп бәдік болып кету керек пе? Алтын түсетін ауызды арам сөзбен былғап не қажет. Шарбуыққа шарқылдап күлетіндер көп десек те, этика, эстетика деген бар. Жұрттың бәрі жыңды су ішіп жүрген жоқ шығар. Алдыңғы екі жол — қарабайыр таппақ. Есек — еңбек. Елді еңбекке үндеу. Еңбектің адалы, харамы болмайды. Оған «таң қалып», ақшасы біткенде ме, ақшамы біткенде ме, «кімнің арты лас» деп сығалап жүру — ақын ісі ме, ақын сөзі ме? Бейүлгі. Сүйінішінен, күйініші көп, өлеңдерінде өзіндік стилі бар Бауыржан «Бағыт сілеп не қыласың» депті. Құп!» [1; 28], – деп тұжырым жасайды.

Иә, сыншының этика, эстетика дегеніне қосылуға болатын шығар, дегенмен, бұл Бауыржан ақынның кез келген дүниеге пародиялық мысқылмен қарайтын өзіндік сөз ойнату стилін байқатса керек. Сол студенттік шақтағы бұл өлең сыншы өзі айтқандай, күйініш өлең екені анық. Қоғамдағы

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru

ит-ырғылжың бітпейтін тірлікте жас ақынның асаулық мінезі сол сөзді айттырса айып па? «Арты лас» деген сөз былыққа батқан қоғам бейнесі емес пе? Ақынның жүрегі осындай келеңсіздіктерді, тәуелсіздік жылдар болса да, қазақ қоғамындағы даңғаз тірліктің арғы жағында бүгінгі өмірді бейнелеп тұрған жоқ па? Әрине, өлең өмірдің сол күйіндегі көшірмесі емес, ақынның субъективті танымы, бірақ жүдеу тірлікте жүрген жас ақынның сүйіншілеп шапқылаудан гөрі қоғамның дертін жырлауы басым.

Зерттеу деректері мен әдістері

Ақынның шығармашылығын зерттеуде ақынның кітаптары мен әлеуметтік желіде жарияланған өлеңдері деректер ретінде пайдаланылып, талдау, жинақтау, салыстыру әдістері мақаланы жазу барысында негізге алынды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Ақын қоғамның дертті тұстары, өзегіне құрт түскен дүниелерді, ар мен адамгершілікті, жалпыадамзаттық құндылық атаулының өзекті мәселелерге айналуына не себеп деген сауалдарға өзінше тұжырымдар жасайды. Жас кезінде, яғни сонау студенттік шақтағы айтылған мысқыл, пародиялық ойлары оның поэзиясында әлі күнге дейін дамып, біршама әлеуетті күшке ие болғанын байқаймыз. Ақынның поэзиясында оның жеке басындағы мұңды ғана емес, қалың бұқараның әлеуметтік тұрмыс-тіршілігін, аш-жалаңаш қоғамның, қазақтың ары мен намысына күйінген азаматтық ұстанымның айғайлап тұрғанын көрмеу мүмкін емес. Лирикалық қаһарманды ойлантатын дүниелер әлде қайда терең, әлде қайда маңызды. Ол — ұлттың тағдыры, тілі мен жері, ұлт байлығы, қазақтың тәуелсіздік, еркіндігі. Ақын адамның кейбір кезеңдерін, түрлі психологиялық көңіл-күйдегі ойларын, өзінің ішкі сырын ақтаруда табиғат құбылыстарымен параллельді психологизм арқылы суреттеуге тырысады. «Көңіл жықпас күйге еніп...» өлеңінде күйбең өмірдің бітпейтін мимырт тірлігі, адамды қажытатын жағдайлар, өмірдің күрес майданында диірменге салып илегендей пенде атаулыны өз иіріміне тартып, көндіктіретінін табиғаттың жыл мезгілдерінің алмасуымен суреттейді.

Жалғыз мен бе жабырқау күйге түскен,
Жазың солғын, күз өлген-жиде піскен.
Көктемді қой, қысың не — жата берсін,
Біздің көңіл бәріне үйреніскен... [2; 41]

Бауыржан Халиолла ақынның өлеңдерінің аяқ алысынан байқалғандай-ақ, оның поэзиясында азаматтық әуен, азаматтық лирика ерекше байқалады. Поэзиядағы лирикалық қаһарманның жай-күйі туралы академик З. Қабдолов: «Лириканың бас қаһарманы — ақынның өзі. Мұның эстетикалық қасиеті де, тәрбиелік күші де айырықша үлкен. Себебі бұл арада өлеңді жазған адам оқыған адамға айналып, ақын мен оқырманның көңіл күйлері бір-біріне ұштасып, бірігіп, біте қайнасып кетеді. Ақын оқшау образ жасап, оқырманға «Содан үйрен, не жирен» дегендей тенденциямен ғана тынбайды, оған тура өз басындағы сезім мен сырды түп-тұтас көшіре салады. Сонда ақын көкірегіндегі сезім — оқырман сезімі, ақын көңіліндегі сыр оқырман сыры болады да шыға келеді» [3; 435], — деп тұжырым жасайды. Мысалы, «Мінез» атты өлеңінде ақынның азаматтық ұстанымы, өзіндік мінезі, өмірдің өзі ширатқан тағдыры, асаулығы, ақындық қуаты да айқын көрінеді:

Ұшқым келіп ұшайын деп бұлқындым,
Құс екенмін қос қанаты қырқылған.
Немкеттілеу жанашырдан не пайда,
Күліп жүріп күл шашатын сыртымнан.

Осы өмірім өңім бе әлде түсім бе,
Жаным өлі, тәнім тірі пішінде.
Жүрегімді қолыма алып қызықтап,
Жүргендеймін жындыхана ішінде.

Жағдайымды түсінеме қалың ел,
Сонша неге болдым бекер әбігер.
Күле берем, күйігімді емдейтін,
Таппағасын дені бір сау дәрігер.

Шабысым жоқ бұрынғыдай, шабанмын,
Бақытты еді уайымсыз балаң күн,
Аттай алмай алдымдағы апаннан,
Артпен жүріп бара жатқан адаммын.

Бағыт сілтеп неғыласың досым-ай,
Айтарыңды ағыта бер шошымай.
Ту желкемнен қадалғанша сұр жебе,
Қыңырайып кете берем осылай [2].

Міне, поэзиядағы азаматтық үн ұлттық проблемалармен қабысып, оқырмандардың жүрегінен орын тауып жатады. Бұл — лирикалық қаһарманның халық үнін ести білген жүрек жүпілі. Мимырт тірлік, ақынның «Жаным *өлі*, тәнім *тірі* пішінде», «Аттай алмай *алдымдағы* апаннан, *Артпен* жүріп бара жатқан адаммын» деген контарстты ұғымдарды пайдалану шеберлігі анық көрінеді. Бұл дүниедегі қу тірлікте ақынның жүрегіне күш салған не? Ол — айналадағы ақиқат өмірге жай ғана қарай алмайтын сезімтал жүрек. Ақынның өзі айтпақшы, ту сыртынан сұр жебе қадалғанша жүретін қыңыр мінез емес, өмірдің ағымына, иіріміне иленіп жоғалмау, аузына құдай салған сөзді айта алу мақсаты тұрса керек.

Бауыржан ақынның шығармашылығында елдік, ұлттық мүдде, шындық, ақиқат, ар, ашу, әділеттілік, достық, жалғыздық, жан мен тән, көңіл, қайғы, бақыт, ел, халық сынды т.б. ұғым категориялармен байланысты мәңгілік тақырыптар ерекше орын алады. Бұл мотивтер ақынның саяси-әлеуметтік, көркемдік-эстетикалық, мәдени-психологиялық, танымдық-философиялық түсініктерін жеткізуде ерекше мәнге ие философиялық категориялық ұғымдар. Мысалы, «Сағынышыммен қауышу», «Жетім күй» өлеңдерінде ақынның көбіне жалғыздық мотивтерге беріліп, көңіл-күй әуенінде ішкі өкініштеріне бой алдыратынын байқаймыз. «Сағынышыммен қауышу» өлеңінің түйінінде:

Тас төбемде түмен-түмен төнген жол,
Табанымда тоз-тоз көне өлген жол.
Сенен басқа сертке тұрар досым жоқ,
Беу, Сағыныш, сарғайтсаң да бермен кел» [2;33], - дейді.

Бұл жерде лирикалық қаһарман және автордың жеке басы деген мәселеге тоқталып өткеніміз жөн. Ой үстінде жүретін ақынның лирикалық қаһарманы жабырқау, жалғыздық мотивін «жетім көңіл күй», «сағыныш» ұғымдарымен жеткізген. Ал, лирикалық қаһарман мен автордың жеке басы мәселесін ғалым Қ. Жүсіп: «Лирикалық қаһарман деген не? Мәселен, лирикалық шығармада автор сезімінің белгілі бір құбылысқа қатысы тұрғысынан көрінетінін дәлелдеген бағамдауға біз толық қосыламыз. Сонымен бірге ақын бейнесі деген ұғым мен «ақынның жеке басы» түсінігін бөліп қарастыру да ой саларлық. Қалай болғанда да, лирикадағы автордың жеке басының, ақынның өз сезімін білдіруінің, шешуші рөл атқаратынын естен шығаруға болмайды. Жалпы өлеңде ақын шеберлігі ғана емес, ақын мінезі де алдымен шаң беретіні анық. Сырт қарағанда, ақын алуан тақырыпқа түрлі өлең жазғандықтан, оның әр туындысында бір-бірінен мүлде бөлек қилы образ бар тәрізді көрінуі де ықтимал. Әйтсе де қаламгер белгілі бір өлеңінде насаттануын, енді бірде күйзелуін, тағы бірінде еміренуін, не кіділенуін т.б. жырласа да, сол түрлі жағдайда әрекет еткен лирикалық «меннің» бәрін топтастыратын ортақ сипатты да байқауға болады. Демек ақын әр жағдайдағы түрлі сезімді сипаттайды, әрі соның бәріне бір көзбен қарайды десек, лирикалық қаһарманның ұйыстырушылық рөлін ашамыз.

Сонымен бірге лирикалық қаһарманның тұлғаланып есейгенде де бұрынғыға қатысы жоқ, мүлде бөтен сипатқа ауыспай, қайта бастапқы өзектіні де сақтап, соның арқасында да шынайы толық түскенін ескермеуге болмайды. Лирикалық қаһарман мен автор арақатынасын межелеу үстінде сол қаһарманға деген заман, уақыт әсерін де қағыс қалдырмаймыз. Белгілі бір тарихи жағдайдың суреткер шығармашылығына ықпалын ашу үстінде біз ақынның әрі өз заманындағы мың-миллиондардың тағлымын т.б. қоса арқалайтыны туралы қағидаға тірелеміз [4; 275-277], – дейді. Міне, жоғарыдағы ғалымның пікіріне сүйенсек, Бауыржан ақынның лирикалық қаһарманы мен авторлық жеке тұлғасының арасында бірыңғай көзге көрінбесе де, ішкі үндесім сыры байқалады. Ақынның жастық кезең жырлары мен есейе келгенде өлеңдеріндегі лирикалық қаһарманның тұлғасы біршама есейгенімен, сол бастау қайнарынан қара үзіп кетпегені анық. «Шерленсе жүрек қатар» өлеңінде:

Жындандым ба тылсым күш тыстан арбап,
Зіркілдеймін, бақыдай қысқан аруақ.
Зығырданыңды қайнатты-ау құрымағырлар,
Қасқыр алар шағында тышқан аулап.

Ей, дүние, қылығы тамсандырған,
Әділдігің осы ма жар салдырған.
Біреу үшін далақтап жүгіргенім,
Иттік болып шығады қарсы алдымнан [2; 44].

Ақын өлеңдеріне зер салсақ, ақын өлеңдерінің көркемдігімен қоса, мінезі де өлеңде өз өрнегін салған. Жоғарыдағы өлеңнің үзіндесінде мұң бар. Ақынның лирикалық қаһарманы не үшін жын ұрған бақыдай күй кешеді? Әділдік іздеп шаршаған жүрегі, әрине, мұң шегеді. Көптеген өлеңдерін сарласақ, ақынның өлеңдерінде мұң байқалады. Ол — жеке дара бастың мұңымен біте қайнасқан ел, жұрт, халық мұңы. Тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығы, ғасыр басындағы студенттік шақтары, кейінгі есейген шағындағы ақынның мұң-наласы ұлғая түскен. Ол мұңның сыры лирикалық қаһарманның ауқымды елдік мәселелерді тереңінен толғана білуінде жатса керек.

Бауыржан Халиолла өлеңдерінде өз заманынындағы аға буын ақындардан Есенғали Раушанов, Есенкүл Жақыпбеков, Светқали Нұржанов сынды ақындарды үлгі өнеге тұтқанын көреміз. Әдебиетте алдыңғы толқынның кейінгі буынға әсер ықпалы, әдеби ортақ мотивтер мен тақырыптардың ауысып отыруы заңдылық болса, әр ақын оны өзінше жырлайды. Кез келген ақын өзіне дейінгі өмірдегі таныс тақырыпты, жаны қалған дүниені жырлауды қажетсінгенде, соны сүрлеу, соны соқпақ табуға тырысады, оны түрленту арқылы жүзеге асыруға тырысады. Әрине, бұл көшірме емес, тақырып ортақ болғанымен, автордың өзіндік дүниетанымдық топшылауы болуы заңдылық. Міне, осы тұрғыдан келсек, Есенғалидың «Календарға түзету» өлеңі мен Бауыржанның «Көктемді қарсылау» өлеңінде тақырыптық тұрғыдан, тіпті іштей бір рухани үндестік табы байқалатындай. Есенғали Раушанов:

Бірінші қаңтар жаңа жыл емес,
Жаңа жыл емес наурыз да.
Жаңа жыл күзден басталу керек меніңше...
Несі таң екен аспаннан ақ қар төгілсе,
Несі таң және қылтып көк шөп көрінсе?..
Жаңа жыл күзден басталу керек меніңше...
Күл мейлің..
Бұзылып кенет нілдей күн,
Еңсеңді басса зілдей мұң.
Жаңа жыл күзден басталу керек меніңше...

Неге екенін білмеймін... — деп толғанса, Бауыржан Халиолла «Көктемді қарсылау» өлеңінде көктем мезгіліндегі табиғат құбылыстарын адамның ішкі жандүниесімен бірлікте суреттей келіп, былайша өй өрбітеді:

Сылаң еткен еткен ерекше мына көктем,
Жел ысқырып лай суды қуады еппен,
Ызғар солып, тоң жібіп, жер бусанып,
Шуақ еніп келеді шын әдеппен.

Өз-Наурыздың тербейді басын ырғақ,
Шықсам ба екен алдынан шашуымды ап,
Күннің көзі тал түсте бір жылт етіп,
Кешке қарай ойнайды жасырынбақ.

Мұңлық мезгіл...шалғайда мұңсыз дала
Қала у-шу...арпалыс...күр сыздана
Тереземнің тершіген әйнегінен,
Телміремін көшеге үнсіз ғана.

Қандырады қарайып түн құрышын,
Қаңғырады елес пен түрлі мүсін.

Ағылады адамдар тыным таппай,
Сабылады адамдар күресіп тірлік үшін.

Көлік кернеп кезеді көшелерді,
Мен туғалы бұл қонақ неше келді?
Көктем... Көктем... білмеймін несі жақсы,
Көгертсе ме бұл көктем көсегемді?
Ал, мен Күзді ұнатам... [2; 66]

Міне, ақынның өлеңінде алып қарасақ, дәстүрлі ұғымдағы көктемді бар тіршілік атаулының басы деген ұғымнан гөрі, ақындардың ішкі субъективтік танымында күз мезгіліне ерекше мән береді. Есенғали Раушанов жыл басы күзден басталу керек, неге екенін білмеймін деп, риторикалық арнау арқылы барша оқырманның қабылдауына тосын түсінік ұсынса, Бауыржан ақынның жүрегіндегі сарғайған сағынышы, пәк адалдығы, сәби күнгі аппақ арлы әлемі, сары өлеңінде (автордың сөзі: «Сары өмір, сары уайым, сары бала, Сабылады санамдағы сары өлең») тіршіліктің қаны жүгіріп жатқандай. Әрине, әр ақынның ішкі психологиялық әлемінде болып жатқан ұлы қозғалыс, рухани күштің, болмыс-бітімнің тамырына арқау болатын табиғатпен рухани үндесім іздеуі, өзінің жан рахатына өлеңмен сая табуы да заңды құбылыс.

Жалпы кез келген ақын-жазушының шығармашылығын талдауда оның заманымен, алдыңғы толқын және кейінгі буынмен типологиялық сипатта қарастырудың маңызы бар. Себебі, әдеби шығармашылық иесінің әлеуеті толыққанды ашылуы үшін оның замана үніне қосқан үлесі мен өзіндік көркемдік арналарына ортақ негіздер мен өзіндік ерекшеліктерін ашу арқылы туындыгердің дара болмысын да көре алмамыз.

Қазіргі әдеби процестегі әдеби құбылыстарды саралау барысында, көпетеген ақын-жазушылардағы ортақ тенденция сөз бостандығын еркін сезінуі, түрлі жағдайдағы адамның көңіл-күйінің психологиялық ахуалын жеткізудегі жеке мұңының жаратушымен байланысты дүниетанымдық ойларға баруы дер едік. Яғни, ақындар өмірдегі түрлі жағдайлардың себебі мен салдарын жырлай отырып, біреулері Жаратушыға, Құдайға құлшылық қылса, енді бірі Құдайды адам кейпіндегі сырласы, тіпті бірі түрлі аллегориялық сипатта да қолданады.

Мысалы, Тыныштықбек Әбдікәкімов өзінің «Әуре» өлеңінде Құдайды түстік ішуге кетіп қалған қарапайым пенде кейпінде суреттей отырып, қоғамдық өмірдегі кейбір құбылыстарға, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа түсіре отырып, аллегориялық сипатта бейнелейді. Постмодернистік тенденцияда дәстүрлі ұғымдарды, түсініктерді терістеудің басым болуы, кез келген дүниеге күмәнмен қарау, оны сатиралық бағытта, гротеск, сарказммен өру тенденциясын көрсетеді. Ақын өмірдегі келеңсіздіктерді тура ашық айтпаса да, көлеңкелі көріністердің бетін ашып, батыл үн қатады.

Ал, Бауыржан ақын «Жар іздеу» атты өлеңінде өзінің өмірдегі азаматтық ұстанымына орай, кейбір жайттарға, адамдарға көңілі толмаған арыз-мұңын тірі Құдайға жеткізуге тырысады.

Үзілуге айналған үмітім-ай,
Бірі түлік пенденің, бірі құмай.
Қайсы бірін санайын саусағыммен,
Арызым көп жеткізер, айтшы, Көке,
Түскен жоқ па көзіне тірі Құдай! – десе, «Алдамшы бақыт» өлеңінде:
Жазмыш екен...артығы
Қалмады қуып соңымнан.
Бәрі де тағдыр тартуы,
Құдайдың мөрі соғылған [2;39].

Ақын өлеңінен оның өзіндік болмысы мен іс-әрекеті де анық көрінеді. Өмірде әділеттілікті ту етіп, азаматтық арына қылау түсірмей, пенде атаулыдан көңілі қалғандай күй кешкен жанның шарасыз арызы ма дерсіз? Иә, ақынның өлеңінде айтып отырғанындай, заманға наз-өкпе, нала, сырласар жан жоқ, «бірі түлкі, бірі құмай» қулық пен сұмдық, қашса жеткізбейтін жүйрік пенде-тірлік, жеке адамдардың басындағы хал-ахуалдың қоғамдық-әлеуметтік, һәм саяси жүйедегі жағдайы, жүйкенің тозуы, бәрі-бәрі тұнып тұр. Мөлдіреген сөздің астарында адамдық қасиет жоғалған қоғамның кейпі жатыр. Бұл жерде адамдар өмірдегі барлық жақсылы-жаманды дүниеге себепкер болса, соны жаратушы Құдай емін табар, адалдыққа, адамдыққа араша түсушінің символындай, ақынның шарасыздығын көрсетсе керек.

Жоғарыдағы екі ақынның өлеңіндегі Құдайға қатысты айтылған ойдың екеуі екі түрлі. Біріншіде, Тыныштықбек ақында сарказм басым болса, екінші Бауыржан ақынның өлеңінде әділетсіздік, арсыздық, қоғамдағы сыр айтатын адам таппай, шарасыздықтан Құдайға арыз айту сарыны көрінеді.

Ақын Бауыржан Халиолла өлеңдерінде өмір, тағдыр, дүние, ғалам, жалған дүние, зымыраған уақыт, уақыт еншісінде кеткен орындалмаған армандар мен өкініштер ұғымдарының эмоционалды-экспрессивті бояуы қалың, сұрқай тіршіліктің, өткінші, алдамшы дүниенің жетегінде жүрген адамзат баласының баянсыз ғұмырындағы ит тірлігіне көбіне көңіл аударады. Себебі ақынның жүрегі қоғамдық өмірдегі әр құбылысқа, адамдық тағдырға бей-жай қарай алмайды.

Бауыржан ақынның бір ғана жыр жинағына енген бірнеше өлеңдерін парақтап өткенде, өмір мен өлім арасындағы тіршіліктің сұм жалғандығын, өткіншілігін айқын да қанық бояумен жеткізеді. Азаматтық үні жалған пафосты емес, үнемі көлеңкелі өмірдің тасасындағы адам тағдырына, жүрекке түскен жараның себеп пен салдарын іздейді, жалған өмірдің жалғандығына ілесіп мимырт өмір сүретін пенделік ғұмырды суреттейді.

Бауыржан ақынның поэзиясындағы өмір жайлы толғамдары бірыңғай сұрқай тірлік, көлеңкелі өмірдің қайғы-мұңына торығу, жеке басының ғана сарсаңы емес, сол өмірдегі күресте сынып кетпейтін өмірге құштар лирикалық қаһарманның бейнесін де көреміз. Өмірдің өзі күрес, айқас дейтін болсақ, Бауыржан ақынның лирикалық қаһарманы бүгінгі өмірдегі күрескер, мойымайтын, кейде асау, кейде момын, қанағатшыл, рухты жандардың жиынтығындай әсер қалдырады. Оған мына төмендегі өлең шумақтарын келтірсек болады.

Жо-жо-жоқ, әлі жазамын бір жыр,

Қозғаймын сөзді әріден.

Ақындық тағдыр, азалы ғұмыр,

Қымбатсың маған бәрінен

Енді бірде:

Атқан таң, батқан күнің,

Жұтқан дем, татқан дәміңе,

Есепсіз емес бірі де,

Қанағат, тәубе, бәріне [2;55]!

Бауыржан ақын өлеңдерінде өміріндегі кейбір келеңсіздіктер, замана қайшылықтары, адам, табиғат, қоғам арасындығы рухани дағдарыс, тәуелсіздік дәуірінде отырсақ та, кедейшілікте өмір сүрген қалың бұқараның жағдайы, елдің тағдыры, жер сату т.б. мәселелер мұнаю, налу мотивтерімен келіп, бояуы қалыңдай түскен. Алайда ақын өлеңдері түпкілікті түңілу, торығу емес, жоғарыдағы келтірілген шумақтардан қаншама азапты ғұмыр кешсе де адамзат баласына өмір қымбат, қанағат пен тәубе, сабыр қажеттігін алға тартады.

Әдетім бар таң ата талмаусырар,

Адам кейтім, ал бірақ алдамшы хәл,

Қой, жүрегім, сабыр ет...түкпіріңде,

Шүкіршіліктің бір табы қалған шығар [2;47].

Ақын Бауыржан Халиолла өлеңдерінде қазақ поэзиясындағы мәңгілік тақырып махаббат лирикасының суреттері де ерекше. Балалық дәурендегі алғашқы сезім ғашықтықтан бастап, студенттік жылдардағы махаббат азаптары, жалпы сұлулыққа деген інкәрліктің суретті сөздері ақын поэзиясында ерекше орын тепкен. Оның махаббат лирикасы бағытында жазған «Балалық шақтан бір көрініс», «Шығарып салу шырғалаңы», «Еске түссе ертегі», «Ұқастық», «Түсімде жүресің», «Жүрек хаты», «Дауасыз дерт», «Масаң махаббат», «Кім кінәлі», «Айтылмайтын ертегі» т.б. өлеңдерінің дені Алматыдағы студенттік шағында туғаны анық. Ақынның махаббат лирикасында тосын құбылыстар, дәстүрлі махаббат ұғымына пародиялық үлгіде келетін тұжырымдар жоқ емес. Мысалы, «Балалық шақтан бір көрініс» өлеңінде ақынның бүгінгі шақтан өткен шаққа оралып, алғашқы пәк махаббат сезімдерін еске алып, өткен күндердің тәтті елесін сағынышпен ойына алады, қимастық, аппақ арлы ғаламды, махаббатты осы күнгі бар қызығына жетпейтін асылы ретінде бағалайды.

Ей, қалқа, заты бөлек зарлы жырым,

Менімен аттас енді жалғыз ұлың.

Сол бала махаббаттың пәктігіне,

Жетпейді осы күнгі бар қызығым [2;75].

Бұл күнде бәрі өткеннің еншісінде қалған, тәтті естелік, тәтті мұң, бірақ дөңгеленген дүние, «Баясыз бұл жалғанның бар-шыны елес» деп ақынның өзі айтқандай, фәни жалғанға бәріміз де мойынсұнамыз. Тек сарғайған сағыныш қана қалады.

Бауыржан ақынның махаббат туралы лирикасында бірыңғай пәк сезіммен қоса, махаббаттың құндылық ретінде бүгінгі қоғамда бағасының құлдырауы да терең сөз болады. Ақындық парасаты бүгінгі шынайы өмірдің ақиқаттарына да үңіліп, жаңа ғасырдағы жалған махаббаттың жетегіндегі жалқы тағдырмен заманаға да үн қатады. Махаббат лирикасымен қоса, жастардың әлеуметтік тұрмыстық жағдаяттары да өлеңде әдемі тігісі жатқызыла суреттеледі. Лирикалық қаһарманның сөзі бүгінгі қоғамның әужайынан біршама сырды ұқтырса керек. Бұл жайлар «Айтылмаған ертегі» өлеңінде ерекше көрініс тапқан.

Нәтиже. Жалпы, ақын өлеңдерінде қызық, сайран-сауық, қызылды-жасылды әлемді қыздар қауымына теңеу, сондай-ақ өмірдегі кейбір құбылыстарды сылқым мен сайқалдыққа теңеуге арналған «*Ажал деген қыз сынды, мезгілсіз кеп құшатын*», «*Бір гүлдің сабағына татымайтын, Қыздарға ғашық боппын кеуде керген*», «*Маңымда Бекторылар қаптап жүрсе, Қараймын құбылаға қай бетіммен*», «*Құшамын өліп, құныға, Сайқал қыз жеріп, сүйместей*», «*Ғұмыр бойына іздеген, Сайтан қызбенен сүйістім*» деген суретті сөздерінде негативтік бояу қалың көрініс табады.

Сондай-ақ, постмодернистік тенденцияның элементтері интертекстуалдық (дәйектемелер мен ишаралар, өзге образдарды меншіктеп пайдалану «Маңымда **Бекторылар** қаптап жүрсе, Қараймын құбылаға қай бетіммен»; «Қодар-қыстан көріп болды-ау қорлықты») арқылы жеткізу де жиі байқалады. Мысалы,

*О, Сұлулық, сан жүректі жаралап,
Қыз біткенді көрсеткенмен даралап,
Бер жағыңды бояғанмен қаншама,
Сенен кейде қылтияды қара дақ.*

Өлеңді тұтас оқығанда тұтас идеяның, белгілі бір мақсаттың, ақын көңіл-күйінің түйіндерін ажыратамыз. Ақын махаббаттың ұлы сезім екенін мойындайды, бірақ заманға сай құбылған ұғымның құндылық мәніне ерекше мән береді. Махаббаттың арзандығы, сезімнің жалғандығы, әрісі, дос көңілдің жоғалуын Құдайға арызғып жеткізеді.

Ақынның өлеңдер жинағын, әлеуметтік желідегі соңғы уақыттарда жарық көріп отырған туындыларын саралағанда, сөз саптауы мен ойды жеткізудегі интелектуалдық талғамы, оқырмандардың менімен ұласып жатқан ішкі рухани үндестікке ерекше мән беретін талғампаз талант екенін байқатады. Мысалы, «*Жүйткісе басын шұлғып жастық-күрең*» [5; 4], «*Торы мұңым айналса тобылғыға*» [5; 18], «*Абжылан — заман уын шапқанда, ұмтылып, Қылышын ұстап, атан-шал дауысы ақырса*» [5; 18], «*Ғаламшар — теңбіл топтай дөңгеленген*», «*Жеткізбей желмая-күн қусам дағы*» [5; 19], «*Пері жылдар пәк арымды кірлеткен*» [5; 20], «*Жете алмай жығыламын тұлкі-арманға*» [5; 22]; «*Қатігез жел қаңғыртуға шақ қалып*» [5; 24]; «*Көңілік көктің төсінен, Нәзік бұлт көшіп барады*», «*Күлімкөз, сылқым күнді ұрлап, Күңірене түсті көлеңке*» [5; 26]; «*Арман деген асаулау арда құнан*» [5; 32], «*Шаттығыңды қайтейін, шылым-ғұмыр, Күнің жанып, сынуда күлге айналып*» [5; 36]; «*Махаббат деген кәрі құс*» [5; 37], «*Одан қалса жын-заман жымыңдап*» [5; 40]; «*Өткелі тар қылыш-көпір өмір сын*», «*Арда жүрек сәби жұртым не білсін*» [5; 40]; «*Көгершін-жыр пыр-пыр ұшып көңілден*» [5; 41]; «*Иір құйрықты ит-өмір*» [5; 42]; «*Жымыңдап күлер от-тозақ*» [5; 42]; «*Мөлдір мұң билеп көңілімді*» [5; 48]; «*Жүрегімде жатып алып, Мазақ қылды қарсақ-қайғы*» [5; 54]; «*Жүрегімнің жанры — бақ өлеңім*» [5; 58], т.б. мысалдарды санамалап келтіруге болады. Бұндай эпитет, кейіптеулер мен теңеулер, метафоралар ақынның жеке дара қолданыстары мен сөз байлығын поэзия тілімен сөйлете білген өзіндік шеберлігі мен мәнерін көрсетеді.

Қорытынды

Сөзімізді түйіндесек, Батыс Алаш орданың ту тіккен жерінде, әйгілі Сырым батырдың туған топырағында дүниеге келген ақын Б. Халиолла — қазіргі қазақ әдебиетінде суреткерлік қарым-қабілеті жоғары, өз замандастарының арасында кең танымал таланттардың бірі. Оның шығармашылығын замандастары және аға буын өкілдерімен салыстырмалы түрде алғанда, өзіндік ұлттық бояуы қанық, ақын поэзиясындағы лирикалық кейіпкердің өзіндік философиялық ойларынан қоғам, адам, табиғаттың тылсым жұмбағы поэтикалық тұрғыдан өзіндік шешім тапқан, жеке дара қолтаңбасы айқын сезіледі.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі грантымен қаржыландырылатын №АР05135443 «Әдеби өлкетану: рухани жаңғыру (Орал өңірі ақын-жазушыларының шығармашылық мұрасы. XX-XXI ғасырдың басы)» атты ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бәмішұлы Б. Ой айтатын, ой айтса, сой айтатын / Б. Бәмішұлы // Сын журналы. — 2009. — №3 (8). — Б. 24-29.
- 2 Халиолла Б. Жан тебіреніс / Б. Халиолла. — Алматы: Ан Арыс баспасы, 2018. — 180 б.
- 3 Қабдолов З. Сөз өнері: оқулық-монография / З. Қабдолов. — Алматы: Өлке баспасы, 2014. — 496 б.
- 4 Жүсіп Қ. Стиль және бейнелілік / Қ. Жүсіп. — Алматы: Бастау, 2019. — 360 б.
- 5 Халиолла Б. Жұлдыз жауған жарық түн: Өлеңдер / Б. Халиолла. — Орал, 2013. — 120 б.

А.А. Акбулатов, Э.К. Утемисова

Идейно-тематические и поэтические основы лирики Б. Халиоллы

В статье проанализированы гражданская лирика, изобразительное мастерство, индивидуальный почерк художественного поиска в письменной поэзии поэта Бауыржана Халиоллы. Рассмотрены выразительные средства в передаче национальных, гражданских взглядов, внутреннего мира лирического героя, раскрыта творческая биография поэта. Формулируется позиция автора на такие проблемные вопросы общества, как совесть и нравственность, общечеловеческие ценности эпохи после приобретения независимости. Предложен обзор поэтического пространства поэта — от его первых литературных проб до его успешной деятельности в настоящее время. Выделено мастерское применение в стихотворениях Б. Халиоллы таких художественно-изобразительных средств, как эпитеты, метафоры, инверсия, олицетворение, сравнение контрастных явлений, риторические повторы и гипербола; отмечены их гармоничность и целесообразность, а также вызывают особый интерес его философские мысли о жизни и смерти. На примере текстового анализа продемонстрированы фигуры поэтической речи поэта, умеющего передавать созвучность природы и внутренних чувств человека.

Ключевые слова: гражданская лирика, национальная самобытность, лирический герой, концепт смерти и жизни, художественный метод, подходы, современная казахская поэзия.

A.A. Akbulatov, E.K. Utemissova

Ideological, thematic and poetic foundations of B. Khaliolla's lyrics

The article, dedicated to the poetic work of Bauyrzhan Khaliolla, analyzes the civic lyrics, the mastery of artistic representation, and the poet's creative search. Focusing on the creative biography of the poet, the authors of the article also consider the means of representation in the expression of national and civic views, the inner spiritual life of the lyrical hero. The poet's own point of view on such urgent problems of society as the independence of the country, honor and humanity, universal values is presented. The review of the poet's poetic creativity from his first steps in literature to the height he has reached today is carried out. The article examines B. Khaliolla's use of such language tropes as epithets, metaphors, inversion, comparison of contrasting phenomena, analyzes how harmoniously the expressive means of language, rhetorical repetitions, author's reflections, philosophical reflections on life and death appear in the poet's poems. Through the textual analysis of B. Khaliolla's works, the poet's original skill in describing nature and inner human experiences has been presented.

Key words: civic lyrics, national identity, lyrical hero, concepts of death and life, artistic method, techniques, modern Kazakh poetry.

References

- 1 Bamishuly, B. (2009). Oi aitayn, oi aitsa, soi aitayn [Thoughts arise if you speak clearly]. *Syn zhurnaly — Journal of Criticism*, 3(8), 24-29 [in Kazakh].
- 2 Haliolla, B. (2018). *Zhan tebirenis [Soul shaking]*. Almaty: "An Arys" baspasy [in Kazakh].
- 3 Kabdolov, Z. (2014). *Soz oneri: oqylyq-monografiya [Word art: textbook-monograph]*. Almaty: "Olke" baspasy [in Kazakh].

- 4 Jusip, K. (2019). *Stil zhane beinelilik [Style and imagery]*. Almaty: Bastau [in Kazakh].
- 5 Haliolla, B. (2013). *Zhuldyz zhaugan zharyq tun: Olengder [When a star falls, the night is bright: Poems]*. Oral [in Kazakh].

Information about authors

Akbulatov A.A. — PhD in Philology, Associate Professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan. E-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru.

Utemissova, E.K. — Master of Pedagogical Sciences, Senior lecturer of EP “Foreign languages”, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.

L.I. Mingazova^{1*}, B.O. Orazova²

¹Kazan Federal University, Kazan, Russia;

²Karaganda Buketov University, Kazakhstan
(E-mail: leila69@inbox.ru, orazova_bahyt@mail.ru)

Theoretical problems of literary translation

The article discusses the theoretical problems of literary translation. The study of literary translation in Kazakh literature is presented, along with significant scientific findings regarding the nature of translation. The importance of the art of translation in spiritual and cultural interaction is emphasized. Special attention is given to the concept of translation and various important aspects of translation services. It is clear that translation studies and translation theory are new fields of science. The history of Kazakh translation in the past and the current directions of practice are considered. The scientific principles of translation and the various types of translation are analyzed. This study examines the translation of Russian classical literature into Kazakh and draws scientific conclusions regarding the quality, national identity, and artistic and aesthetic aspects of literary translation.

Keywords: literary translation, translation theory, the art of translation, translation studies, literature of different nations.

Introduction

Focusing on the theoretical issues of literary translation is a long-standing tradition in literary studies. One nation recognizes another through translation, and as they establish closer communication, they adopt elements from neighboring countries that they do not possess. The mainstay of this transition is translation because “it is the post that translators transmit culture from one country to another”, said A.S. Pushkin. Therefore, the translator faces a significant task. Some progress is being made on the practical aspects of translation, but there is still a significant amount of work to be done in the future.

In the encyclopedia “Kazakhstan” translation is defined as “the transmission of spoken or written text from one language to another”, which is considered one of the vast and rich branches of literature [1; 246]. The definition of “Literature” in the dictionary of terms states: “Literary works are translated and reproduced from one language to another, creating a piece of art based on the original work in a different language” [2; 8]. A collection of monographs on topical issues of translation in Kazakh literary criticism is much more comprehensive. Among the works written on the general theory of translation are “From the Practice of Abai on Translation” by S. Nuryshv (1954), “Some Problems of Literary Translation” (collection of articles, 1957), “On Translation” by Z. Turarbekov (1961), “Theory and Practice of Kazakh Translation” (1973), “The Link of Friendship of Literature” (1977), “Translation and Problems of Kazakh Literature” (1975), “Rukhani Kazyna” by A. Satybaldiyev (1965), “New Century” by T. Abdrakhmanov (1969), “Literary Heritage” compiled by U. Subhanberdina (1970), “Phraseological Phenomenon in Translation” by A. Aitbayeva (1975), “The Nature of Translation” by R. Khairullina (1976), “Altyn Arkau” by M. Kurmanov (1979), “The Tradition of Translating Pushkin’s Lyrics into the Kazakh Language” by S. Seyitov (1985), and “Sagas of Friendship” by Sh. Satpayev (1983), “Goethe and Abai” by G. Belger (1995), “Sketches about the translations of Ilyas Zhansugurov” (2002), “Problems of poetic translation from Kazakh into Russian” by N. Sagandykova (1994), “Our Pushkin” by S. Abdrakhmanov (1999), etc. At the same time, R. Nurgaliyev’s work “Telagys” (1986) discusses the translation of dramatic works.

Materials and methods

“When we consider the theory of translation and its classification separately, we can identify two different directions in the literature. The first direction views translation as a field within the scope of language research, focusing on understanding the meaning of the translated work. The second direction, in our opinion, considers correct translation as a form of artistic expression, emphasizing aesthetic principles and artistic balance as essential. Therefore, this type of translation becomes an object of study in the theory of literary

* Corresponding author’s e-mail: leila69@inbox.ru

expression”, writes M.O. Auezov [3; 300]. The genius writer refers to translation as the science of literary studies. The properties of translation include elements such as intonation, rhythm, and imagery (synonyms, idioms, proverbs, aphorisms with various undertones). Indeed, if synonyms, idioms, proverbs, and aphorisms are included in the realm of translation, it is important to ensure that this does not exceed the boundaries of linguistics. The common field between literature and language science, so to speak, is translation. Additionally, it appears that the linguistic aspect of translation takes precedence.

In 1957, the All-Union meeting of translators was held in Almaty. Then an outstanding critic, Professor M. Karatayev, made a report on the novel “Quiet Don” by M.A. Sholokhov, which, of course, was translated into Kazakh. Together with our success in translation, the speaker also highlighted our shortcomings and emphasized the theoretical aspects of translation. The ancient Indian epics, “Ramayana”, “Mahabharata”, and “Kalila and Dimna”, have been translated. The translation of the poems “Iliad” and “Odyssey” introduces the lives of the Greek people.

At the same time, it appears that other countries are also becoming familiar with the Kazakh culture through our various works, both big and small, that have been translated into Russian. For example, Bendamen Madip, a writer from Cameroon, an African country, stated at the conference of Asian and African writers held in Tashkent in 1958: “I had never heard of the Kazakh people before”. Recently, after reading a wonderful book by M. Auezov in English, I have gained a good understanding of who the Kazakh people are. I met Abai, a great poet of the Kazakh people, who was a wise and experienced man. In his presence, I felt a deep connection, as if he were a beloved relative. His faithful grandmother Zere, intelligent mother Ulzhan, and his beloved women Togzhan and Aigerim, along with his kind-hearted friends, all added to the warmth and richness of the experience. I fell in love with these heroes. I worked with them for many years and shared in their sorrows and joys. I feel as if I am among them, as if I have breathed in the breeze of your Kazakh steppe. What wonderful people the Kazakh people are. How wonderfully the novel “Abai” portrays him! “I strongly admire your joyful individuals and extend my heartfelt congratulations on your enduring work”, he said [4; 56]. The power of translation is what causes such excitement.

Results and Discussion

The translation is mainly divided into two areas. The first factor is the translation based on the time and the cultural context of the country when people from one culture move to another. The idea expressed by one person is processed, adapted, and given the long rhythm of the original version to fit the concept of their country. This is how the first stage of translation begins. It is a colloquial type of translation. The second point is that opinions expressed in one country remain consistent, and the rhythm of thought does not fade away. The previous method is transmitted orally, while the subsequent method is a delayed method, which has found its place in written literature.

The language of everyday examples, both spoken and written, is characterized by vivid analogies and descriptive terms. Therefore, it moves from hand to hand, from mouth to mouth, and spreads quickly. When it comes to examples, the first thing that comes to mind is Aesop and Lukpan Hakim. These examples are called “Aesop examples” in Greek, while in the Arab East they are referred to as “Lukpan Hakim examples”. Aesop was six hundred years ahead of his time, and Lukpan Hakim's Arabic stories may exaggerate certain aspects of Islam. It appears that the relationship between Aesop and the Arab religion was very distant. So, from this example itself to large works, translation work is required. Even renowned scientists from around the world paid special attention to this. It is known that translation plays a crucial role in facilitating communication and fostering success and prosperity within a country.

When Giedech translated Homer's Iliad into Russian, A.S. Pushkin was delighted, stating, “This is not for you, but for the benefit of the Russian people”. He himself began to translate the Yuvinal. The famous poet took Sagdi's words as an epigraph in his poem “Fountain of Bakhchasarai”. “Many, just like me, have visited this fountain, but there are no others anymore. Others are wandering far away”, he quotes [5; 86].

A.S. Pushkin's world-famous Arabic fairy tale “From the Thousand and One Nights”. The Panchatantra was written eight hundred years ago. That is why it is natural that the many stories told in “One Thousand and One Nights” resonate with the “Five Baitagi” stories. After the emergence of written literature, the evidence of translation became apparent. In this regard, M. Seralin, the editor of “Aykap” magazine, translated “Panchatantra” into Arabic by Ibn Mahfa in the 3rd century. Although there is no original version of it, it is said that many words from it were copied in the book of the Arab historian Tabari. All of this shows that the history of translation has deep roots and significant importance in the history of mankind.

Today, it is evident that the art of translation is an integral part of our written and printed culture. It serves as a means of acknowledging and understanding the literary works of countries with which we share cultural and spiritual connections. A few years ago, there was a rise in the publication of individual books, research papers, and monographs on translation. These works aimed to systematize the theoretical and practical issues related to translation.

Translation studies and translation theory are emerging fields of study. Real translation work is an art that involves spiritual activity and has been practiced for many centuries. The theoretical foundation of this significant activity, which involves the accumulation and synthesis of extensive experience and scientific findings, was developed in Russian literature in the 1920s. Since the 1950s, textbooks have been used in higher educational institutions. Some universities within the Union also taught the theory and practice of translation as a separate discipline.

Translation means conveying thoughts and ideas expressed orally or in written text from one language to another, making it understandable to the listener or readers in their native language. All literary and written works that are translated from one language to another are referred to as translated works. Even before the October Revolution, the artistic and scientific works of the Russian people, as well as other scientific works, that were intended to be translated into the Kazakh language, played a significant role in shaping our culture, language, literature, and periodicals.

The concept of translation work has a broad scope. It is an indispensable tool in a person's spiritual life, culture, science, education, literature, and oral communication. Books on various fields of science, speeches, and articles written by state and public figures, all types and genres of literary works, frequently published press, oral, broadcast (newspaper, magazine, radio, television, etc.) materials, diplomatic documents, and films are translated from one language to another. People who speak different languages communicate with the help of an interpreter. Even the literary works from ancient times, which are now considered part of the "ancient language" heritage, have been translated from their original form into a second language. This allows modern readers to access them in their native language or in a language that is widely understood and accessible. Today, as our national culture flourishes, we have the opportunity to explore the spiritual treasures of other peoples. Mastering the theory of translation and practicing and improving the art of translation should become a secondary profession for writers.

When categorizing translation services, some researchers differentiate between "intra-language translation" (which involves rewriting a piece of writing from one style to another, making it more comprehensible), "inter-language translation", and translation from non-linguistic conventional signs used in fields such as mathematics and chemistry, which is classified as translation into a "language". The writer T. Akhtanov discusses the theory of translation in his article "The Beauty of Artistic Translation". He states that the primary objective of a translator is to not only convey the author's ideas but also their own style, artistic elements, nuances, and the essence of the work. "From this perspective, it is particularly noteworthy to convey not only the overall impression of the artwork, but also its original meaning without translation" [6; 45].

Both in the history of Kazakh translation and in today's practice, "interlingual translation" refers to the art of translating a work written in another language into our native language or vice versa, translating a work from the Kazakh language into the language of another nation. All international economic, socio-political, cultural, and aesthetic relations are realized through translation. There is translation work in every place, in every country. Interpreting works in all reference offices around the world, in various types of international missions, in political and scientific editorial offices of periodical press, on radio and television, in all international organizations and conferences, in foreign relations institutions, in numerous military headquarters and services, and in all international transport systems and venues. Among them, the activities of scientific-technical, social-political, and literary translators are very important.

Translation is our greatest asset. Researcher Z. Turarbekov noted that M. Gorky said, "It would be a pleasure if every work of every person in the Union was translated into the language of all people in the Union". "There, we would understand, know, and learn about each other's national cultural identities and characteristics" [7; 24]. In short, it is a translation that connects and integrates the entire process of the flow of life. Translation is of utmost importance in our multi-ethnic country, where individuals from diverse backgrounds collaborate in various spheres of life to achieve common goals.

In order to study the art of translation from a scientific and theoretical perspective, it is necessary to understand the definition of translation theory and the problems it encompasses. Translation work is a creative endeavor, a form of artistic expression. And we should recognize the study of translation, specifically its theory, as a scientific discipline that is conducted based on the results and experiences of translation work, and

acknowledges them with respect. The task of translation theory is to discover the laws governing the relationship between the original work and its translation, analyze the individual elements of the translation, and formulate conclusions and principles based on a scientific foundation. The main focus of translation theory is the relationship between the original text and its translation, as well as the characteristics of the resulting forms that need to be analyzed and evaluated.

The art of translation is a complex and difficult task. It requires a lot of research. The art of translation is always the art of language. The origin of translation lies in language tools, and the translator's role is to effectively utilize these tools. When studying translation from the perspective of literary studies, it is necessary to consider language phenomena, analyze, and evaluate the linguistic tools employed by the translator. Because the content of the original is not an independent, isolated entity, it is presented in a specific form through a combination of language elements that create a cohesive expression of both content and form. In order to effectively convey this meaning in a translation, language tools must be utilized to communicate with the reader. Therefore, when considering the theory of translation from a linguistic point of view, it is necessary to analyze, evaluate, and formulate the empirical evidence, as well as determine the correspondence and discrepancies between languages.

The development of uniform principles or "rules" of translation is only done to a very limited extent and always in a general direction. Some patterns in the relationship between two languages and their overall correspondence do not always permit a singular approach to translation.

Literary translation is a profound and significant scientific and theoretical issue that has long captivated human beings. From ancient times, renowned writers have demonstrated through their experiences that it is indeed possible to translate from one language to another while maintaining all the artistic qualities of the original work. There are many different languages spoken in the world. Each of them expresses the thought in its own way. The root of the idea is matter. If that is the case, the idea conveyed in one language can be expressed and represented in another language. A.V. Fedorov, in his book "Introduction to the Theory of Translation", analyzes the problem of translation from a linguistic perspective. He argues that the theory of translation is a distinct branch of philological science and, therefore, primarily focuses on language.

M.O. Auezov, in his opinion on the scientific study of translation, understands translation as a form of verbal art and "prioritizes aesthetic principles and artistic balance". "Therefore, he considers translation as an object of literary studies theory" [3; 300]. Of course, this statement is very accurate. Just as every literary work can be the subject of language research and literary studies, every translated literary work contains rich materials that require thorough investigation in both fields. Translation, like language, has a wide scope. Indeed, language and literature are closely related to each other. Often, they are the subject of the same discussion. It is impossible to have literature without beautiful language and profound ideas. Therefore, a theory of literature is created based on its own laws, not on linguistic science.

Let's explore the concepts of language, literature, and translation together. At this time, translation serves as a bridge that connects one country to another, facilitating the exchange of literature and enriching the general spiritual life of both. It even undermines nationalism and promotes the global integration of advanced human civilization. M.O. Auezov, in his understanding of the essence of Abai's translated poems, reaches the conclusion that "Abai's poems are not merely translations, but also a means of contributing to a practice that has been prevalent for centuries in the history of both European and Eastern literature". The poet, captivated by the emotions, narratives, and musings of the preceding poet, reveals a hidden truth that resonates within, murmuring and finding inspiration in tandem. This kind of feeling is closer to self-awareness, which is intentionally cultivated to alter thoughts. Therefore, the heroes of this diverse poetic work should be recognized as works written in the style of Pushkin, Lermontov, and Byron, rather than mere translations [8; 166].

Since the art of translation flourished in accordance with the level of consciousness, education, and artistic and aesthetic taste, each era had its own characteristic method or principle. According to the theory of translation, in addition to the previously mentioned method of translation similar to the Kazakh language, there were essentially three distinct methods and techniques.

The first type is free translation. This approach is one of the earliest examples of its kind. This method of translation was also frequently employed by the early pioneers of Kazakh written translation literature, namely Ybyrai, Abai and Shokan. The method of free translation is born out of necessity during a specific stage in the evolution of translation. At that time, people were not as familiar with the traditions, way of life, and national character of other peoples as they are today. Therefore, they had to rely on freely translating the original text. For example, Kazakh translators intended to provide information about the rich culture of the

Russian people in general. The only acceptable method at that time was a literal translation. That is, free translation emerged during the early stages of each country's development, within the boundaries of a limited cultural sphere.

The second method of translation is literal translation. This approach is often used to focus not on the meaning of the word, but on the structure of the language. If a free translation lacks accuracy, a literal translation can be exaggerated. When translating the literary heritage of a great country, it is of utmost importance to accurately convey every word and even nuances. This will make translation difficult, and both readers and authors will struggle to understand their works. For example, in 1936, three volumes of selected works by A.S. Pushkin were published in Kazakh to commemorate his 100th birthday. The translation did not satisfy anyone. Because, firstly, at that time we had no experience with translations. Secondly, we "quoted" Pushkin by reproducing his words exactly. Thirdly, haste has the effect of "transience". Fourthly, the reason was the lack of literary concepts and taste in our language. So, many mistakes were made, and there was a lack of clarity in language usage. Such crude names appeared, such as "One-humped camel" and "female sheep", etc. Here, the translator made a mistake and did not find the correct Kazakh equivalents for the words "odnogorbyi" and "ovcematka". "Nar" and "saulyk koi" are the correct translations for these words.

The third way of translation is alternative, which means accurate translation. This is the most challenging type of translation. The main approach currently used in everyday practice, publishing houses, literary translation, and the art of translation in general is the alternative translation approach. Moreover, those who are well-versed in the author's rhythm, the beauty of the language, and the style of word usage can do it. At the same time, when the cultural context of both countries (the source country and the target country) is the same, the meaning of the sign is understood. There is no difference between original literature and translated literature. This is evidenced by Russian literature. The fact is that Balzac and L. Tolstoy, when translated into Western languages, are equally read. This means that the two countries, which were intertwined in the early stages, are now running parallel to each other. From this, we can see that the culture and literature of Russia and the Kazakh people are closely intertwined. They share a common historical fate, similar examples, and a uniform political and economic situation. Therefore, accurate translation is achieved through the skillful combination of freedom and accuracy.

Analyzing the requirements for translation and interpreters, academic writer M.O. Auezov, speaking at the Council of Translators of the Turkic-speaking Soviet Republics in Alma-Ata in 1958, emphasized that when translating works of art, the translator should not simplify them in order to make them more accessible to the reader. The translator must accurately, clearly, and stylistically convey the meaning of the original text. "If the author's style, word choice, and complex abstract ideas are not accurately conveyed, then the translation has not achieved an optimal outcome", he stated [8; 132].

The first benefit, which greatly contributed to the rapid growth of translated literature, was the increase in common words and concepts through transfer and blending. The second reason is that our native literature has expanded, and a translation model has been established. We would argue that the third benefit in the development of our language is the involvement of linguistic sciences. And now, in our opinion, there seems to be another benefit added to these three. The characters in the literature of foreign countries, particularly in the works of Russian classics, are not unfamiliar to the Kazakh country and the Kazakh concept. When it comes to translating literature, especially when translating works from one language into another, the translator must be mindful of their own literary tradition and language. Their language and literature will be enriched by embracing the unique characteristics to which they are exposed. And when translated from a foreign language, it enhances the understanding of Kazakh by preserving its unique characteristics. For example, N.M. Karamzin commented on his translation, stating, "I made no alterations to the author's intent, as I understood that it was not within the translator's prerogative to do so". N.M. Karamzin's words are not without merit, as V.G. Belinsky states, "Karamzin created the Russian literary language and he was the first educated Russian writer".

The translator insisted that he should have been born an artist in order to make it appear as though he had written in Russian. Therefore, when a literary work is translated into the Kazakh language, it becomes a valuable addition to Kazakh literature. This is because it can be seen as an extension of the original Kazakh literary work. As mentioned in various literary studies and articles, translation is not considered a distinct genre of literature, but rather an essential component of all literary genres in our native language. It is rare for a writer who has never created words to have not done any translation.

The interpreter represents the culture and literature of two countries. He is the product of his creative abilities. Through translation, he brings literary works from other nations and peoples, who are born in a foreign environment, back to their homeland. He makes spiritual discoveries by expressing himself in his native language, and these findings contribute to expanding the reader's worldview and consciousness. Those who have worked in the field of translating Kazakh culture, both in ancient and modern times, have made a significant contribution to the national cultural heritage.

Translation has always served as a means of social, economic, spiritual, and scientific exchange between individuals, communities, tribes, peoples, and nations. It allows for a deeper understanding of different cultures, fostering friendship, solidarity, and the exchange of experiences and knowledge. The quality and effectiveness of translation depend on the progress and advancement of science, literature, and the media. Translation will flourish and advance in dialectical unity with science, literature, and the press. On the other hand, it was one of the factors directly involved in the development of national culture. As the national language, literature, and general culture progress, the translation into the national language enters a new stage, with its scope expanding and the methods continuing to improve.

The following opinion of M.O. Auezov on the theoretical problems of literary translation has not lost its significance. "Although the theoretical understanding of translation has made significant progress, with continuous innovations each year, it is important to acknowledge that translation theory as a scientific discipline is still in its early stages of development and not yet fully mature".

The theory of translation has not embarked on the path of designing yet, systematically studying, and analyzing the best examples of selected translations from various languages into Russian and from Russian into many other languages. "These complex, decisive, and divergent statements will form the fundamental basis of the science of translation" [3; 297]

Our translators at the Union level base their research work solely on translations into Russian, primarily from Western European languages. Therefore, Russian translations should be studied and modeled first. That is why it is more important than other translations to begin research and analysis with the Russian translation. We need to understand the significance of the materials translated from Russian because they provide a wealth of diverse data for developing theoretical concepts.

Researchers of the art of translation should analyze and describe large-scale translations in distant language systems in more detail. This will ensure that their theoretical opinions are relevant and well-founded. For example, it would be beneficial for them to share their experiences in translating challenging sentences. These sentences can be difficult to translate due to variations in word nature, root and derivational phenomena. They can analyze and demonstrate the translation features of such difficult sentences from Russian to Buryat-Mongolian or Turkmen. It would be great to provide examples of thoughtful translations of Russian tonic verse into syllabic, syllabic-tonic, and metric verse systems. On the contrary, it will be possible to expand them through works translated into Russian.

One of the main shortcomings of translation theory is the lack of sufficient attention given to exemplary translation practices. A detailed and comprehensive analysis of translations is crucial. It is necessary to demonstrate how the ideological and artistic qualities of the work are preserved in the translation. This analysis should consider the imagery, rhythm, harmony, stanza structure, and subtle and rational mechanisms of similarity present in the original text. Additionally, it is important to identify the characteristic features of the authors' speech in order to demonstrate that the art of translation differs significantly from previous translation works in terms of providing historical symbols.

The second problem with translations is that it stems from solely focusing on the obscure aspects of the translation, including the overall translation itself. Not recognizing or assessing the accomplishments of translations undermines the positive and impactful aspects of the entire translation theory. It is necessary to approach the issue of defects from various perspectives. However, it is important to acknowledge that discussing this matter may be futile, as each susceptible translation has its unique vulnerabilities and characteristics. And still, opinions with numerous flaws can significantly harm literature.

Another flaw in the theory of translation is the issue of national translation styles. Obviously, no theoretical articles have been written on this topic, and no comments have been made. However, there is a need to address this issue again in relation to the translation of prose. In the work of Z. Turarbekov on the theory of translation, this issue is discussed [9; 24]. But so far, these observations seem to only scratch the surface of this immense problem, with some criticism and comments regarding it. But it was quite possible, based on the abundant data and diverse perspectives on the common Soviet realities, to generate a wide range of theoretical insights in this matter, which would be beneficial for everyone.

Kazakh poets and writers are closely connected to the Russian literary culture, influenced by the predecessors who were masters of the written word. For us, the Russian language of literature is our second language. Because of this, our poets and writers bring numerous fresh and innovative features, emotions, opinions, and word creations from their extensive literature to the traditional national forms they have inherited through their creativity and translation. It would be advantageous for the national forum if they could utilize these resources in an ethical manner. Both of these branches of science have the ability to translate literary works from one language to another based on a single principle. At the same time, many tasks in the field of translation are determined by studying the tools and methods used in translation to accurately convey the various qualities of the original text. These qualities include elements such as intonation, rhythm, imagery, and the historical characteristics of different national forms.

The expression of the word and the style of the translated work as a whole exhibits diverse qualities. The translation does not have a smooth rhythm because the original text expresses words differently. This requires the translator to use creative ingenuity to handle these challenging situations.

Conclusion

S. Abdrakhmanov, who studied the translation of A.S. Pushkin's novel "Eugene Onegin" in verse, stated that "A good translation is a reliable means of showcasing the value of a language". In translation, the original work and the translation are in competition. That is, we can say that the author and translator are faced with an artistic dilemma. It is not enough to simply say so. In translation, languages also interact and compete with each other. After all, the competition among languages can be seen as a competition between the artistic expressions of different countries. "Therefore, translation is a means to demonstrate the greatness of a nation or a country", he writes [10; 62]. In Russian translations of literature from related peoples, the Russian artistic language incorporates a wide range of indigenous speech. If not only in terms of style, but also in terms of translation, prose translators do not utilize a wide range of rich Russian vocabulary and impressive expressions. They are translated from the original, by the way, and they even make it unique. Therefore, it is not without reason that in Russian criticism, transliterated prose is often cited as an example of the language of literature that is cheap and lacking in quality. Although it is not pleasant to admit, this is a situation that saddens us. It has been a trouble in our many years of translation experience. It is also possible to identify the artistic and distinctive elements of the original work, such as its unique style and national identity that are lost in translation into Russian. In translations, important details such as the time period and historical context of characters' dialogue or the author's comments are often lost. Additionally, the linguistic characteristics of different social groups' imagery may not be accurately portrayed, and the specific language traits of religious individuals may be unclear or overlooked.

"The translation of Russian literature into the languages of our related peoples will enrich and develop those communities. Through translation, the Russian language's way of thinking, word culture, and literary morals will gradually assimilate into the languages of our people". "Only through these means can each nation enhance and cultivate its literary language. Consequently, in its indigenous literature, there will be ample opportunity to vividly depict the significant developments in our country's history", concludes academician M. Auezov [3; 306]. Only a few exceptional translations have been produced by Russian writers. The main feature of these works is that they effectively convey the "inner life" of the work, as Dobrolyubov discussed. By showcasing the primary essence of the original in this manner, translators highlight the national character of the finest literary pieces and accomplish the ultimate objective of translation. By approaching problem-solving in a creative manner, they are able to achieve the high-quality translation results that were once demanded by Turgenev, Gogol, and Belinsky. Turgenev said, "If the translation appears to be an original work rather than a translation, then it is perfect".

In such translations, the characters are Kazakh, Uzbek, Latvian, Tatar, Armenian, and others, but they speak fluent Russian. We know that the translator of this work is a talented Russian writer. He has a distinct style in his own radical works and is a master of word choice. However, he does not impose his own style onto the author's work when translating. The translator also carefully examines the author's use of language play in the main work. He begins the translation process with a comprehensive understanding of all the material in this work. He thoroughly researches the history of the people portrayed in the work and familiarizes himself with the time period and setting of the characters. Unfortunately, it is very rare to possess the gifts of being a great writer and a talented translator. They also do not accept the second type of translation — free translation, which is very similar to the translator expressing their own style. They consider a scientifically accurate alternative translation, which provides more comprehensive information about both the content and

form of the work, to be the most appropriate and scientifically validated form of translation. Translators are required to fully preserve the vocabulary, syntax, thoughts, emotions, and figurative expressions of the translated work. They must also effectively communicate the value and format of the original content.

In the field of translation theory, there is a common belief that “a translator should possess the talent of a poet and writer”, which is frequently mentioned by many. When considering this viewpoint, it becomes evident that the skill of a translator lies in their profound understanding of the complexities of translation. Only then will the artistic power, ease, simplicity, figurative language, and intelligibility of each Kazakh concept become immediately noticeable in any translation. It is widely acknowledged that a translation can only be deemed a comprehensive literary translation if it encompasses all the linguistic and stylistic elements of the original, effectively conveying its artistic and ideological qualities, and ensuring maximum relatability to the Kazakh concept.

References

- 1 Қазақстан ұлттық энциклопедиясы [Мәтін] / Бас редактор Ә. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. — I т. А.—Ә. — 720 б.
- 2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбаев. — Екінші басылуы. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 384 б.
- 3 Әуезов М. Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері / М. Әуезов // Жиырма томдық шығармалар жинағы. XIV том. — Алматы: Жазушы, 1985. — 416 б.
- 4 Талжанов С. Аударма және оның теориялық мәселелері / С. Талжанов. — Алматы: Жазушы, 1975. — 400 б.
- 5 Талжанов С. Көркем аударма туралы / С. Талжанов. — Алматы: Жазушы, 1962. — 264 б.
- 6 Ахтанов Т. Бес томдық шығармалар жинағы / Т. Ахтанов. — Алматы: Жазушы, 1985. — V том. Әдеби-сын, өнер туралы мақалалар. — 400 б.
- 7 Тұрарбеков З. Әдебиеттер достығының дәнекері (қазақ аударма өнері жайлы ойлар) / З. Тұрарбеков. — Алматы: Қазақстан, 1977. — 164 б.
- 8 Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы / М.О. Әуезов. — Алматы: Жазушы, 1985. — XVIII том. — 416 б.
- 9 Тұрарбеков З. Қазақ аудармасының теориясы мен практикасы / З. Тұрарбеков. — Алматы, 1973. — 216 б.
- 10 Абдрахманов С. Біздің Пушкин / С. Абдрахманов. — Алматы: Елорда, 1999. — 190 б.

Л.И. Мингазова, Б.О. Оразова

Көркем аударманың теориялық мәселелері

Мақалада көркем аударманың теориялық мәселелері қарастырылған. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы әдеби аударманың зерттелу үрдісі көрсетіліп, тәржіме табиғатын айқындаудағы ғылыми тұжырымдар байыпталған. Аударма өнерінің рухани және мәдени ықпалдастықтағы маңызы ескерілген. Аударма ұғымы және аударма қызметінің түйінді де түйткілі көп қырларына екпін жасалды. Аударматану, аударма теориясы ғылымның жаңа саласы екені айқындалды. Қазақ аудармасының кешегі тарихы, бүгінгі тәжірибесінің бағыт-бағдары туралы сөз болады. Аударманың ғылыми қағидаттары, аударма түрлері талданды. Орыс классикалық әдебиетін қазақ тіліне аударудағы ізденістер мысалында көркем аударма жасаудың сапалық сипаты, ұлттық болмысы, көркемдік–эстетикалық қырлары туралы ғылыми тұжырымдар жасалған.

Кілт сөздер: көркем аударма, аударма теориясы, аударма өнері, аударматану, халықтар әдебиеті.

Л.И. Мингазова, Б.О. Оразова

Теоретические проблемы художественного перевода

В статье рассмотрены теоретические проблемы художественного перевода. Показан процесс исследования художественного перевода в науке казахского литературоведения, а также серьезно восприняты научные выводы по определению природы перевода. Подчеркнута важность переводческого искусства в духовном и культурном взаимодействии. Особое внимание уделено концепции перевода и многим важным аспектам переводческих услуг. Определено, что переводоведение, теория перевода, — это новая область науки. Рассмотрены история казахского перевода в прошлом, направления сегодняшней практики. Проанализированы научные принципы перевода, виды перевода.

На примере исследований перевода русской классической литературы на казахский язык сделаны научные выводы о качественном характере, национальной идентичности, художественно-эстетических аспектах художественного перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, теория перевода, искусство перевода, переводоведение, литература народов.

References

- 1 Nysanbayev, A. (Ed.). (1998). *Qazaqstan ulttyq entsiklopediiasy* [Kazakhstan national encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy, Vol. I. A–A [in Kazakh].
- 2 Akhmetov, Z., & Shanbayev, T. (1998). *Adebiattan. Terminder sozdigi* [Literary criticism. Dictionary of literary terms]. (2d ed.). Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 3 Auezov, M. (1985). Korkem audarmanin keibir teoriyalıq maseleleri [Some theoretical problems of artistic translation]. *Zhiyrma tomdıq shıgarmalar zhıny* — *Collection of works in twenty volumes*, Vol. XIV. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 4 Talzhanov, S. (1975). Audarma zhane onin teoriialıq maseleleri [Translation and its theoretical problems]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 5 Talzhanov, S. (1962). Korkem audarma turalı [About artistic translation]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 6 Akhtanov, T. (1985). *Bes tomdyq shıgarmalar zhıny. Adebı-sın, oner turalı maqalalar* [Collected works in five volumes. Articles about literary criticism and art]. (Vol. 5). Alma-Ata: Zhazushy [in Kazakh].
- 7 Turarbekov, Z. (1977). *Adebıetter dostiginin danekeri (Qazaq audarma oneri zhaili oilar)* [The link of literary friendship (thoughts about the art of Kazakh translation)]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 8 Auezov, M.O. (1985). *Zhiyrma tomdıq shıgarmalar zhıny* [Collection of works in twenty volumes]. (Vol. XVIII). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 9 Turarbekov, Z. (1973). *Qazaq audarmasynyn teoriiasy men praktikasy* [Theory and practice of Kazakh translation]. Almaty [in Kazakh].
- 10 Abdrakhmanov, S. (1999). *Bızdin Pushkin* [Our Pushkin]. Almaty: Elorda [in Kazakh].

Information about authors

Mingazova, L.I. — Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Russia. E-mail: leila69@inbox.ru.

Orazova, B.O. — PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: orazova_bahyt@mail.ru.

M.S. Amangeldina*, Zh. Tleuova

*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: mereke_amangeldina@mail.ru)*

Lyrical prose in Kazakh literature

The article highlights the experiments of theoretical study of lyrical prose. Scientific views on lyrical prose in the theory of world and national literature are systematised. The searches of lyrical prose in Kazakh literature are comprehensively differentiated. The correlation of epic and lyric genres in prose, the relationship between lyricism and psychology, the relationship between the worldview of the author and the hero are analysed. The world outlook bases of modern Kazakh writers and the place of lyrical tendencies in the system of artistic thinking are defined. The methods of using lyrical prose in the poetic system are specified. Scientific conclusions about the correlation of lyricism and realism, romanticism are made. The role of internal logic and landscape in the works written in the style of lyrical prose is shown. Their ideological and aesthetic characteristics, typological aspects are revealed.

Keywords: lyric, lyricism, lyric prose, lyric character, lyric narrative, inner monologue, landscape, autobiography, romanticism, plot, image.

Introduction

Among the successes that can be mentioned separately, a positive change in the prose of the last quarter of the XX century is that writers have comprehensively explored the ways of lyric prose. B. Meilin improved on the tradition in the way of clarifying character and enhancing the aesthetic power of the work. A deep lyrical style in which the sense of the hero and the sense of the artist are interlaced, the writer's attitude to life events and struggles is skillfully combined and finds a natural course. This is one of the sides of the talent of such writers as O. Bokey, A. Kekilbayev, D. Isabekov.

In our previous studies we also established that lyrical music was successfully used, especially in works devoted to rural life, including works showing the life of the home front during the Great Patriotic War, the breath of the Kazakh steppe. In addition to several stories written on this occasion, there are known works by S. Muratbekov "Zhusan iisi" (Smell of Wormwood), "Zhabaiy alma" (Wild Apple Tree), D. Isabekov "Biz sogysty korgen zhokpyz" (We have not seen the war), O. Bokey "Bari de Maidan" (Everything is war). We have noticed that in general creative psychology there are literary methods and artistic methods suitable for the disclosure of a particular theme. The aforementioned works are an example of this. We noted that such phenomena in prose are one of the problems awaiting scientific explanation [1; 17].

In addition, a number of stories by O. Bokey: "Oliara", "Elen-Alan", "Mynau appak dynie" (This White World), "Kar kyzy" (Snow Maiden), "Muztau" (Ice mountain), "Kajdasyn, kaska kulynym" (Where are you, my goat), D. Isabekov "Beket", "Gauhar tas" (Pearl), A. Tarazi "Ayaz ben Bibi", A. Kekilbaev's "Pile of Berries" and "Bird Wing", such stories are examples of lyrical prose.

Materials and methods

Kazakh critics often use the term "mysterious psychologism" when analysing the literary trends of the 70s and 80s of the twentieth century. Of course, it is true that in lyrical prose such a way of depiction as psychologism occupies a special place. But when we talk about the lyrical style of writers, we must take into account the author's emotional attitude to the image, reality. And in psychological analysis, the individuality of the principle of the evolution of the image comes to the fore. That is why, when we evaluate literary works, if we consider them, highlighting the genre characteristics of the work, it will undoubtedly help to reveal more deeply the artistic image of a particular work or writer in the general artistic development.

In general, lyrical prose is a stylistic type of prose based on the mental designation of changes in the hero's soul and thoughts. Stylistic features of lyrical prose arise from the interaction of features characteristic of lyric and epic genres in the poetics of the work. That is, the structure of prose boldly uses the subjective narrative characteristic of lyric, the labelling of the surrounding world through personal consciousness. In the

* Corresponding author's e-mail: mereke_amangeldina@mail.ru

process of narration, the author's knowledge and the character's knowledge are intertwined, the character's point of view is integrated with the author's point of view. The facts of life are subordinated to the author's inner experiences and are depicted taking into account the peculiarities of his personal consciousness rather than the real, exact situation. And the belonging of lyrical prose to the epic genre is evidenced by the presence of a plot in the work, the fact that the means of depiction are aimed at revealing the personality of the protagonist, at revealing the mystery of social relations. Internal monologues in the form of stream of consciousness are the main stylistic and compositional device in lyrical prose. These monologues describe the ways of origin and development of personal feelings, manifestations of these feelings in life. Retrospective paintings, diaries, autobiographies are also characteristic features of lyrical prose.

M. Prust is called the master of lyrical prose in Europe. His series of novels "In Search of Lost Time" (1913–27) is considered a classic example of lyrical prose. Russian symbolists of the turn of the 19th and 20th centuries also took part in the development of lyrical prose. We know the experiences of A. Belyj, F. Sologub, V. Brjusov who dedicated the world to the author's personal consciousness through their characters, in the course of their exploration of the mind and soul.

Although the term "lyrical character" is now used in prose works, it first established itself in the field of lyrics. It is an image of the poet, which is presented not only in individual poems, but also in the whole creative context of the poet or even in his poems of a certain period, in collections of poems or cycles. According to L. Ginzburg, a necessary condition for the existence of a lyrical character is "unity with the author's consciousness, based on certain issues and moods" [2; 155].

In lyrical prose this image has a completely different meaning. Compared to lyrics, here the real biography of the lyrical hero is presented, he can express himself through his actions, participation in the story, relations with other characters. He is not only close to the author, but to a certain extent clearly conveys the author's mood from all sides. The presence of a lyrical character can limit the events and images in the writer's work, but also allows us to go deeper into the background of what is happening.

In lyrical prose, the author entrusts his most precious thoughts and feelings to his hero. Speaking about his personal life, he talks about life in general, about the meaning of human existence. Being in the centre of real events, without deviating from reality, enriches the spiritual life of the hero. Participation in what is happening generates interest in time and in expressing his point of view to the people. The lyrical character cannot be considered separately from the author. Most of the time he does not have his own point of view and understanding, and thus cannot say his words. It only reveals the thoughts, feelings, attitude and position of the writer. The author is the only subject in lyrical works. This is the essence of the secrecy of lyrical prose.

The opinion of the scholar B. Majtanov: "If the author is directly involved in the work, or if he plays the role of a lyrical character, the writer's attitude to the object of the image, the endeavour to reveal the pockets of the hero's character, his psychological action will stir the hairs in his heart and cause civic feelings" [3; 97] proves our viewpoint.

Results and discussion

Lyrical works focus on the mystery of the human soul, explore the secrets of his thoughts and feelings, express personal moods in close connection with social existence, social changes, and the breath of time. The author's feeling is expressed in a lyrical work through his attitude to a certain phenomenon. In such works, the author's position is preserved, only the appearance differs. The author's character is also visible in the work. In the works of the same writer completely different images, one is then sad, then happy, then admires, then hates. But there is a lyrical character who looks at all this from the same point of view. The lyrical character is born as a result of the writer's personal worldview and feelings.

The degree to which the "author's image" is expressed in the work varies. Sometimes it is most "clearly visible" in the work, i.e. the event in the work, the author's attitude to phenomena are clearly depicted. For example, in "Zhusan iisi" the author and the lyrical character have become one. It is impossible to separate the lyrical hero, narrating in the form of "Me", from the first person, from the author. And so he "hides" and "stays in the box" of the hero's image. This feature is often found in the third person, i.e. in works where the author takes a neutral position and the narrative is conducted on behalf of the narrator. But any of them describes the "image of the author".

For example, in O. Bokey's work "Atau-kere" "Nege biz osy?" (Why are we this?) together with the characters, the author himself is looking for the answer to this question. Tagan's "reason" is related to public social phenomena and problems, while Aina's "reason" is related to her family and her relationship with her

husband. It is as if the author does not realise how he himself joins his characters in searching for answers to their questions.

Another feature of the narrative model in lyrical prose is not only the use of folklore lines and plots, but one of the main artistic techniques in Kazakh prose is the psychological interpretation of folklore images and folklore genres. This is also one of the features of lyrical prose. This is because, although the author speaks on behalf of animals deprived of the gift of speech, his position is fully reflected here. He experiences all the moods and feelings of his character, puts himself in their place, describes the impressions and feelings of his soul. This, in turn, determines the narrative style of the writer. Each writer has his own style of writing and practice, mastery of depicting characters, the peculiarities of showing the reality of life. The writer's worldview, mastery of language and unique style are visible from the artistic world. In this regard, the Russian researcher G.A. Abramovich said: "There is nothing out of style". In his opinion, "the theme, idea, language and composition of a work are stylistic elements" [4; 352], undoubtedly, a peculiar skill is the writer's transmission of the inner world of his hero through the method of narration.

From this point of view, "Baigetorisi" by A. Kekilbaev, "Tazynyn elimi" by M. Magauen, "Burasy" and "Kerbugysi" by O. Bokey are works that introduced a novelty in the narrative style of Kazakh prose. The lyrical character prevails in these works. This is because the writer conveyed to the reader the behaviour, actions, attitudes and thoughts of the character through his own thoughts.

The author's image is especially important in prose works. The understanding of the author's own image is formed in the words of the author, who makes the characters speak and involves them in various events. The works convincingly reveal the inner life of the animal, stresses, psychology, thoughts and understanding of life, surrounding phenomena, people and their actions.

If we take "Baigetory", the main feature is the lyrical interpretation of the reality of life. This approach strengthened the emotional impact of the narrator's image and allowed to understand the soul of the hero as deeply as possible. The writers achieved such artistic success as a result of mastering the tradition of mastering the world in Kazakh folklore from a lyrical and epic point of view. Writers are interested not only in the actions of the hero, but also in the inner world of the hero, rather than in the event being described; the attitude of the hero to this event is more interesting. The narrator gravitates towards his hero and devotes most of the narrative to his character's speech.

The researcher-scientist of lyric prose Ja.Jel'sberg spoke about the integrity of lyric prose and psychologism and said: "A person who has the right to speak about his thoughts, feelings and emotions or about some of their aspects and qualities, must stand in the purity of the true lyric style" [5; 167].

Lyricism in the work of the writer is a way of depicting the man and the world. This is reflected in the deep penetration into the inner world of man, the leading role of the hero's monologue, poetic landscape, deepening the psychological character. Lyrical prose combines features of bylinas and lyrics with the leading role of the author, showing its diverse and structural features. The inner soul of the artist is the basis of painting; The main attention is paid to the narrator's attitude to life, his thoughts, feelings and excitement. Here all additional, unimportant matters are ignored, what remains is mainly the phenomenon, the feeling that brings the characters into the interview. The main thing for the writer is the development of thought.

The writer's images first of all determine the feelings and mood of the lyrical hero. The lyrical character discovers the truth through sensual perception. Everything he sees, hears, understands and feels reflects his human nature.

We have already said that the inner monologue is one of the main and effective techniques of lyrical prose. It contributes to the delivery of the author's idea. Although the feelings and emotions of the writer, the lyrical hero are expressed in various ways, the main role is played by the lyrical monologue.

The nature of lyricism is a phenomenon that shows the great search and artistic duty of the writer. All because the writer uses various artistic techniques to convey to the reader the subtle feelings of his hero. Among them silence, inner turmoil, lyrical digressions, blending the mood of the character with scenes of nature, etc. can be referred to. If we look at it from this point of view, we can see that in such works lyricism fulfils a stylistic function as an inseparable interweaving of psychologism, and lyricism.

S.A. Lipin mentions: "Lyrical art lives on both romantic and realistic bases", pointing out that lyricism is independent of certain artistic methods and directions and, like psychologism, tends to the "authentic" quality of literature [6; 132].

According to Gegel, who first commented on the concept of "lyricism", the dignity of the content of romantic works is that they can convey the inner spiritual life of the individual, a variety of feelings. From this point of view, inner emotions are complex because they cannot be expressed externally. Based on this,

the writer turns to lyricism to convey the inner world of the character. In his opinion, “lyricism is the main elemental feature of romantic art” [7; 506]. Hence we see that the transmission of the character's feelings through his inner thoughts, i.e. monologue, is one of the main features of lyrical prose.

On the use of the method of internal monologue in the works of Kazakh writers it is comprehensively considered in the work of scientist G. Piralieva. The scientist analyses the function of the inner monologue in revealing the psychology of the character and says that this method has different manifestations in each writer depending on his writing skill. It is known that lyricism and psychologism are similar phenomena.

About the nature of the inner monologue professor B. Maitanov says: “Although there is no objective assessment of reality here, the subjective world of the characters' perceptions rises to the level of high quality of life cognition. This world, full of ambiguities and contradictions, does not correspond to the true meaning of social and intimate phenomena” [8; 293].

In such works, the narrator is the basis of the composition. He not only tells the story, but also conveys the truth through his perception, giving it a poetic colouring. Here everything goes through the feelings of the character and is presented according to his mood. In the images created by the writer, there is something hidden that goes beyond the character of the heroes. They allow to express the mood of the author along with the main idea.

Of special importance in lyrical prose has a landscape. Landscape here is necessary to express the mood of the lyrical character, creating a connection between the feelings of the hero and the author, rather than showing the landscape.

Although A. Kekilbaev, A. Tarazi, D. Isabekov do not make the problem of nature a special theme, the fates of their heroes derive from the integrity of nature. Speaking about this issue, O. Bokey has a different place. In all his works he praised Altai. In other words, beautiful and severe, beautiful and mysterious Altai in his works rose to the level of image. In the works of the writer it is difficult to reveal a person without coming into contact with Altai. In the stories “Kamshyger”, “Mezgil auenderi”, “Tabigat-Omir-Adam”, “Muztau”, “Elen-alan”, “Sajtan kopir”, “Zhetim bota”, “Kar kyzy”, “Oliara”, “Kum minezi”, “Atau kere” we can see the living connection of heroes with nature. Altai is a judge and a harsh critic of Good and Evil in this life. Aspan and his son Aman (“Sajtan kopir”), the owner of three destinies, three characters — Nurzhan, Amanzhan, Bakytzhan (“Kar kyzy”) and honest, islander Barkhan (“Kum minezi”) are the space where the spirit-nature — is tested. The decisive step in their lives is taken when they come face to face with this nature.

On the depiction of nature, the meaning of life in it, the successful search for O. Bokay was already evident from his first stories. One example is the story “Kerbugy”. Here nature speaks the language of Kerbugy. The old deer, who has become very old, has gained strength in his wiry elbows and today is in good spirits, longing for the past days, his old age. “The unfathomable wonder that flew out of his eyes and heart like a nightingale turned into a song of longing and pumped tears on both sides” [9; 343].

On closer look, Kerbugy is given to human feelings, thinking, pining for selfless youth and heartbeats. This was Oralkhan's unique innovation. Although in Kazakh prose the phenomena of nature were represented in human form, giving them an emotional and psychological quality was not exactly as described by the writer. The researcher of this phenomenon A.F. Lapchenko's idea seems to be correct. He says: “In essence, the humanisation of nature as a conventional method serves the same purpose: to establish an organic unity living by the same laws of nature and man” [10; 48]. We also support this view.

In the story of the deer his great tragedy is lost of freedom. “Later the deer homeland replaced. Only then he with his hometowns including a relative knew that they had lost freedom too. The fluffy from the antler to the bottom whisper when the hand touches the saw, it is the most noble, the most partition real is part of their freedom, to cut got for eternity, now back it does not give felt” [9, 352]. And Kerbugy what is freedom? The hand of the assailant of Kerbugy's is a Human. Now the deer's dream is to reach Akshoky. Two legs here with iron bars behind the hoop left Akshoky as a place of real freedom for the deer. Last strength ringing Human against freedom, the deer didn't get that love, for which it longed since childhood first taste without feeling lying. So Human's foot reaches Akshoky, the residence of freedom.

The main idea raised in the story that equality between man and nature has begun to break. Writer had a purpose to show sitting of human consumerism, attracts it as a problem of social and moral from the point of view.

Conclusion

O. Bokey's work entitled "Tabigat-Omir-Adam" is written in the form of a lyrical toga, and with great exclamation and great impact the writer's great love for his native land is sung. "At the end of May the whole of Altai is covered with scarlet colours and again with its green cover. The sky of Kokpenbek is filled with fluffy clouds, and the mountain rivers are about to return their beauty. You will be amazed at how much nature has given you, you will worship the bright red light of the sun rising over the mountain, and you will lie down on the blue grass spread out like a carpet. You laugh, you laugh with happiness and joy. You pluck the flowers smiling as you pick them "I am surrounded by you, my Altai, do not lose this strength, this beauty, this flower, this fragrance, for I am your child, for there is no place in the world that is glorious enough for you!" you want to declare!" [9; 543]. The writer was able to skilfully introduce into the structure of the prose genre extreme emotional states, pure subjective-emotional state, often peculiar to lyrical genres.

In general, writers born and raised in Altai, K. Yskak, O. Bokej, D. Ashimhan, A. Altaj, D. Ashimhanuly prose became a lyrical and symbolic image.

The writers who became masters of lyrical prose in Kazakh prose S. Muratbekov and T. Nurmaganbetov also used lyrical methods of depiction in revealing the theme of native land and presenting scenes of nature.

References

- 1 Жарылғапов Ж. XX ғасыр соңындағы қазақ прозасындағы идеялық-эстетикалық мәселелері / Ж. Жарылғапов. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2003. — 176 б.
- 2 Гинзбург Л. О лирике / Л. Гинзбург. — Л.: Сов. писатель, 1974. — 409 с.
- 3 Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі / Б. Майтанов. — Алматы: Ғылым, 1982. — 148 б.
- 4 Абрамович Г.А. Введение в литературоведение / Г.А. Абрамович. — М.: Просвещение, 1979. — 352 с.
- 5 Эльсберг Я. Актуальные проблемы социалистического реализма / Я. Эльсберг. — М., 1969.
- 6 Липин С.А. Идейное единство и художественное многообразие советской прозы / С.А. Липин. — М.: Мысль, 1974. — 336 с.
- 7 Гегель Г.В. Эстетика: [В 2-х т.]. — Т. 2 / Г.В. Гегель. — М.: Наука, 1999. — 603 с.
- 8 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау / Б. Майтанов. — Алматы: Санат, 1996. — 336 б.
- 9 Бөкеев О. Ұйқым келмейді / О. Бөкеев. — Алматы: Жалын, 1990. — 560 б.
- 10 Лапченко А.Ф. Человек и земля в русской социально-философской прозе 70-х годов / А.Ф. Лапченко. — Л.: Изд-во Ленинград. гос. ун-та, 1985. — 136 с.

М.С. Амангельдина, Ж. Тлеуова

Қазақ әдебиетіндегі лирикалық проза

Мақалада лирикалық прозаның теориялық тұрғыдан зерттелуіндегі тәжірибелер сараланған. Әлемдік және ұлттық әдебиет теориясындағы лирикалық проза жайындағы ғылыми көзқарастар жүйеленген. Қазақ әдебиетіндегі лирикалық проза ізденістері жан-жақты зерделенген. Прозадағы эпос пен лирика тектерінің арақатынасы, лиризм мен психологизмнің байланысы, автор мен кейіпкер дүниетанымының байланысы туралы талдаулар жүргізілген. Қазіргі қазақ қаламгерлерінің дүниетанымдық негіздері мен көркем ойлау жүйесіндегі лирикалық тенденциялардың алатын орны айқындалған. Лирикалық прозаның поэтикалық жүйедегі қолданыстарының әдіс-тәсілдері нақтыланған. Лиризмнің реализммен, романтизммен байланыстары жөнінде ғылыми тұжырымдар жасалған. Лирикалық проза үлгісінде жазылған шығармалардағы ішкі монологтың, пейзаждың рөлі көрсетілген. Олардың идеялық-эстетикалық сипаттары, типологиялық қырлары ашылған.

Кілт сөздер: лирика, лиризм, лирикалық проза, лирикалық кейіпкер, лирикалық баяндау, ішкі монолог, пейзаж, автобиографизм, романтизм, сюжет, образ.

М.С. Амангельдина, Ж. Тлеуова

Лирическая проза в казахской литературе

В статье проанализирован опыт теоретического исследования лирической прозы. Систематизированы научные взгляды о лирической прозе в теории мировой и национальной литературы. Рассмотрены исследования касательно лирической прозы в казахской литературе. Проведен анализ соотношения эпоса и лирики в прозе, связи лиризма и психологии, а также мировоззрения автора и персонажа. В лирических тенденциях в системе художественного мышления определены место и мировоззренческие основы современных казахских писателей. Конкретизированы методы и приемы использования лирической прозы в поэтической системе. Изучены работы о связи лиризма с реализмом и романтизмом. В произведениях, написанных в лирической прозе, показана роль внутреннего монолога, пейзажа. Раскрыты их идейно-эстетические черты, типологические аспекты.

Ключевые слова: лирика, лиризм, лирическая проза, лирический герой, лирическое изложение, внутренний монолог, пейзаж, автобиографизм, романтизм, сюжет, образ.

References

- 1 Zharylgapov, Zh. (2003). XX gasyr sonyndagy qazaq prozasyndagy ideialyq-estetikalyq maseleleri [Social and natural science problems of Kazak prose of the XX century]. Qaragandy: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 2 Ginzburg, L. (1974). O lirike [About the lyrics]. Leningrad: Sovetskii pisatel [in Russian].
- 3 Maitanov, B. (1982). Qazaq prozasyndagy zamandas beinesi [The image of a contemporary in Kazakh prose]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 4 Abramovich, G.A. (1979). Vvedenie v literaturovedenie [Introduction to literary studies]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 5 Elsberg, Ya. (1969). Aktualnye problemy sotsialisticheskogo realizma [Actual problems of socialist realism]. Moscow [in Russian].
- 6 Lipin, S.A. (1974). Ideinoe edinstvo i khudozhestvennoe mnogoobrazie sovetskoi prozy [The unity of ideological and artistic diversity of the Soviet prose]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 7 Gegel, G.V. (1999). Estetika [Aesthetics]. (Vols. 1-2, Vol. 2). Moscow [in Russian].
- 8 Maitanov, B. (1996). Qazaq romany zhane psihologiialyq taldau [Kazakh novel and psychological analysis]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 9 Bokeev, O. (1990). Uiqym kelmeidi [I'm not sleepy]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 10 Lapchenko, A.F. (1985). Chelovek i zemlia v russkoi sotsialno-filosovskoi proze 70-kh godov [Man and earth in Russian socio-philosophical prose of the 70s]. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

Information about authors

Amangeldina, M.S. — Master of Humanitarian Sciences, PhD Student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: mereke_amangeldina@mail.ru.

Tleuova, Zh.A. — Master of Kazakh literature Department, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

А.К. Каринов^{1*}, Ж.Қ. Смағұлов¹, Р.Т. Сағадатов²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
(E-mail: abylayqarin@gmail.com, jandosmagulov@mail.ru, akma.2000.2006@mail.ru)

Қазақ әдебиетін оқытудағы коучинг және менторинг әдістерін қолданудың ғылыми-практикалық ерекшеліктері

Бұл зерттеу жұмысында орта мектеп оқушыларына қазақ әдебиеті пәнінің оқу мазмұны қамтыған қазақ ақын-жазушыларының шығармаларын оқытуда коучинг және менторинг әдістерін қолданудың ғылыми-практикалық перспективасы қарастырылған. Әдебиет моральдық құндылықтарды насихаттау арқылы коучинг, менторинг, психология, тұлғалық даму, бизнес сияқты салалармен байланысады. Зерттеу бір айлық коучинг және менторинг курсына жасөспірімдердің дайындаған «өмірлік сценарийлерін» және әдебиеттің жаңа әдістер арқылы оқытудағы мүмкіншілігін анықтау мақсатында жүргізілген фокус-топ сұхбатын талдауға негізделген. Мақалада қазақ әдебиетін оқытуда коучинг/менторинг әдістерін енгізу оқушыларды алға қойған мақсаттарына, жетістіктерге жетуге көмектеседі деген қорытынды жасалған. Әдеби шығармаларды коучинг және менторинг әдістері арқылы оқыту отандық мектептерде бұрын соңды қолданылмаған. Мақала мұғалімдерге коучинг/менторинг әдістерін мектеп пәндерін оқытуда қалай қолданысқа енгізудің үлгісін көрсетеді.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, әдіс, коучинг, менторинг, оқыту, өмірлік сценарий.

Kipicne

ҚР Білім және ғылым министрлігі 2016-2017 оқу жылынан бастап барлық жалпы білім беретін мектептерде жанартылған білім беру реформасын енгізе бастады. Жаңа реформа оқушылардың функционалдық сауаттылығын және сыни ойлауын дамытатын мектеп пен шынайы өмір арасындағы «байланыстырушы көпір» болуға бағытталған. Осы реформа басталған кезде орта мектепте мұғалім болып жұмыс істеу жаңа реформаның оқыту үдерісіне қалай енгізілгенін, туындағанын қиындықтардың мән-жайын түсінуге көмектесті. Әрбір адам өзінің білімі мен тәжірибесіне сүйенеді, сондықтан бұл жұмыс қазақ әдебиеті мұғалімінің оқу бағдарламасының артықшылықтары мен мәселелеріне байланысты тәжірибесіне негізделген. Зерттеу жұмысында коучинг және менторинг әдістеріне қатысты жүргізілетін барлық тәжірибелер әдебиетті оқыту контекстінде қарастырылған.

Отандық мектептерде коучинг пен менторинг оқытылатын пәндердің бағдарламасына кіріктірілмеген, мұғалімдерді дамытуға бағытталған әдістер ретінде қарастырылады. Әр түрлі бизнес коучинг/менторинг семинарларына қатысу мектепте қазақ әдебиетін оқытуда коучинг/менторингтің кейбір әдістерін енгізуге көмектесті. Коучинг пен менторинг әдебиетпен біршама ұқсастығы бар: екеуі де адамның өзін-өзі тәрбиелеуіне, дидактикаға және моральдық құндылықтарға бағытталған [1, 135]. Білім беру саласындағы реформаларды зерттеуші Фулланның айтуынша, мұғалімдік — оқушылардың адамгершілік құндылықтарын дамытуға бағытталған моральдық мамандық [2]. Бұл зерттеу жұмысында коучинг/менторинг әдістерін орта мектеп оқушыларына қазақ әдебиетін оқытуда қалай қолдануға болатындығы зерделеніп талданады.

Әдебиетке шолу

Бүгінгі әлемдік білім беру қауымдастығы мектептегі мұғалімге пәнді игеруде оқушыға берілген білімді практикада қолдануға жағдай жасау, сыни және шығармашылық ойлауға мүмкіндік туғызу және тұлғааралық қатынас дағдыларына машықтандыруға баса назар аудару керектігін дәлелдейді. Мұғалімдердің бұл іс әрекетінің қажеттіліктері білім берудегі мазмұнның жылдан жылға өзгергендігімен негізделеді.

2023-2024 оқу жылына арналған Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хатында биылғы жылы оқу пәндерінің мақсаты мен міндеттері заманның талабына сай өзгертілген болатын. Әдебиет пәнінің

*Хат-хабарларға арналған автор. e-mail: abylayqarin@gmail.com

міндеті «Сыни ойлауды дамыту», «Эмоциялық интеллектіні дамыту», «Жеке тұлғаны және құндылық бағдарларын қалыптастыру» деп көрсетілген. Әдебиет пәнінің мазмұнын игерту арқылы қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі оқушылардың бойында жоғарыда аталған міндеттерге жету үшін тиімді әдістердің бірі ретінде коучинг және менторингті атап өтуге болады [3]. Сонымен қатар, көркем әдебиет оқушыларды шығармашылыққа, кітап оқуға, сөйлеу мәдениетін дамытуға, жағымды/жағымсыз әдеби кейіпкерлердің мысал ете отырып жаманнан жиреніп, жақсыдан үйренуге бағыттайды [4].

Негізінен мектеп деңгейіндегі коучинг пен менторинг — отандық білім беруде кеңестік кезеңнен бар ұғымдар. КСРО-да білім беру саласында «тәлімгерлік» («наставничество») ұғымы кең қолданылды. Бұл тәжірибелі мұғалімдердің жас мамандарды оқу ортасына бейімдеу, әлеуметтендіру, қолдау мақсатында жол көрсетуі. «Тәлімгер» ұғымын «бағыттаушы», «қолдау», «коуч», «ментор» деп аударуға болады [5]. Алайда, жаңартылған білім беру бағдарламасының реформасы басталғанға дейін отандық мектептерде жас мұғалімдерге тәлімгерлік ету жаңашаланбай тек сол КСРО кезіндегідей үлгіде қала берді. Сармурзин бастаған зерттеушілер тобы 50-ге жуық мектеп директорларының тәжірибесін зерттей келе жас мектеп лидерлеріне мансап жолында қолдау көрсетуге арналған арнайы менторшип (тәлімгерлік) бағдарламасын құруды ұсынады [6]. Дегенмен, бұл зерттеу жұмысы коучинг пен менторингті сәл өзгеше тұрғыдан қарастырады.

Коучинг/менторинг екеуі де, жалпы алғанда, оқушыларға мақсатқа жетуге, өзгерістерге, өсуге, өнімділікті арттыруға, білім алуға ынталандыруға бағытталған және эмоциялық интеллектіні, сыни ойлауды, креативтілікті қалыптастыруды көздейді [7, 7-8]. Олар оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыруға көмектесе алады. Коучинг пен менторинг арасында кейбір айырмашылықтар да бар. Коучинг проблемаларды анықтау үшін тұлғамен диалог жүргізуді қажет етеді [8]. Коучинг ұзақ не қысқа мерзімге созылуы мүмкін және әдетте менторингтен гөрі ұзаққа созылады [9], [10, 45-63]. Менторингтің қысқа мерзімді болуы мектеп бағдарламасындағы сабақ тақырыптарының уақыт жағынан шектеулі болуына сәйкес қолдануға жол ашады. Қысқа сабақта оқушыларды ұзақ уақыт бақылауға алу қиындау (бір сабақ 45 минутқа ғана созылады). Екінші жағынан, коучинг сессиялар жүргізу сынып жетекшілері үшін қолайлырақ болуы мүмкін, өйткені олар сыныптың оқуға деген ынтасына, дамуына, психологиялық ахуалына мән береді. Сонымен қатар, олар ата-аналармен және пән мұғалімдерімен бірлесе жұмыс жүргізеді.

Гомердің «Одиссея» поэмасы коучинг пен менторинг көне дәуірден бастау алғанын көрсетеді. Шығармада Телемакустың әкесі Улиссес Троя жорығына кеткен кезде ұлын Ментор досына қамқорлыққа қалдырады [11, 12]. Андерсон және Шеннон атты ғалымдар менторингті біліктілігі мен тәжірибесі неғұрлым көп адам өзінен тәжірибесі аз адамға демеушілік жасайтын, үйрететін, кеңес беретін және ынталандыратын үдеріс деп сипаттайды [13; 38–42]. Кочанның айтуынша, менторингті қолдану ұйымдарды (топтарды) және жеке адамдардың өмірін күшті әрі қызықты жолмен өзгертіп, түрлендіре алады [14]. Сонымен қатар, менторлар ғылыми зерттеулерді күшейтуге, кәсіби тұрғыдан өсуге көмектеседі және психоәлеуметтік қолдау көрсете алады [15]; ментилер үшін «кәсіби бағдаршы», «дос», «интеллектуалдық жетекші» және «ақпарат көзі» бола алады [16]; тәлім алушыларының оқу үлгерімін жақсартуына және оқуға көңіл бөлуіне көмектеседі [17]; менторлар оқушыларға бағыт-бағдар беріп, алкоголь мен есірткі тұтынуды азайтуға, мектептен себепсіз қалуды тоқтатуға [18], оқушылардың эмоциялық және әлеуметтік дамуын жақсартуға [19], ата-аналармен жақсы қарым-қатынас орнатуға көмектесе алады [11]. Бұдан өзге, менторинг оқушылардың оқудағы жетістіктерін арттыруға пайдалы болуы мүмкін. Соның ішінде, олардың мотивациясына, үй тапсырмаларын орындауына, өзіне деген сенімділігіне және оқуға ден қоюына ықпал етеді [20]. Коучингке келетін болсақ, ол оқушылардың эмоциялық және әлеуметтік дамуын арттыруда маңызды рөл атқаруы мүмкін [19]; адамдарды өзгеріске, тиімділікке, істе өнімді және табысты болуға жетелейді [10; 56–58]; эволюциялық сипатқа ие [7, 8]. Кейбір айырмашылықтардың болуына қарамастан, коучинг пен менторинг әдетте өте ұқсас келеді [19, 21].

Пристлидің пікірінше, білім беру саласындағы өзгерістер мен реформалар негізгі осы өзгерістердің «агенттері» саналатын мұғалімдерге байланысты [22]. «Ішкі ойын» теориясының негізін қалаушы Тимоти Галуи да адам өміріндегі барлық өзгерістер индивидтің ішінен басталады деп мәлімдейді [23; 13–36]. Ол өз «ішкі ойынының» жеңімпазы болу спортшылардың нағыз ойында оңай чемпион атануға әсер ететінін түсіндіреді. Егер спортшы жеңіске жетуге ойша дайын болса, шын өмірде жеңіске жету мүмкін болады. Олардың өзіне деген сенімі табысқа жетудің кілті. Бұл теорияны білім беру саласына да қолдануға болады. Егер мұғалім оқушылардың өзгеруіне әсер етіп,

үлгі бола алса, оны құзіретті мұғалім деп санауға болады. Көбінесе онымен тек жоғары білікті және тәжірибелі мұғалімдер ғана күресе алады, бұл кез келген мұғалімнің қолынан келе бермейді. Оқушылардың ішкі ынтасы мен мінез-құлқын күшейту олардың сыртқы мотивациясын және мінез-құлқын дамытуға көмектеседі. Маслоу мотивацияның бес сатысы бар екенін атап көрсетеді: 1) психологиялық (сусын, тамақ, баспана, т.б.); 2) физикалық қауіпсіздік; 3) әлеуметтік (достық, махаббат, топтық қабылдау); 4) эго (мәртебе, құрмет, бедел); 5) өзін-өзі жүзеге асыру (табыс, психологиялық өсу) [24, 241-260]. Осының ішінде оқуға деген мотивация соңғы тармақпен, өзін-өзі жүзеге асырумен көбірек байланысты.

Әдісі

Зерттеу жұмысының деректері бірнеше әдістер арқылы жинақталды. Алдымен орта мектептегі әдебиет пәні бағдарламасының мазмұнына шолу жасалды. Мотивация, сенімділік, еңбекқорлық, мақсат қою сияқты коучинг және менторингпен мағыналас өлеңдер, романдар, әңгімелер сұрыптап алынды. Келесі кезекте осы таңдалып алынған әдеби шығармалар мағынасына сәйкес салыстырмалы талдау жасалды. Мәселен, Абайдың 15-ші қара сөзі GROW деп аталатын коучинг жаттығуларымен салыстырылып, айырмашылықтары, ұқсастықтары айқындалды. Келесі кезекте, 14-18 жас аралығындағы мектеп оқушылары үшін арнайы бір айлық коучинг/менторинг курсы өткізілді. Әлеуметтік желілер (Facebook, Instagram, WhatsApp) арқылы таратылған ақпарат хатқа біршама мектеп оқушылары қызығушылық білдіріп, нәтижесінде 30-ға жуық оқушы курсқа тіркелді (курс тегін өткізілді). Курс онлайн форматта ұйымдастырылып, Zoom платформасы арқылы бес ақпараттық кездесу, дәрістер сессиясы ұйымдастырылды. Кездесулерге оқушылардың барлығы дерлік қатысты; дегенмен, қатысушылардың әр сессиядағы орташа саны шамамен 15-20-і құрады. Кейбір оқушылар әртүрлі себептермен кейбір онлайн сессияларға қатыса алмады.

Барлық дәрістер мен жаттығуларды орындау аяқталғаннан кейін қатысушылардың курс туралы ойы мен әсерін анықтау үшін фокус-топ форматында қосымша онлайн сұхбат ұйымдастырылды. Сұхбаттың мақсаты әдеби шығармаларды оқып, түрлі жаттығулар жасау оқушылардың жеке өнімділігіне, өзіне деген сенімділігіне және академиялық нәтижелеріне әсерін анықтау болды. Оқушылардан алынған фокус-топтық сұхбат талданып, негізгі заңдылықтар анықталды. Мағынасы жақын жауаптар топтастырылып, кодталды [25]. Жалпы алғанда, бұл сапалық зерттеуде кейс-стади элементтері, фокус-топ сұхбаты және мәтіндердің мазмұнын талдау, кодтау жүргізілді.

Талқылау

Қазақ ойшылы Абай жастарды оқуға бағыттауды келесі сөздермен түсіндіреді: «Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша» [26; 151]. Бұл кейбір коучтер мен менторлардың қолданатын «Бәліш және қамшы» әдісіне өте ұқсас [27]. «Ерік күші» деген ойдың Галуидің «ішкі ойын» теориясымен ұқсастығы бар сияқты. Екі ой да оқушыны ересектердің (мұғалімдер, ата-аналар, аға-әпкелер, т.б.) бақылауынсыз өз бетімен білім алуы жайында айтады.

«Бәліш және қамшы» техникасы өзінің өміршеңдігін талай рет көрсетті. Дегенмен, ата-ана алдымен баласының қалауы мен пікірін ескергені дұрыс. Коуч-кастодиандар адаммен диалог жүргізу арқылы оның не қалайтынын, не ойлайтынын және неге сенетінін анықтауға болатындығын айтады. Тәлімгерлермен әңгімелесу коучтерге де олардың бойындағы проблеманы анықтауына және сол арқылы жаңа нәрсеге бағыттауына көмек береді [8]. Курс барысында уақыт тапшылығына байланысты әр оқушымен терең диалог құру қиын болғанына қарамастан барлық қатысушының сұранысына жауап берілді. Оның үстіне, жаңа реформа басталғанға дейін сабақтардың барлығы дерлік мұғалімге бағытталған дидактикалық форматта өтетін еді. Жаңа оқу бағдарламасы оқушыға бағытталған білім беруге көшуді мақсат етті. Алайда, әуелде мектеп ұжымы, мұғалімдер, тіпті оқушылар да бұл жаңалықты қабылдауға дайын болмады. Бұған министрліктің оқу бағдарламаларын өзгертуі, жаңа мазмұндағы кітаптарды қайта басып шығаруы және орындайтын жаттығуларды оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға бейімдеуі реформаны біраз жеңілдетті. Бірақ мектептегі қазақ әдебиеті пәнінің форматы жаратылыстану пәндері секілді теориялық/зертханалық болып бөлінген жоқ. Бұл, әрине, оқушылардың дәрістерде алған білімдерін тәжірибеде қолдануына жол ашады. Ал әдебиет пәнінің мұғалімі бір 40 минуттық сабақты шартты түрде теориялық/практикалық деп бөлуіне тура келеді. Бір айлық коучинг/менторинг курсына қатысушылардың бірі бұл жайлы атап өтті:

«Мектепте осы онлайн курстағыдай Абайдың өлеңдері мен қара сөздерін талдаған жоқпыз. Барлық тақырыптарды дұрыс талдау үшін мектеп сағаттары жеткіліксіз сияқты. Мүмкін, сыныпта көп оқушы болғандықтан ба немесе мұғалімдердің пәнге деген көзқарасына байланысты шығар... Әдебиеттің бұл деңгейде адамдарға әсер ететінін түсінбедім. Қазір мен бірнеше мақсат қойдым және оқуда нәтижелі болдым. Тоқтағым келмейді, жалғастырамын...».

Диалогтар оқушыларды тыңдауға ыңғайлы және осылайша олардың әлсіз және күшті жақтарын анықтауға болады. Менторларға тәлімгерлердің өнімділік сапасын бағалау пайдалы болуы мүмкін [28]. Сондықтан оқушылар коучтер мен менторлардың сүйемелдеуінсіз-ақ, істің пайдалы/пайдасыз жақтарын анықтай алады. Қазақ ойшылы Абай бұл жолда адамның өз-өзімен диалог жүргізуін ұсынады:

«Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыптысың...» [26; 108].

Абай өз-өзімен сөйлесу адамға қазіргі жағдайын өткен уақытпен салыстыруға көмектесетінін айтады. Егер адам өз-өзінен есеп алуды жүйелі түрде орындаса, эмоциялық жағдайды бағамдап отыру, стреске түспеу әлдеқайда жеңіл болатын еді. Бір айлық коучинг және менторинг курсының қатысушыларына осы қара сөз негізінде жасалған арнайы кесте берілді (1-кесте). Оқушылар соңғы алдыңғы күн, апта, айдың қалай өткенін талдап, үш бағанды толтырып отырды. Үш бағанға қатысушылар оқу нәтижелеріне (біліміне), жеке өміріне және «ахиретіне» (қоғамға немесе басқа адамдарға пайдалы әрекеттеріне) қатысты үш пайдалы және пайдасыз іс-әрекеттерін белгілеп отырды. Сондай-ақ, жасыл және қызыл түстер осы әрекеттердің пайдалы/пайдасыздығын белгілеу үшін қолданылды.

1 - кесте

Абайдың қара сөзінің негізінде жасалған іс-әрекеттерді талдауға арналған кесте

Іс-әрекет түрлері	Уақыт аралығы					
	Күн		Апта		Ай	
	Пайдалы	Пайдасыз	Пайдалы	Пайдасыз	Пайдалы	Пайдасыз
Білім алу (мектептегі үлгерім)	1)	1)	1)	1)	1)	1)
	2)	2)	2)	2)	2)	2)
	3)	3)	3)	3)	3)	3)
Өмір (спорт, хобби, қосымша оқу, т.б.)	1)	1)	1)	1)	1)	1)
	2)	2)	2)	2)	2)	2)
	3)	3)	3)	3)	3)	3)
“Ахирет” не басқа адамдарға пайдасы (сыныптастар, аналар, мұғалімдер)	1)	1)	1)	1)	1)	1)
	2)	2)	2)	2)	2)	2)
	3)	3)	3)	3)	3)	3)

Бір айлық курсқа қатысушылардың барлығы дерлік бұл үй тапсырмасын қызықты деп тауып, толтырған кестелерін электрондық поштаға жіберіп отырды. Кейбір қатысушылар аптасына үш-бес кесте жібергендіктен жедел кері байланыс беріліп отырды. Бірер уақыттан кейін кестелер саны сиреді. Бұл тапсырма оқушыларға өз-өзін тануға, талдауға көмектесетін жұмыс екені түсіндірілді. Жаттығуды күнделікті немесе апта сайын орындауға кеңес берілді. Қатысушылардың басым бөлігі тапсырманы аптасына бір рет орындап отыру ыңғайлы екендігін айтты. Тағы бір бөлігі бұл жаттығуды күнделікті орындағанмен, онымен бөлісуге ұялып, құпия сақтайтынын жеткізді. Сонымен қатар, бұл жаттығуларды мүлде орындамай, кері байланысқа шықпаған бірнеше қатысушы болды. Армстронгтың айтуынша, әдетте 90 пайызға жуық ақыл-кеңеске адамдар «біз бұны білеміз», «бұрыннан белгілі» деп қарайды. Сондықтан, олар жаңадан үйреніп-білген білімді, ақпаратты, лайфхакты іс жүзінде қолданбауға бейім келеді [8].

1-кестеде берілген тапсырма көптеген коучтер мен менторлар қолданатын GROW моделімен ұқсас келеді. Бұл модель өз міндеттерін төрт кезеңге бөліп қарастырады: Мақсаттар (Goals — негізгі мақсат), Қазіргі жағдай (Reality — нақты қазіргі жағдайды анықтау), Мүмкіндіктер (Options — барлық мүмкіндіктерді бағамдау) және Ерік (Will — нақты харекет жоспары). Осының ішінде қазіргі жағдайды анықтау басқа кезеңдерді өзара байланыстыратын ең негізгі кезең болып табылады. Жалпы

алғанда, GROW моделі адамдарды белгілі бір мақсатқа жету жолында жұмыс істеуге бағыттайды. Қазақ әдебиетінде GROW моделінің кезеңдерімен сәйкестендіруге болатын көптеген шығармалар бар. Мысалы, «Құр білген не керек, білгенді қылған сол керек...» (Шәкәрім) [29; 86], «Білімдіден шыққан сөз. Талаптыға болсын кез» (Абай) [30], «Адам баласының ең жаманы талапсыз...» (Абай) [26; 179]. Бұдан өзге мектеп оқулықтарында осы тақырыпта «Дүние қалай етсең табылады?» (Алтынсарин), «Шығамын тірі болсам адам болып» (Торайғыров), «Қар күреген бала» (Әбдіқадыров), «Жаяу сүйреген шана» (Әбдіқадыров) секілді шығармалар да қамтылған [31; 48–49], [32; 55–56, 86–93].

Бір айға созылған онлайн курсқа қатысушыларға еңбекқорлық тақырыбын насихаттау үшін жоғарыда атап өткен әдеби шығармаларды оқуға не қайта оқып шығуға ұсыныс жасалды. Қорытынды фокус-топ сұхбатында қатысушылардың көбі бұл әдеби шығармаларды бұрын оқығаннан естерінде қалғанын, осы курс арқылы қайта оқып естеріне түсіргенін атап өтті. Кейбір қатысушы алдағы уақытта бұл шығармаларды қайта оқуға жоспары бар екендігін айтты.

Қысқа мерзімді коучинг және менторинг курсы оқушылардың өз-өзіне деген сенімділігін қалыптастыруға көмектесті. Мектептегі қазақ әдебиетінде бұл тақырыпқа қатысты өлеңдер аз емес. Соның бірі Қазтуғанның «Қонысымен қоштасуы» ақынның жау шапқыншылығына байланысты туған жерінен амалсыз қоныс аударуына арналған. Өлеңнің идеясы оқушыларды туған жерді сүйуге, құрметтеуге тәрбиелеу. Жауға қарсы соғыста қайғылы жағдайға ұшырағанына қарамастан, ақын өзіне деген берік сенімін жоғалтпайды:

*Буыршынның жалғыз қырқар азуы,
Бөкеннің желіп өтер төрт саны,
Бұғының ауыр қара мүйізі,
Бидайықтың жалғыз соғары,
Қашағанның ұзын құрығы,
Ақ орданың тіреу сырығы,
Айдаса — қойдың көсемі,
Сөйлесе — тілдің шешені,
Арғымағын жаз жіберіп, күз мінген,
Күз жіберіп, жаз мінген,
Жазаласа — екі жылда бір мінген,
Жолдасын жолай іздеген,
Өзіне тиген дұшпанын
Қарт бурадай тіздеген —
Мен — Қарғабойлы Қазтуған [33; 56].*

Өз-өзіне сенімді болу тақырыбына арналған келесі өлең Пушкиннің «Ескерткіші». Орыс ақыны өзінің шығармашылық мұрасын «Мәңгілік өлмейтін ескерткіш» деп бағалайды:

*Ескерткіш өзіме орнаттым келмес қолдан,
Ескірес соқпақ оған халқым салған;
Александр мұнарасынан оза тартып,
Бас имей асқақ шалқып дараланған [33; 188].*

Пушкин дұрыс болжаған, өйткені бүгінде оның өлеңдері дүние жүзінің көптеген тілдеріне аударылады. Шығармаларын балалар ғана емес, ересектер де оқиды. Осы тақырыптағы келесі шығарма Сұлтанмахмұттың өлеңі «Шығамын тірі болсам адам болып». Бұл өлеңнен де ақынның болашаққа, өзіне деген сенімділігі, ерекше күш-жігері, қайраттылығы байқалады:

*Шығамын тірі болсам адам болып,
Жүрмеймін бұл жиһанда жаман болып.
Жатқаным көрде тыныш жақсы емес пе,
Жүргенше өмір сүріп, надан болып [34; 80].*

Қарап отырсақ бұл үш шығарма да адамның өз-өзіне, мүмкіндіктеріне сеніммен қарау керектігін көрсетеді. Егер адам өз күшіне, мақсатының жүзеге асатынына сенбесе, оны жүзеге асыру қиынға соғатыны анық. Бұл ретте Пушкиннің «Ескерткіші» жақсы мысал бола алады, бұнда автор өзінің болашағы жайлы үлкен сенімділікпен айтып отыр. Бір айлық коучинг/менторинг курсына қатысушылардың көпшілігі өз-өзіне деген сенімділікте кейбір қиындықтардың бар екенін айтты. Осы кедергіден өтуге көмектесу туралы өтініш білдірді. Сол себепті, кеңесе келе жоғарыда аталған өлеңдерді оқытып, мағынасына ой жүгірткіздік. Одан әрі оқушыларға осы тақырыпты тереңдете

түсіну үшін бұдан өзге де психологиялық және әдеби кітаптар, әндер, бейнероликтерді көруге ұсыныс берілді. Сонымен қатар, қатысушылар «Өмірлік сценарий» жазуға арналған арнайы жаттығу орындады.

Өзін басты рөлге қойып «Өмірлік сценарий» жазуды бірнеше коучтер/менторлар ұсынады [35, 94–99]. Бұл алға түрлі мақсаттар қоюға, сол мақсаттарға жетуге және адамның өзіне, болашағына деген сенімділігін қалыптастыруға көмектеседі. Курс қатысушылары осы орайда өз сценарийлерін жазып, электрондық пошта арқылы жіберді. Әрбір сценарий оқылып, ұсыныстар мен кері байланыс жазылып оқушыларға қайта жіберілді. Бұдан өзге төрт оқушының жеке сұранысы бойынша сценарийлерін талдау мақсатында онлайн сессиялар ұйымдастырылды. Нәтижесінде біршама қатысушы өзіне деген сенімсіздікті жеңеді:

«Мен әуелі миллиардер, сосын Қазақстанның президенті болуды армандаймын. Сонда мен қаражатымның бір бөлігін Қазақстан экономикасын арттыруға жұмсай аламын. Бұл біздің елімізді алдыңғы қатардағы елдердің біріне айналдыруға көмектесуі керек...» (4-оқушы).

«Мен Илон Масктың компаниясына жұмысқа орналасқым келеді. Менің ойымша, онда жұмыс істеу маған үлкен тәжірибе береді. Тіпті біраз тәжірибе жинақтаған соң Space X, Microsoft, Amazon-нан да ауқымдырақ әрі табысы көбірек болатын өз компаниямды құра аламын...» (5-оқушы).

Қатысушылардың жасын ескеретін болсақ, бұндай асқақ арман-мақсат қою қалыпты жағдай. Қазтуғанның, Пушкиннің, Сұлтанмахмұттың өлеңдері өршіл сенімділіктің жарқын үлгісі болған сынайлы. Дегенмен, қатысушыларға мақсаттарын нақты, айқын мақсаттар қою ұсынылды, өйткені ондай мақсатқа қол жеткізетініне адам оңай сенеді. Әлбетте, ұзақ уақытқа арналған асқақ арман, ұлы мақсат та қоюға болады.

Қатысушылардың өмірлік сценарийлерінде ең көп кездесетін мәселенің бірі тәртіп пен уақытты басқару болды. Сабаққа және емтиханға дайындалуға уақыт жетпейтін көрінеді. Бұл жолда оқушыларға кезекті онлайн дәрісте уақыттың қадірі, іс-әрекет жоспары, адамның өз қуатын басқару, басымдықтарды анықтау мәселесі түсіндірілді. Келесі кезекте тайм-менеджмент тақырыбындағы қазақ әдеби шығармаларын, соның ішінде, Абайдың «Сағаттың шықылдағы емес ермек», Майлықожааның «Жастық шақтың қадірі» өлеңдері, Алмас Темірбайдың «Уақыт қадірі» поэмасы оқылды. Бұдан өзге интернет желісіндегі аудио және бейнематериалдармен қарап танысуға кеңес берілді.

«Алтын дәптерге» қарасақ, жиырмадан бергі жасымызда, соңғы отыз алты жыл ішінде жобаланған шығармалар сұлбасы: жиырма бе роман, қырық тоғыз хикаят, жүз отыз төрт әңгіме болып шықты... бар бітіргеніміз: алты роман, жеті хикаят, қырық әңгіме; дәл соншама уақыт және одан да көбірек қайрат жұмсап жасалған ғылыми зерттеулер — бір том, тарихи зерттеулер, әдеби сын және түрлі сыпаттағы мақалалар — үш томның үстінде...» [36, 164].

«Он сегізден жиырма беске дейінгі, ең қажетті жеті жыл осындай нұқтасыз кеңшілікте өтті. Бос кеткен жоқ, әрбір тәулік есепте болды. Жас кездегі, әрбір сағат кейінгі тұтас күндерге татитын өнімді, қымбат уақыт — осы ұзақ жеті жыл тек оқу мен тоқуға жұмсалды. Күніне кем дегенде он сағат, көбінесе он екі-он бес сағат тек ала қағазбен ғана болыптыз...» [36, 231].

Эверард бастаған ғалымдар үш түрлі кеңес уақытты басқаруға көмектеседі дейді. Олар: күнделікті істер тізімін жүргізу, іс-әрекеттер күнделігін жүргізу және іс-әрекеттерді жоба түрінде жоспарлау [27]. Курс барысында ұсынылған бейнероликтерді көру коучинг/менторинг үдерісіне қосымша көмегін тигізуі тиіс. Сол себепті әртүрлі деректі фильмдердің, көркем фильмдердің, аудиокітаптардың сілтемелері оқушылардың электрондық пошталарына жіберілді. Бір жағынан электронды ресурстарды қолдану уақытты үнемдеуге көмектеседі, тіпті оны мектепке бара жатқанда, серуендегенде де қолдануға болады. Әдетте, көзбен көріп, құлақпен естуге адам көп күш жұмсамайды, уақытты да, энергияны да сақтауға болады. Брайан Трейси егер адам өмір бойы жұмысқа бара жатқанда және қайтар жолда күнделікті аудиокітап тыңдайтын болса, толық бакалавриат деңгейімен салыстыруға болатынындай білім алатынын атап өтеді [37].

Қорытынды

Зерттеу барысында орындалған тәжірибелер қазақ әдебиеті шығармаларын коучинг және менторинг арқылы оқытудың мәні зор екенін көрсетті. Өз-өзіне талдау жасау бір айлық коучинг/менторинг курсының қатысушыларына оң әсер етті. Оқушылар Майлықожааның, Пушкиннің, Сұлтанмахмұттың өлеңдері олардың ой-өрістерін кеңейтуге, өз-өзіне деген сенімділігін арттыруға,

мақсат қоюды үйренуіне оң әсер етті. Бұл тәжірибенің тағы бір маңызды ерекшелігі, қатысушылардың барлығы алғаш рет «өмірлік сценарийлерін» жазуында. Бұл жаттығу оқушыларға мақсат қоюды, мақсаттарды дұрыс талдауды үйретті.

Жалпы алғанда, әдеби шығармаларды мысалға алып коучинг пен менторинг әдістерін қолдану оқушылардың ой-санасын өзгертуіне, ерік-жігерін күшейтуге, ішкі дауысты тыңдауды үйренуге, мақсат қоюға, функционалдық сауаттылықты дамытуға көмектесті деп айтуға негіз бар. Келтірілген әдеби мысалдар мен орындалған тапсырмалар болашақта әлі де зерттей түсуді қажет етеді. Қазақ әдебиетін оқытуда коучинг пен менторинг әдіс-тәсілдерін қолданудың мүмкіндігі мол көрінеді. Алайда, мектеп сабақтарын бизнес-коучингке айналдырып, оны орынсыз артық пайдалану қисынсыз сияқты. Сол себепті, оқытуда коучинг пен менторингті ара-тұра пайдалану оқу процесіне ешқандай кедергі келтірмейді және оқытушының пәнді оқытуда қолданатын әдіс-тәсілдерін көбейтеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Goldensohn L. Elizabeth Bishop: the biography of a poetry. New York: Columbia University Press, 1992. — 306 p.
- 2 Fullan M.G. Change Forces: The Sequel, Routledge. — 2005.
- 3 «2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хат. — Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2023. — 104 б.
- 4 «Қазақ тілі және әдебиеті (Т2)», «Орыс тілі және әдебиеті (Я2)», «Көркем еңбек» кіріктірілген пәндерді оқыту бойынша әдістемелік құрал. Әдістемелік құрал. — Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2016. — 135 б.
- 5 Kadyrova S. “The role of the mentor in the first year of teaching” / S. Kadyrova // NUGSE Research in Education. — 2017. — Vol. 2. — No. 1. — P. 27–35.
- 6 Sarmurzin Ye. “I Feel Abandoned”: Exploring School Principals' Professional Development in Kazakhstan” / Ye. Sarmurzin, G. Menlibekova, A. Orynbekeva // The Asia-Pacific Education Researcher. — 2022. — P. 1–11. <https://doi.org/10.1007/s40299-022-00682-1>.
- 7 Lofthouse R. Coaching for teaching and learning: a practical guide for schools: Guidance report / R. Lofthouse, D. Leat, C. Towler. — 2010. — 306 p.
- 8 Armstrong H. “Coaching as dialogue Creating spaces for (mis)understandings” / H. Armstrong // International Journal of Evidence-Based Coaching and Mentoring. — 2012. — Vol. 10. — No. 1. — P. 33–47.
- 9 Koroleva Y. The Role of Mentoring in Teacher Professional Development [Master’s thesis] / Y. Koroleva. — Nazarbayev University Graduate School of Education, 2017. — 67 p.
- 10 Connor M. Coaching and mentoring at work: developing effective practice / M. Connor, J. Pokora. — London, England: Open University Press/Mcgraw-Hill Education. — 2017. — 304 p.
- 11 Satchwell K. Mentoring literature review / K. Satchwell. — Alberta: Children’s Services. — 2006.
- 12 Roberts A. “A historical account to consider the origins and associations of the term mentor” / A. Roberts, A. Chernopiskaya // History of Education Society Bulletin. — 1999. — Vol. 64. — No. Nov. — P. 81–90.
- 13 Anderson E.M. “Toward a conceptualization of mentoring” / E.M. Anderson, A.L. Shannon // Journal of Teacher Education. — 1988. — Vol. 39. — No. 1. — P. 38–42.
- 14 Kochan F. Analyzing the Relationships Between Culture and Mentoring / F. Kochan // Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning. — 2013. — Vol. 21. — No. 4. — P. 412–430. <https://doi.org/10.1080/13611267.2013.855862>
- 15 Abedin Z. “Deriving Competencies for Mentors of Clinical and Translational Scholars” / Z. Abedin, E. Biskup, K. Silet, J.M. Garbutt, K. Kroenke, M.D. Feldman, Jr R. McGee, M. Fleming, H.A. Pincus // Clinical and Translational Science. — 2012. — Vol. 5. — No. 3. — P. 273–280. <https://doi.org/10.1111/j.1752-8062.2011.00366.x>
- 16 Sands R.G. “Faculty mentoring faculty in a public university” / R.G. Sands, A.L. Parson, J. Duane // Journal of Higher Education. — 1991. — Vol. 62. — No. 2. — P. 174–193.
- 17 Alred G. “Learning to Produce Knowledge” / G. Alred, B. Garvey // Contribution of Mentoring, Mentoring and Tutoring. — 2000. — Vol. 8. — No. 3. — P. 261–272. <https://doi.org/10.1080/713685529>
- 18 Jekielek S.M. Mentoring: A Promising Strategy for Youth Development / S.M. Jekielek, K.A. Moore, E.C. Hair, H.J. Scarupa. Washington. — 2002.
- 19 Van Nieuwerburgh C. Coaching in education: getting better results for students, educators and parents / C. Van Nieuwerburgh. — London: Karnac. — 2012.
- 20 Lay K. Learning mentor support: an investigation into its perceived effect on the motivation of pupil premium students in year 11 / K. Lay // The STeP Journal Student Teacher Perspectives. — 2017. — Vol. 4. — No. 1. — P. 42–54.
- 21 Fletcher S. The SAGE handbook of mentoring and coaching in education / S. Fletcher, C.A. Mullen. — London: Sage. — 2012.

- 22 Priestley M. "Schools, teachers, and curriculum change: A balancing act?" / M. Priestley // Journal of Educational Change. — 2010. — Vol. 12. — No. 1. — P. 1–23. <https://doi.org/10.1007/s10833-010-9140-z>
- 23 Gallwey W.T. The inner game of tennis / W.T. Gallwey. — New York: Random House. — 1979.
- 24 Maslow A.H. Motivation and Personality / A.H. Maslow. — 2nd edn. — 1970.
- 25 Braun V. Successful qualitative research. A practical guide for beginners / V. Braun, V. Clarke. — London, SAGE. — 2013.
- 26 Абай. Қара сөздер / Абай. — Алматы: Өнер. — 2005. — 85 б.
- 27 Everard K.B. Effective school management / K.B. Everard, G. Morris, I. Wilson. — London: Chapman. — 2004.
- 28 Wallace S. Mentoring (Professional development in the lifelong learning sector) / S. Wallace, J. Gravells. — 2nd edn. Exeter: Learning Matters. — 2007. — 128 p.
- 29 Құдайбердиев Ш. Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер / Ш. Құдайбердиев. Алматы: Жазушы. — 1988. — 560 б.
- 30 Құнанбаев А. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер: жинақ / А. Құнанбаев. — Алматы: Өлке, 2012. — 505 б.
- 31 Керімбекова Б. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық / Б. Керімбекова, Ә. Қуанышбаева. — Алматы: Мектеп, 2017. — 120 б.
- 32 Ақтанова А.С. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық / А.С. Ақтанова, А.К. Жундибаева. — Алматы: Атамұра. — 2017. — 176 б.
- 33 Тұрсынғалиева С.Ч. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық / С.Ч. Тұрсынғалиева, Р. Зайкенова. — Астана: «Арман-ПВ». — 2017. — 192 б.
- 34 Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы / С. Торайғыров. — Алматы: Жібек жолы. — 2002. — 176 б.
- 35 Аляутдинов Ш. Триллионер думает / Ш. Аляутдинов. — СПб.: Диля, 2013. — 368 с.
- 36 Мағауин М. Мен. Ғұмырбаяндық хамса / М. Мағауин. — Алматы, Гаухар, 1998. — 590 б.
- 37 Tracy B. The 21 Success Secrets of Self-Made Millionaires: How to Achieve Financial Independence Faster and Easier Than / B. Tracy // You Ever Thought Possible. — 2001. — 88.

А.К. Каринов, Ж.К. Смагулов, Р.Т. Сағадатов

Научные и практические особенности применения методов коучинга и менторинга в преподавании казахской литературы

В статье рассмотрена научная и практическая перспектива применения методов коучинга и менторинга при обучении учащихся средних школ произведениям казахских поэтов и писателей, включенным в образовательное содержание предмета «Казахская литература». Нацеливая моральные ценности, литература взаимодействует с такими областями, как коучинг, менторинг, психология, личностное развитие и бизнес. Исследование основано на анализе фокус-групповых интервью, проведенных с целью определения «жизненных сценариев», подготовленных участниками в ходе месячного курса коучинга и менторинга, а также на возможности использования литературы в обучении с применением новых методов. В статье сделан вывод, что внедрение методов коучинга и менторинга в преподавание казахской литературы помогает учащимся достигать своих целей. Преподавание литературных произведений с использованием методов коучинга и менторинга ранее в отечественных школах не применялось. Авторами приведен пример применения методов коучинга и менторинга учителями при преподавании школьных предметов.

Ключевые слова: казахская литература, метод, коучинг, менторинг, обучение, жизненный сценарий, использование новых методов.

A.K. Karinov, Zh.K. Smagulov, R.T. Sagadatov

Scientific and practical features of the application of coaching and mentoring methods in teaching Kazakh literature

This research investigates the scientific and practical features of incorporating coaching and mentoring methods into the instruction of secondary school students studying the works of Kazakh poets and writers, as integral components of the educational curriculum under the subject "Kazakh literature". In the dissemination of moral values, literature interfaces with various domains such as coaching, mentoring, psychology, personal development, and business. The investigation is grounded in an analysis of focus group interviews conducted to elucidate the "life scenarios" crafted by participants during a month-long coaching and mentoring course. Additionally, it explores the feasibility of integrating literature into education through innovative methods.

The findings of the research suggest that the implementation of coaching and mentoring techniques in the instruction of Kazakh literature contributes significantly to students' goal attainment. Remarkably, the utilization of coaching and mentoring methodologies for teaching literary works has not been employed before in domestic educational settings. The article furnishes an illustrative instance showcasing the application of coaching and mentoring methods by educators in the context of teaching various school subjects. In conclusion, the study underscores the transformative potential of incorporating coaching and mentoring strategies into the teaching of Kazakh literature, offering both theoretical insights and practical applications for educators and researchers in the field.

Keywords: Kazakh literature, method, coaching, mentoring, teaching, life scenario, use of new methods.

References

- 1 Goldensohn, L. (1992). *Elizabeth bishop: the biography of a poetry*. New York: Columbia University Press.
- 2 Fullan, M.G. (2005). *Change Forces: The Sequel*. Routledge.
- 3 (2023). "2023-2024 oqu zhylynda Qazaqstan Respublikasynyn orta bilim beru uiymdaryndagy oqu-tarbie protsesinin erekshelekteri turaly" adistemelik nusqau khat [Methodological instruction letter "On the peculiarities of the educational process in secondary educational organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2023-2024 school year"]. Astana: Y. Altynsarin atyndagy UBA [in Kazakh].
- 4 (2016). "Qazaq tili zhane adebiyeti (T2)", "Orys tili men adebiyeti (Ya2)", "Korkem enbek" kiriktirilgen panderdi oqytu boiynsha adistemelik qural. Adistemelik qural [Methodological manual for teaching integrated subjects "Kazakh language and literature" (L 2), "Russian language and literature" (L 2). "Artistic work" for primary school]. Methodological manual. Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ulttyq bilim akademiiasy [in Kazakh].
- 5 Kadyrova, S. (2017). "The role of the mentor in the first year of teaching". *NUGSE Research in Education*, 2(1), 27–35.
- 6 Sarmurzin, Ye., Menlibekova, G., & Orynbekova, A. (2022). "I Feel Abandoned": Exploring School Principals' Professional Development in Kazakhstan". *The Asia-Pacific Education Researcher*, 1–11. <https://doi.org/10.1007/s40299-022-00682-1>.
- 7 Lofthouse, R., Leat, D., & Towler, C. (2010). *Coaching for teaching and learning: a practical guide for schools: Guidance report*.
- 8 Armstrong, H. (2012). "Coaching as dialogue Creating spaces for (mis) understandings". *International Journal of Evidence-Based Coaching and Mentoring*, 10(1), 33–47.
- 9 Koroleva, Y. (2017). *The Role of Mentoring in Teacher Professional Development* [Master's thesis]. Nazarbayev University Graduate School of Education.
- 10 Connor, M. & Pokora, J. (2007). *Coaching and Mentoring at Work: Developing Effective Practice*. Maidenhead: Open University Press.
- 11 Satchwell, K. (2006). *Mentoring Literature Review*. Alberta Children's Services: Sue Waring, Rick Walters.
- 12 Roberts, A. & Chernopiskaya, A. (1999). "A historical account to consider the origins and associations of the term mentor". *History of Education Society Bulletin*, 64(Nov), 81–90.
- 13 Anderson, E.M. & Shannon, A.L. (1988). "Toward a conceptualization of mentoring". *Journal of Teacher Education*, 39(1), 38–42.
- 14 Kochan, F. (2013). "Analyzing the Relationships Between Culture and Mentoring". *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*, 21(4), 412–430. <https://doi.org/10.1080/13611267.2013.855862>.
- 15 Abedin, Z., Biskup, E., Silet, K., Garbutt, J.M., Kroenke, K., Feldman, M.D., McGee Jr, R., Fleming, M., & Pincus, H.A. (2012). "Deriving Competencies for Mentors of Clinical and Translational Scholars". *Clinical and Translational Science*, 5(3), 273–280. <https://doi.org/10.1111/j.1752-8062.2011.00366.x>.
- 16 Sands, R.G., Parson, A.L., & Duane, J. (1991). "Faculty mentoring faculty in a public university". *Journal of Higher Education*, 62(2), 174–193.
- 17 Alred, G. & Garvey, B. (2000). "Learning to Produce Knowledge". *Contribution of Mentoring, Mentoring and Tutoring*, 8(3), 261–272. <https://doi.org/10.1080/713685529>.
- 18 Jekielek, S.M., Moore, K.A., Hair, E.C., & Scarupa, H.J. (2002). *Mentoring: A promising strategy for youth development*. Washington.
- 19 Van Nieuwerburgh, C. (2012). *Coaching in Education: Getting better results for students, educators and parents*. London: Karnac.
- 20 Lay, K. (2017). "Learning mentor support: an investigation into its perceived effect on the motivation of pupil premium students in year 11". *The STeP Journal. Student Teacher Perspectives*, 4(1), 42–54.
- 21 Fletcher, S. & Mullen, C.A. (2012). *The SAGE handbook of mentoring and coaching in education*, London: Sage.
- 22 Priestley, M. (2010). "Schools, teachers, and curriculum change: A balancing act?". *Journal of Educational Change*, 12(1), 1–23. <https://doi.org/10.1007/s10833-010-9140-z>.
- 23 Gallwey, W.T. (1979). *The inner game of tennis*. New York: Random House.
- 24 Maslow, A.H. (1970). *Motivation and Personality*, 2nd edn.

- 25 Braun, V., & Clarke, V. (2013). *Successful qualitative research. A practical guide for beginners*. London, SAGE.
- 26 Abay. (2005). *Qara sozder [Edification words]*. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 27 Everard, K.B., Morris, G., & Wilson, I. (2004). *Effective School Management, 4th edn*. London: Paul Chapman Pub.
- 28 Wallace, S., & Gravells, J. (2007). *Mentoring (Professional development in the lifelong learning sector), 2nd edn*. Exeter: Learning Matters.
- 29 Kudaiberdiyev, S. (1988). *Shygarmalary: olender, dastandar, qara sozder [Works: Poems, epics, of words of edification]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 30 Kunanbayev, A. (2012). *Olender men audarmalar, poenalar, qarasozder: zhinaq [Poems and translations, poems, words of edification: collection]*. Almaty: Olke [in Kazakh].
- 31 Kerimbekova, B., & Quanyshbayeva, A. (2017). *Qazaq adebieti. Zhalpy bilim beretin mekteptin 5-synybyna arналған оқулық [Kazakh literature. Textbook for the 5th grade of secondary school]*. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 32 Aktanova, A.S., & Zhundibayeva, A.K. (2017). *Qazaq adebieti. Zhalpy bilim beretin mekteptin 7-synybyna arналған оқулық [Kazakh literature. Textbook for the 7th grade of secondary school]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 33 Tursyngaliyeva, S., & Zaikenova, R. (2017). *Zhalpy bilim beretin mekteptin 7-synybyna arналған оқулық [Textbook for the 7th grade of secondary school]*. Astana: Arman-PV [in Kazakh].
- 34 Toraigyrov, S. (2002). *Ush tomdyq shygarmalar zhinaqy [A collection of works in three volumes]*. Almaty: Zhibek zholy [in Kazakh].
- 35 Alyautdinov, Sh. (2013). *Trillioner dumaet [Trillionaire thinks]*. Saint-Petersburg: Dilia [in Russian].
- 36 Magauin, M. (1998). *Men. Gumyrbaiandyq khamisa [Me: My autograph]*. Almaty: Gauhar [in Kazakh].
- 37 Tracy, B. (2001). *The 21 Success Secrets of Self-Made Millionaires: How to Achieve Financial Independence Faster and Easier Than You Ever Thought Possible*.

Information about authors

Karinov, A.K. — PhD Student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: abylyayqarin@gmail.com.

Smagulov, Zh.K. — Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: jandossmagulov@mail.ru.

Sagadatov, R.T. — Master of Pedagogical Sciences, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: raibek.sagadatov.94@gmail.com.

T. Jafarov¹, Zh. Ospanova², A. Khamidova^{3*}

¹*Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan;*

²*The Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan;*

³*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

(e-mail: telman_jafarov@mail.ru, zhanna19@list.ru, azima691@mail.ru)

On the reception and transformation of Russian literature in Azerbaijan in the post-Soviet period

In the article some issues of Russian literature reception and transformation in post-Soviet Azerbaijan are covered. The publication was prepared on the basis of observations made by the author while working on the second part of the “History of Russian Literature”, in his scientific and pedagogical activities, as well as the report at “The Golden Age of Russian Literature: the experience of reading” the educational-cultural forum, held in the capital of the Republic of Serbia – Belgrade on 28-29 June 2022. It is dedicated to the problems of reception and transformation of Russian classical literature in Azerbaijan in the post-Soviet period. The problem is considered in two aspects: 1) principles and difficulties of selecting samples of Russian classical literature for inclusion in curricula, textbooks and manuals for schools and universities of the republic, as well as for their translation and publication in Azerbaijan language; 2) reasons of increasing interest to study of Russian literature, necessity of deep studies of creativity of its individual representatives in Azerbaijan in post-Soviet time.

Keywords: issues of reception and transformation, history of Russian literature, cultural and historical type, A. Griboyedov, F. Dostoyevsky's “Diary of a Writer”, the oriental question.

Introduction

The issues of the reception and transformation of Russian literature in post-Soviet Azerbaijan became the subject of our research in connection with the compilation of textbooks on the history of Russian literature. The first volume of the history of Russian literature, covering the Old Russian (medieval) period of its development and the literature of the 18th century has been published [1]. The planned three-volume work on a comprehensive treatment of Russian literature also includes material on the nineteenth and twentieth and early twenty-first centuries. The compilation and publication of this comprehensive material on the history of Russian literature is not solely for educational purposes. Its purpose is 1) to create a comprehensive view of the history of Russian literature from ancient times to the present in terms of revising and rethinking the traditional approach to Russian history, its cultural values, and literary heritage; 2) to transform our understanding of Russian literature; 3) to reassess the established methodology for studying Russian literary history, cultural and literary contacts with Azerbaijani literature, the study of the East and West, and the Caucasus in the works of the Russian writers. Therefore, an opinion is formed on the content and nature of the work, which is recommended for educational purposes and at the same time is addressed to the general public as well as specialists – Russians, researchers of Azerbaijani and Russian literature, philologists and methodologists. Some aspects of reception of Russian literature and transformation of our perceptions of it were presented in the report at “The Golden Age of Russian Literature: the experience of reading” the educational and cultural forum. Part of the presentation was also reflected in an article devoted to the problem posed [2].

The work on the part devoted to the history of nineteenth-century literature in the above aspects has provided an opportunity to express some of my observations and considerations and share my opinions with specialists. This is connected also with the fact that recently the problem of reception of the Russian literature becomes a subject of research of many dissertations and monographs. In our opinion, most of them are written by inertia in the spirit of Soviet times and do not correspond to the tasks of *reception*.

Times, generations and perceptions of the cultural mission of foreign-language literatures change. This is particularly evident in relation to the literatures of peoples who for centuries have shared the same fate as

* Corresponding author's e-mail: azima691@mail.ru

the people in whose language they are translated and in whose language they are presented as teaching material.

The situation is aggravated by the fact that foreign languages are the medium of instruction for a certain proportion of the country's students. This presupposes a sufficiently profound knowledge of the language, history, literature and culture of the people in whose language all or part of the learning process takes place. In such a learning situation, the language of learning, as well as the cultural and other values of the people or country of the speakers of the language, must be treated with particular care, since, at the present stage, teaching in any language must be based on a linguacultural framework. More precisely, the curriculum and educational process are impossible without their participation and consideration. This is both the content and the quality of those school and university curricula on the basis of which the younger generation is taught.

Despite frequently changing historical and political assessments, in this case unreasonable and contradictory opinions are simply not acceptable in the presentation of teaching material. This requires the compilers and creators of learning resources and teachers to be skillful in introducing students to these materials and motivating the interests, quests and aspirations of young people. Unfortunately, at times textbooks that have been developed and methodologically tested over decades take a back seat to the need to create national textbooks that take into account national interests and the realities of the time, which do not always meet the requirements of language and literature teaching methods. These textbooks often recede into the background, becoming inaccessible due to the expansion of the Internet, i.e. young students prefer those resources that are easily accessible. We are certainly not against them. We are in favor of the resources offered as educational ones, which have been created taking into account the experience and traditions of previous generations, the motivation of students' learning activities, the interests of the country and the people, a profound understanding of human values, quality assurance at every level and level of education. In this situation, the problems of reception and transformation of learning materials in a foreign language classroom are acute.

The reception and transformation of foreign cultures and literatures and their presentation in a foreign language environment is one of the frequently discussed issues not only in cultural studies, comparative linguistics, literary studies and translation studies but also in methodology. Notably, many countries are now opting for bilingual and multilingual models of education which imply learning second, third and more languages through the introduction of specific subjects. In our opinion, the process of learning any foreign language should be considered as a means and a way of getting to know another culture and literature, i.e. as a condition of their perception on a foreign national ground. Therefore, the issues of perception and reception of language and literature are transferred from the linguistic and literary field to the methodological one.

Materials and Methods

Since the educational process and intellectual development of students requires both communicative and informative content in the selection of teaching materials, this actualizes the main principles of the culturological approach to language and culture acquisition (anthropological, activity-based and semiotic). According to the practice and life experience, we observe the possibility of successful implementation of learning standards in a certain context, which are also literary texts that contain information about the history, folklore, way of life, and mores of the people who are speakers of the studied language, its material and spiritual values.

As far as the content of Russian literature resources is concerned, there are also a number of questions. Firstly, literature of any country and any nation, first and foremost, is a reflection of the spirit and sentiments of historical periods, the lives, aspirations and hopes of the people who lived during these periods. Often literature is ideologies and politicized. Russian literature, almost all stages of its development, is also noteworthy in this respect. Is it possible to adequately assess and present Russian classical literature outside the historical and cultural context? Can we imagine 19th-century Russian literature without the Decembrists, without the Slavophil and Westernizing ideas, without the "unnecessary people" of Pushkin, Lermontov, Turgenyev, and Dostoevsky, without the "little people" of Pushkin, Gogol, without the Decembrists and ideas in War and Peace, without the writer's Diary, without his thoughts about Jesus Christ? Comprehend the characters and ideas of Tolstoy and Dostoevsky without an appreciation of the significance of Orthodox morality? Who can understand the Decembrist poets, Bestuzhev-Marlinsky, Griboyedov, Pushkin and Lermontov without taking into account the political background to the events of this era and the reasons for their stay in the Caucasus?

Due to participation in war with highlanders Bestuzhev-Marlinsky and Lermontov created samples of travel notes on Caucasus, in their works ("Ammalat-Bey", "Mulla Nur", "Hero of our time", etc.) images of

Caucasians have found excellent artistic embodiment. Lermontov, who learned Azerbaijani language, recorded folk tale “Ashig Garib” (the matter concerns his “Turkish tale”, “Ashik Kerib” which is an example of bilingual text). This epos became one of sources of Lermontov’s “Hero of our times”. Pushkin is also remembered by Azerbaijan readers for his “Imitations of the Koran” and “Journey to Arzrum”. Interest shown by Ya. Polonsky in mugham and folk songs attracted attention of many literary scholars of Azerbaijan. At present time in our country there is mixed attitude to A. Griboyedov, author of the tragedy “Woe from Wit” and at the same time Russian diplomat who was involved in the conclusion of the Turkmenchay treaty of 1828 on division of lands of Azerbaijani khanates between Persia and Russia as well as in resettlement of Persian Armenians in beneficial lands of Irevan and Nakhichevan khanates. However, the publication of the Russian poet and diplomat’s correspondence with Paskevich, then Viceroy of the Caucasus, and archival materials shed light on some of the details of his life and activities as a diplomat. Three letters from the Russian ambassador to the governor of the Caucasus show Griboyedov’s serious concern about the possible consequences of the widespread settlement of Armenians in the lands belonging to the Azerbaijani people, especially the khans, who preferred Russian subjection. The resettlement and deployment of Armenians in the Azerbaijani lands was carried out with the direct involvement of the Russian military, who were Armenians by nationality — General Madatov and Colonel Lazarev, who diligently promoted a change in the ethnic composition of the population in favor of Armenians [3; 279–292; 342–352]. This fact gives us an opportunity to reconsider our relationship to the literary legacy of A. Griboyedov, first and foremost his play “Woe from Wit”, which reveals the germ of the golden age of Russian literature.

Such facts of the personal and creative biography of Russian writers have influenced the extent to which they have been included in school and university curricula in Azerbaijan, in anthologies of Russian literature over the last three decades, and in the translation and study of their works.

As co-authors of school programmes and textbooks on literature since 2005 and with experience of compiling them (in Russian-speaking classes and schools), we have tried to create teaching resources that include the best examples of Russian, Azerbaijan and foreign literature, through which students develop skills in reading, analysis, creative writing and oral expression, and become familiar with the universal spiritual values of the culture, way of life and thinking and the understanding of the world. Our group has so far completed a textbook-study for the 7th grade. This textbook as well as the textbooks for grades 5-6, which are based on the “ladder” principle, adhere to the experience of previous generations, serve the literary education of the young pupils, cultivate in them the most valuable human qualities and a tolerant attitude towards the culture, behavior and spiritual values of other peoples.

Results and Discussion

The last two decades have been marked by the editing of the existing translations of art, creation of new translations and publication of 25 thousand copies in the Russian alphabet. The translations of the Russian literature in 150 volumes constitute a significant part of the “World literature library” series. Many authors and works have been translated for the first time. During the years 2005–2014 three anthologies of Russian literature, including prose and poetry, were prepared and published. Notably, following Samed Vurgun’s excellent translation of Eugene Onegin, a philological translation (Professor Aidyn Alekberli) and a second poetic translation (Eivaz Borchaly) of this novel in verse by Pushkin were carried out in recent years. In the post-Soviet period, Dostoevsky’s artistic, philosophical and journalistic works have gained particular popularity in our country. Two aspects of the reception of Dostoevsky’s creative heritage in Azerbaijan should be highlighted: 1) two novels have been translated from Dostoevsky’s Five Books: “The Possessed” and “The Brothers Karamazov” (the latter has been translated twice), and also “The Writer’s Diary”, which will be discussed separately; 2) since the early 90’s the school of Azerbaijan Dostoevskology is formed, which includes four doctoral and about ten candidate dissertations; the logical conclusion is the 2007 publication of the founder of this school, Professor Mamed Gojaev’s the “Characters and Ideas of F. Dostoevsky” fundamental monograph. Two monographs by Mahrug Tagieva, published in 2019, are devoted to questions of the reception of the Russian writer’s work. The interest in Dostoevsky was justified not only by the profound psychologism and religious content of his prose, the interesting judgments of the author and his characters on the fate of Russia, but also by the controversial statements about the place and role of his homeland in Europe, about the special position of Russia between Europe and Asia, largely in tune with the postulates and thoughts of philosopher N. Danilevsky, author of “Russia and Europe” [4], in which he didn’t single out Turks as a separate cultural-historical type, but listed them among the peoples-destroyers of world civilizations. In our opinion, Dostoevsky’s reasoning (enticing idea of “all-Slavic unity” and “acquiring Constanti-

nople”, along with the Marmara Sea coast and access to the Mediterranean) does not stem from the real historical relations between Russia and the Turkic world, but embodies the Russian Orthodox Church's thesis of returning Istanbul and is in close contact with Peter the Great's will be regarding this issue. The contradiction and vulnerability of the great writer's thoughts is that he puts Europe, hostile to Russia, on the same scales with the Turkic world. Since Chaadayev's Philosophical Letters, Russia has searched for its own path of development, its purpose and mission among world civilizations. The historical past and the experience of historical coexistence of Russia and the Turkic world have shown that Russia was destined to build a Eurasian house together with the Turkic world. It is known that Eurasianism, as a scientific-theoretical and historical platform, rests on a cultural dominant. It allows us to consider the cultural and historical habitat of the Slavic and Turkic ethnos and peoples, the individual stages of their coexistence in the perspective of identifying commonalities and opportunities for future cooperation. We are well aware of the truth voiced by the brilliant representative of Eurasianism L. Gumilyov: “I will tell you in confidence that if Russia is saved, then only as a Eurasian power and thanks to Eurasian ideas” [5]. It is interesting that Dostoevsky's views on the so-called “Eastern Question” and his negative attitude to Turkey do not affect the adequate perception of him as a great novelist and master of psychological analysis in the Turkic world. His warnings about a “state of slugs”, “ruiners and killers of their own country” do not hurt the national feelings of modern Turks; today Dostoevsky is one of the favorite, deeply researched writers in the whole Turkic world. In this respect, we are impressed by the article of Doctor of Philology Tasanbek Satbay (Kazakhstan) in the “Literaturnaya Gazeta” (Moscow), which emphasizes the importance of studying Dostoevsky's position on the Eastern Question in the context of clarifying relations between the current Slavic peoples [6]. It is thought that the latest studies by Russian scholars need to illuminate the work of Dostoevsky and other internationally significant authors in a way that also meets the interests of the local national audience.

Translation of Mikhail Bakhtin's huge work “The Poetics of Dostoevsky” into Azerbaijan language increased interest in the work of the writer, contributed to a deeper understanding of his polyphonic novel, revived interest in the novel genre in Azerbaijan literary studies, stimulated the appearance of new studies on Russian literature, on comparative literature, and new translations.

However, we would like to draw attention to the fact that studies of Russian literature in Azerbaijan literary studies are not limited to the study of literary relations and translation of literatures of our peoples. A number of monographs and dissertations were devoted to the analysis of the thematic content, poetics, and the concept of man in Russian literature. Professor Mammad Kojayev, the founder of Dostoevsky studies in Azerbaijan, who educated more than one generation of researchers in Azerbaijan, Russian, and world literature, emphasized that “authentic artistic creations should be regarded without an axiological and utilitarian approach to them” and that, as “a self-regulating spiritual organism”, literature and art evoke the images and ideals that society needs. Their birth is quite a natural and necessary phenomenon. Having analyzed the actions of Tolstoy's and Dostoevsky's characters and drawing parallels in contemporary Azerbaijan prose, Kojayev stresses that “an artistic phenomenon should be treated as objectively and dispassionately as a natural phenomenon” [7]. This conceptual approach to understanding the literary process creates a favourable ground for an adequate understanding of artistic creations not only of one's own national, but also of foreign-language literature and determines the correct methodology for their study in a specific cultural and historical context and area.

Conclusion

In contrast to Dostoyevsky, Tolstoy's works became popular in Azerbaijan during his lifetime. The Azerbaijan intelligentsia and young people were always very interested in Leo Tolstoy's works and letters. His works were always present in school and university curricula. Today the school and university curricula include not only “War and Peace”, “Anna Karenina”, but also “Hadji Murat” and the writer's tales. This concerns both Azerbaijan and Russian language classes and groups. In recent years, the story “Ilyas” has become popular in secondary schools, indicating the author's sympathy for Islam. When examining the list of papers on “World literature” and “History of Azerbaijani literature” (the curricula of philological and pedagogical majors), we discovered that teachers and students of higher educational institutions prefer such themes as “Shakespeare and Leo Tolstoy”, “Tolstoy and Rabindranath Tagore”, “Shakespeare and Dostoevsky”, “Dostoevsky and Gusein Javid”, etc. These topics are also included in special courses. The famous Azerbaijan scholar, orientalist, author of “Shamil and Muridism”, Mirza Kazymbek was a teacher of Leo Tolstoy. Many members of the Azerbaijan intelligentsia, including the first translators of the writer's works,

corresponded with him. The stories and tales of the writer have been actively included in the textbooks for Azerbaijani children since the 80s of the century before last.

The above is a conclusion that the question of the reception and transformation of Russian literature is closely linked to the historical role and mission of Russia in Europe and Eurasia, in the fate of our people. Love and interest in any literature and its demand in a foreign language environment are dictated by its objective attitude and spiritual closeness to the language and culture of the perceiving party. Azerbaijan's attitude to the Russian language, the rest of Russian literature and other values of the Russian world should be considered in this respect.

References

- 1 Джафаров Т.Г. История русской литературы: Древнерусская литература и литература XVIII века: учеб. пос. / Т.Г. Джафаров. — Баку, 2020. — 616 с.
- 2 Джафаров Т.Г. Вопросы рецепции и трансформации русской классической литературы в Азербайджане в постсоветское время / Т.Г. Джафаров // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. — 2022. — № 3. — С. 164–170.
- 3 Иванов Р.Н. Азербайджанская быль, российское пришествие и персидские мотивы: Очерки истории Азербайджана XIX века / Р.Н. Иванов. — М., 2011. — 479 с.
- 4 Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский. — М., 1991. — 574 с.
- 5 Гумилев Л.Н. Скажу вам по секрету, что если Россия будет спасена, то только как евразийская держава / Л.Н. Гумилев // Из интервью журналу «Социум». — 1992. — № 5. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://gumilevica.kulichki.net/articles/Article28.htm>.
- 6 Сатбай Т. «Восточный вопрос» Достоевского в контексте времени [Электронный ресурс] / Т. Сатбай // Литературная газета. — 2021. — Режим доступа: <https://lgz.ru/online/vostochnyy-vopros-dostoevskogo-v-kontekste-vremeni/>.
- 7 Коджаев М.К. Образы и характеры в литературе: сб. ст. / М.К. Коджаев. — Баку: Мутарджим, 2009. — 314 с.

Т.Г. Джафаров, Ж.Т. Оспанова, А.Х. Хамидова

Посткеңестік уақытта Әзірбайжандағы орыс әдебиетін қабылдау және трансформациялау проблемаларына

Мақалада посткеңестік кезеңдегі Әзірбайжандағы орыс әдебиетін қабылдау мен трансформациялаудың кейбір проблемалары қамтылған. Жарияланым сол кезеңде орыс әдебиетін зерттеген автордың ғылыми-педагогикалық қызметіндегі «Орыс әдебиеті тарихының» екінші бөлімімен жұмыс істеу кезіндегі бақылаулары; сондай-ақ 2022 жылғы 28-29 маусымда Сербия Республикасының астанасы — Белградта өткен «Орыс әдебиетінің алтын ғасыры: оқу тәжірибесі» атты білім беру-мәдени форумында жасаған баяндамасы негізінде дайындалды. Ол посткеңестік кезеңдегі Әзірбайжандағы орыс классикалық әдебиетін қабылдау және трансформациялау проблемаларына арналған. Мәселе екі аспектіде қарастырылады: 1) республиканың мектептері мен жоғары оқу орындарына арналған оқу бағдарламаларына, оқулықтар мен оқу құралдарына енгізу, сондай-ақ оларды әзірбайжан тілінде аудару және басып шығару үшін орыс классикалық әдебиетінің үлгілерін іріктеудің принциптері мен күрделілігі; 2) орыс әдебиетін зерттеуге деген қызығушылықтың арту себептері, оның жекелеген өкілдерінің шығармашылығын Әзірбайжандағы кеңестік дәуірден кейінгі кезеңде тереңдетіп зерттеудің қажеттілігі.

Кілт сөздер: қабылдау және трансформациялау проблемалары, орыс әдебиетінің тарихы, мәдени-тарихи түрі, А.С. Грибоедов, Ф.М. Достоевскийдің «Жазушы күнделігі», «шығыс» мәселесі.

Т. Джафаров, Ж. Оспанова, А. Хамидова

К проблемам рецепции и трансформации русской литературы в Азербайджане в постсоветское время

В статье охвачены некоторые вопросы рецепции и трансформации русской литературы в постсоветском Азербайджане. Публикация подготовлена на основе наблюдений автора при работе над второй частью «Истории русской литературы» в его научно-педагогической деятельности, а также доклада на образовательно-культурном форуме «Золотой век русской литературы: опыт прочтения», проходившем в столице Республики Сербия — Белграде 28–29 июня 2022 года. Она посвящена проблемам ре-

цепции и трансформации русской классической литературы в Азербайджане в постсоветское время. Проблема рассматривается в двух аспектах: 1) принципы и сложности отбора образцов русской классической литературы для включения в учебные программы, учебники и пособия для школ и вузов республики, а также для перевода и издания их на азербайджанском языке; 2) причины возрастания интереса к изучению русской литературы, обусловленность проведения глубоких исследований творчества отдельных её представителей в Азербайджане в постсоветское время.

Ключевые слова: вопросы рецепции и трансформации, история русской литературы, культурно-исторический тип, А.С. Грибоедов, «Дневник писателя» Ф.М. Достоевского, «восточный» вопрос.

References

- 1 Dzhafarov, T.G. (2020). Istoriiia russkoi literatury: Drevnerusskaia literatura i literatura XVIII veka [History of Russian Literature: Ancient Russian Literature and Literature of the 18th century]. Baku [in Russian].
- 2 Dzhafarov, T.G. (2022). Voprosy retseptsii i transformatsii russkoi klassicheskoi literatury v Azerbaidzhane v postsovetское время [Issues of reception and transformation of Russian classical literature in post-Soviet Azerbaijan]. *Aktualnye problemy izucheniia gumanitarnykh nauk — Current problems in the study of the humanities*, 3, 164–170 [in Russian].
- 3 Ivanov, R.N. (2011). Azerbaidzhanskaia byl, rossiiskoe prishestvie i persidskie motivy: Ocherki istorii Azerbaidzhana XIX veka [Azerbaijan Folk, Russian Advent and Persian Motives: Essays on the History of 19th Century Azerbaijan]. Moscow [in Russian].
- 4 Danilevskij, N.Ya. (1991). Rossiia i Evropa [Russia and Europe]. Moscow [in Russian].
- 5 Gumilev, L.N. (1992). Skazhu vam po sekretu, chto esli Rossiia budet spasena, to tolko kak evraziiskaia derzhava [I'll tell you in confidence that if Russia is to be saved, it will only be as a Eurasian power]. Iz intervju zhurnal «Sotsium» — From an interview with “Sotsium” magazine, Retrieved from <http://gumilevica.kulichki.net/articles/Article28.htm> [in Russian].
- 6 Satbaj, T. (2021). «Vostochnyi vopros» Dostoevskogo v kontekste vremeni [Dostoyevsky's “Eastern Question” in the context of the times]. *Literaturnaia gazeta — Literary newspaper*. Retrieved from <https://lgz.ru/online/vostochnyy-vopros-dostoevskogo-v-kontekste-vremeni/> [in Russian].
- 7 Kodzhaev, M.K. (2009). Obrazy i kharaktery v literature [Images and characters in literature]. Baku: Mutardzhim [in Russian].

Information about authors

Jafarov, T.G. — Doctor of Philology, Professor, Baku Slavic University, Azerbaijan, Baku. E-mail: telman_jafarov@mail.ru.

Ospanova, Zh.T. — PhD, Associate Professor, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhanna19@list.ru.

Khamidova, A.Kh. — Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan. E-mail: azima691@mail.ru.

**Научно-педагогическая деятельность Г.А. Мейрамова и его роль
в становлении казахстанской лингвометодики**

К 105-летию со дня рождения

Методика преподавания русского языка представляет собой самостоятельную педагогическую дисциплину, направленную на исследование особенностей ее преподавания.

Вклад в изучение лингводидактики внесли многие выдающиеся российские и казахстанские ученые: Л.В. Щерба, А.Н. Щукин, В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова, А. Байтурсинов, И. Алтынсарин, Д.Т. Турсунов, Г.А. Мейрамов и другие.

Становление казахстанской методики преподавания русского языка в национальной аудитории как науки связано, прежде всего, с именем Габдуллы Ашимовича Мейрамова.

Профессор Г.А. Мейрамов — выдающийся представитель прогрессивной казахстанской лингвометодической науки, авторитетный специалист в области преподавания языка второй половины XX века, доктор педагогических наук, профессор. Осмысливая опыт предыдущих ученых-дидактов, он расширил методологическую базу научных исследований в области теории и практики преподавания языков, оказал значительное влияние на формирование не одного поколения ученых и педагогов нашей страны.

Известна его многогранная профессиональная и научная деятельность. Так, после окончания педучилища он начал свою трудовую деятельность с обучения казахов русскому языку (1937 г.), затем окончил филологический факультет Казахского государственного университета имени С.М. Кирова, где получил лингвистическую подготовку у академика И.И. Мещанинова.

Вся последующая жизнь профессора была связана с разработкой основ лингвометодики и преподаванием русского языка и литературы в национальной аудитории. Его научные интересы были сосредоточены на решении общих и частных вопросов методики обучения русскому языку нерусских, проблемах школьного учебника, подготовки нормативных документов и рабочих программ.

Анализ научно-методических работ профессора Г.А. Мейрамова показывает, что уже на начальном этапе становления методики преподавания русского языка и литературы четко строится его собственная позиция. Он считал, что преподавание русского языка в казахской школе имеет свои особенности, которые необходимо учитывать в процессе обучения специалистов данного профиля. Помимо этого, он полагал, что для обеспечения качественной подготовки кадров по этой специальности необходимы знания по углубленному изучению языка в условиях двуязычия, сопоставлению русского и казахского языков, лингвистической компаративистике и т.д.

Также необходимо было ввести в перечень образовательных программ новую специальность — «Подготовка учителя русского языка и литературы в национальной школе» (сейчас принято говорить — в школах с нерусским языком обучения). Его усилиями постепенно стала внедряться в учебные программы вузов и сузов Казахстана дисциплина — «Методика преподавания русского языка в национальной аудитории».

Он предвидел, что в недалеком будущем такие специалисты будут востребованы в общеобразовательных школах. Сегодня казахстанские школы нуждаются в пополнении учителей-русистов. И Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова вновь открыл двери для новых абитуриентов по данной специальности.

Научный путь профессора Г.А. Мейрамова исключителен по своим результатам. Научно обоснованная и педагогически оправданная методическая система профессора нашла свое завершение в изданных учебниках и учебных пособиях, научных работах, которые были известны далеко за пределами республики. Длительные наблюдения над русской речью учащихся-казахов, более чем 30-летний опыт педагогической работы в казахской аудитории легли в основу докторской диссертации и монографии «Система обучения русскому грамматическому управлению учащихся-казахов» (1968). В ней отразились лингвистические и методические интересы ученого с обоснованием цели языкового образования, определена концепция организации учебного процесса.

Не менее известно учебно-методическое пособие «Употребление падежей в русском языке», написанное Г.А. Мейрамовым в соавторстве с коллегами. Это был первый опыт составления пособия по рассматриваемой проблеме не только в Казахстане, но и в других союзных республиках.

Несколько поколений учителей и преподавателей русского языка, аспиранты национальных педучилищ и вузов пользовались его капитальными научно-методическими трудами. В дальнейшем его методические принципы получили развитие в отечественной методике обучения языкам и введены в учебную программу.

По инициативе профессора Г.А. Мейрамова в 1962 году была создана кафедра методики преподавания русского языка и литературы как отдельное подразделение на филологическом факультете Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, которой он бессменно руководил в течение двадцати лет, до 1982 г. За эти годы кафедра стала базовым центром подготовки учительских и научных кадров для региона, обеспечивала комплексом учебных программ по методике преподавания преподавателей вузов и учителей школ. В этом видится заслуга кафедры как самостоятельной единицы и ее основателя в казахстанском образовательном пространстве. Профессор уделял большое внимание преподаванию русского языка в условиях неблизкородственного билингвизма, придавал огромное значение углубленному изучению языка в условиях двуязычия.

Одной из задач кафедры под руководством профессора Г.А. Мейрамова стало установление связи со школами города и области, с целью на практике проверить научные концепции, где принцип практики выступал как источник подтверждения теории, а для студентов они были базами для проведения педагогической практики.

Оказание научно-методической помощи школам и учителям в совершенствовании учебно-воспитательного процесса он считал одной из своих основных обязанностей как ученого-методиста и заведующего кафедрой. Свои труды он, прежде всего, адресовал учителям-словесникам, выступал перед ними с лекциями и докладами, выезжая иногда для этой цели в сельские школы. Будучи председателем Карагандинского отделения Педагогического общества, проводил определенную работу по пропаганде и распространению педагогических знаний среди учителей.

Годы руководства кафедрой профессором Г.А. Мейрамовым были наполнены энергией созидания, высокоинтеллектуальной и духовной атмосферой, утверждались основные положения и концепции соискателей кафедры в области преподавания языков и сопоставительного языкознания.

Как ученый и заведующий кафедрой, Г.А. Мейрамов понимал, что важно проводить конференции на базе университета с приглашением известных ученых из других республик. Он был организатором Республиканских и Международных конференций в 1966, 1973 гг., это позволило наладить научные связи с коллегами из союзных республик, выдающимися учеными того времени. Научные встречи оставили большой след в творческой судьбе профессора Г.А. Мейрамова и имели определенное влияние на его методические труды.

Усилия профессора и коллектива кафедры позволили поднять на должный уровень научную подготовку преподавателей и преподавание русского языка в регионе. Практическое значение научных трудов определялось тем, что учителя-словесники пополняли теоретический фонд кафедры по методике и методологии преподавания русского языка в национальной аудитории, а также арсенал методов и приемов по изучению филологических дисциплин в школе и вузе.

Не каждому ученому выпадает честь быть первым в своей области, Габдулле Ашимовичу это удалось: основоположник нового направления в лингводидактике; открыл новую кафедру — кафедру методики преподавания русского языка и литературы; был первым доктором педагогических наук, профессором на филологическом факультете второго по значимости казахстанского университета; открыл аспирантуру по подготовке высокопрофессиональных кадров для региона, где успешно защищали инновационные по содержанию диссертации его последователи и ученики (А.А. Чукуев, Б.Б. Бисембаева, Г.М. Алибекова, Р.Х. Есбаева, Л.А. Чуйкина, Е.П. Лещенко, Л.В. Бейсебаева,

Л.С. Буданова, Н.К. Кажекенова и другие); проводил первые всесоюзные и республиканские конференции, в которых участвовали известные ученые со всего Союза.

Как и прежде, роль кафедры была и остается определенной: готовить к научно-педагогической деятельности молодое поколение филологов-русистов, прививать в своих изысканиях интерес к исследованию языковых явлений с целью создания объективной научной базы для оценки эффективности методов обучения и их дальнейшего совершенствования.

На сегодняшний день именная кафедра — это центр подготовки русистов нового поколения в области методики преподавания русского языка и литературы в национальной школе. Это связано с улучшением ситуации с казахским языком обучения в нашей республике: школьники обучаются в школах с казахским языком обучения, выпускники школ сдают ЕНТ на государственном языке, представители неказахских национальностей учатся в казахских школах.

В своих научно-методических работах профессор Г.А. Мейрамов не только обобщал методические принципы выдающихся отечественных педагогов начала XX века, но и выдвинул свою концепцию в области методики преподавания русского языка и литературы в национальной аудитории. Утверждал, что методика всегда опирается на данные теоретической лингвистики, а основным принципом лингводидактики считал коммуникативно-деятельностную направленность в обучении.

Профессор Г.А. Мейрамов вошел в историю лингвометодической науки Казахстана как ученый, разработавший теоретические основы нового направления методики — преподавание русского языка в казахской школе и раскрывший научные основы методики как одной из педагогических дисциплин.

Он оставил не только добрую память о себе, но и прочную карагандинскую научно-методическую школу профессора Г.А. Мейрамова, которая представляет собой научно-методические изыскания профессора и его последователей как единое целое.

Таким образом, творческое наследие Г.А. Мейрамова вносит значительный вклад в теорию и практику казахстанской лингводидактической науки. В этом видится ценность научно-методических трудов, значимость и витальность основных положений его теории.

Сегодня, несмотря на кардинальные изменения в общественной жизни и школьном образовании, научные идеи ученого актуальны и значимы. Он видел будущее лингводидактической науки в интеграции достижений теории и практики.

Молодым ученым кафедры следует обобщить и представить целостную научно-методическую систему профессора Г.А. Мейрамова; описать профессиональный языковой портрет в лингвометодическом дискурсе на примере личности профессора Г.А. Мейрамова; переиздать его основные научно-методические труды; при поддержке сотрудников библиотеки университета подготовить и издать библиографические сведения о творческом и жизненном пути профессора.

В завершение статьи приведем слова ветерана кафедры Розы Хамитовны Есбаевой, стоявшей у истоков ее становления: «Благодарю судьбу за данные мне верность и любовь к избранной профессии, за то, что на жизненном пути мне встретились хорошие учителя, друзья, коллеги и ученики. Родной кафедре, носящей имя незабвенного Габдуллы Ашимовича Мейрамова, желаю дружбы, долгих творческих успехов и благодарных учеников!»

Безусловно, «Жизнь человека не вечна, но наука и знания переступают пороги столетий» (Игорь Курчатов), а «Прогресс науки определяется трудами ее ученых и ценностью их открытий» (Луи Пастер).

Ж.Н. Жунусова, д-р филол. наук, проф.,
Евразийский национальный университет
имени Л.Н. Гумилева;

Б.К. Аязбаева, канд. филол. наук,
Карагандинский университет
имени академика Е.А. Букетова